KÜTAHYA KENT MERKEZİNDE 1847-1930 YILLARI ARASINDA İNŞA EDİLMİŞ ANITSAL YAPILAR

Yüksek Lisans Tezi

Ermıra KERPİÇ

Eskişehir 2022

KÜTAHYA KENT MERKEZİNDE 1847-1930 YILLARI ARASINDA İNŞA EDİLMİŞ ANITSAL YAPILAR

Ermıra KERPİÇ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Zeynep ERTUĞRUL

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Haziran 2022

ÖZET

KÜTAHYA KENT MERKEZİNDE 1847-1930 YILLARI ARASINDA İNŞA EDİLMİŞ ANITSAL YAPILAR

Ermıra KERPİÇ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2022

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Zeynep ERTUĞRUL

Bu tez çalışmasında Kütahya Kent merkezinde 1847-1930 yılları arasında inşa edilmiş anıtsal yapılar incelenmiştir. Bu dönem yapılarında Tanzimat Fermanının ilan edilmesiyle başlayan farklı cephe tasarımları, cephelerde batı etkili mimari formlar, farklı işlevli yapılar gözlemlenmiş olup batı etkili mimari formlar yurt dışından davet edilen ya da yurt dışında eğitim alan mimarlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Tez çalışmamız Anadolu eyaletinin yönetim merkezi olan Kütahya'da belirlenen tarih aralıklarında farklı üsluplarla bütünlük kazanan konut ve çeşme mimarisi dışında kalan tüm anıtsal yapıların incelenmesini amaçlayan bir araştırmadır. Bu çalışmamızda yer alan yapıların cephe tasarımı, süsleme gibi özelliklerine geçilmeden önce bu dönemlerde görülmüş ve uygulanmakta olan farklı mimari üsluplar incelenmiş ve böylelikle konumuz dahilinde olan yapıların daha net bir şekilde algılanması hedeflenmiştir. Tespit edilen bu yapılara yönelik; bulunduğu yerleri, tarihsel araştırmaları ve yapıların tasvirlerine detaylı bir şekilde tez çalışmasında yer verilmiştir. Elde edinilen bilgilere göre o dönemlerde halktan toplanan paralarla yapıların inşaatları gerçekleştirilmiş ve çalışmamıza konu olan Adalet Sarayı ile Yeşil Camii 1893-1908 yılları arasında Mutasarrıf olan Ahmed Fuad Paşa tarafından inşa edilmiştir. Bu iki yapı aynı zamanda Kütahya'nın önde gelen yapıları arasında yer almaktadır. Ayrıca yapıların büyük bir çoğunluğunda Neo-klasik üslup özelliklerinin izleri görülmektedir. Öte yandan araştırmada en fazla dini mimariye rastlanmış olup bunun sebebinin ise kentin bünyesinde çeşitli dini cemaat ve gurupları (Halveti, Nakşibendi, Kadiri ve Mevlevi) barındırmış olduğu görüşüne varılmıştır. Söz

konusu dini mimarinin bir unsuru olarak inşa edilen mescidler zaman içerisinde ve halkın ihtiyacı ekseninde genişletilerek camiye dönüştürülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Kütahya, Mimari Üslup, Ahmed Fuad Paşa, Adalet Sarayı, Yeşil Camii

ABSTRACT

MONUMENTAL STRUCTURES BUILT IN THE CENTER OF KUTAHYA BETWEEN 1847-1930

Ermıra KERPİÇ

Department of Art History

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, June 2022

Supervisor: Assist. Prof. Zeynep ERTUĞRUL

In this thesis study, monumental structures built in the center of Kutahya Kent between 1847-1930 were examined. Different facade designs, western effective architectural forms, different functional structures were observed on the facades, and western effective architectural forms were carried out by architects invited from abroad or trained abroad in the fields of Tanzimat Ferry. Our thesis is an investigation aimed at examining all monumental structures other than residential and cesme architecture, which have been integrated in different ways in the date ranges set in Kutahya, the governing center of the state of Anatolia. The facade design of the structures involved in this study was seen during these periods before they were introduced to the properties of decoration, and the different architectural patterns that were being implemented were examined, and therefore the aim of a clearer perception of the structures within our subject matter. The study of the dissertation was given in detail to the locations, historical research and descriptions of structures found in these structures. According to the information obtained, the construction of the buildings and the money collected from the people at the time were carried out and the work was built by the Palace of Justice and the Green Mosque between 1893-1908 by Mutasarrif Ahmed Fuad Pasha. These two structures are also among the leading structures of Kutahya. In addition, many of the structures show traces of Neo-classical style characteristics. The study, meanwhile, found the most religious architecture, and found that it had various religious communities and groups (Halveti, Naksibendi, Kadiri and Mevlevi) within the city. The messens built as an

element of the religious architecture in question have been expanded over time and on the axis of the need of the people and transformed into mosques.

Keywords: Kutahya, Architectural Style, Ahmed Fuad Pasha, Government House, Green Mosque

ÖNSÖZ

Sanat Tarihi alanında Kütahya'da 1847-1930 yılları arsında inşa edilmiş anıtsal yapılarla ilgili yeterince çalışma yapılmamış olması, bizi bu konuya yönlendirmiştir. Bu yüksek lisans tezi Anadolu eyaletinin yönetim merkezi olan Kütahya'da belirlenen tarih aralıklarında farklı üsluplarla bütünlük kazanan, kamu binaları ve ortak kullanılan yapıların incelenmesini amaçlamaktadır.

Tez sürecinin ilk aşaması Kütahya kent merkezinde bulunan anıtsal yapıların, arazi çalışması ile yerinde incelenmesi ve belgelenmesi olmuştur. Ardından derinlemesine kütüphane araştırmaları ve literatür taramaları yapılmıştır. Belirlenen yapıların içinde planları eksik olanların çizimleri yapılmış, fotoğrafları çekilerek katalog oluşturulmuş ve detaylı bir şekilde tasvirleri yapılmıştır.

Çalışma süresince yönlendirmeleri ve zengin bilgi birikimleri sayesinde ilerlememe vesile olan, desteklerini benden esirgemeyip vazgeçmemeyi öğütleyen çok saygı değer tez danışmanım sayın Dr. Ögr. Üyesi Zeynep Ertuğrul'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Tezimde yer alan Arapça çevirilerinde yardımcı olan Büşra Çakmak'a, tez çalışmamızda konu edindiğimiz yapılarda görevli olan çalışanlara teşekkür ederim.

Her zaman yanımda olan sevgili aileme, alan çalışmalarında yardımlarını esirgemeyen, çalışma boyunca bana gösterdiği sabrı, anlayışı için eşim Abdülkerim Kerpiç'e ve varlığıyla beni aydınlatan kızım Serra'ya çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI ..... **i**
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI ..... **iv**
ÖZET ..... **iii**
ABSTRACT ..... **v**
ÖNSÖZ ..... **vii**
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ ..... **viii**
İÇİNDEKİLER ..... **ix**
TABLO ve HARİTALAR DİZİNİ ..... **xi**
ÇİZİMLER DİZİNİ ..... **xii**
GÖRSELLER DİZİNİ ..... **xvi**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KÜTAHYA KENT TARİHİ **5**
1.1 Tanzimat' tan Önce Kütahya Tarihi **7**
1.2 Tanzimat'tan Sonra Kütahya Tarihi **12**

İKİNCİ BÖLÜM

2. TANZİMAT'TAN SONRA OSMANLI MİMARİSİNDE GÖRÜLEN ÜSLUPLAR **16**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KÜTAHYA KENT MERKEZİNDE 1847-1930 YILLARI ARASINDA İNŞA EDİLMİŞ ANITSAL YAPILAR **28**
3.1. Eğitim Yapıları **28**
3.1.1. Kütahya Lisesi (Taş Mektep) **28**
3.2. Dini Yapılar **44**

3.2.1. Kaditler Camii 44

3.2.2. Molla Bey Camii ve Kütüphanesi 59

3.2.3. Mesudiye Camii (Şeyh Salih Tekkesi/Mescidi) 77

3.2.4. Sadettin Camii 86

3.2.5. Dilsizoğlu Camii (Ahırardı Cami) 106

3.2.6. Şeyh Salih Türbesi 121

3.2.7. Yeşil Camii 130

3.2.8. Küpecik Camii 146

3.3. Kamu Yapıları 156

3.3.1. Adalet Sarayı (Hükümet Konağı) 156

3.3.2. Ziraat Bankası 173

3.4. Ulaştırma Yapıları 184

3.4.1 Alayunt Tren İstasyon Binası 184

3.5. Günümüze Ulaşamayan Yapılar 192

3.5.1. Mekteb-i Rüşdiye 192

3.5.2. Hapishane 193

3.5.3. Askerlik Şubesi (Daire-i Askeriye) 195

3.5.4. Yeni Mahalle Hamamı 197

3.5.5. Askerî Mahfel 198

3.5.6. Osmanlı Bankası 200

3.5.7. Sümerbank Kütahya Seramik Fabrikası 202

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME 204

SONUÇ 212

KAYNAKÇA 214

TABLO DİZİNİ

Tablo 1. Günümüze Ulaşan Yapıların Mevcut Durumlar 210

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1: Dönemlere Göre Kütahya'da Yerleşim Haritası (Fatma İlkay Sayan (2010) 'Kütahya Yeni Mahalle Rum (Gavur) Hamamı Restorasyon Önerisi' Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi s.11) 6

Harita 2. Günümüze Ulaşan Yapıların Harita Üzerinde Konumları 211

ÇİZİMLER DİZİNİ

Çizim 1. Kütahya Lisesi Zemin Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 32

Çizim 2. Kütahya Lisesi Birinci Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 34

Çizim 3. Kütahya Lisesi Bodrum Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 36

Çizim 4. Kütahya Lisesi Kuzey Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 38

Çizim 5. Kütahya Lisesi Güney Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 40

Çizim 6. Kütahya Lisesi Doğu Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 41

Çizim 7. Kütahya Lisesi Batı Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 42

Çizim 8. Kaditler Camii Zemin Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 46

Çizim 9. Kaditler Camii Birinci Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 49

Çizim 10. Kaditler Camii Bodrum Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 52

Çizim 11. Kaditler Camii Batı Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 54

Çizim 12. Kaditler Camii Doğu Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 56

Çizim 13. Kaditler Camii Kuzey ve Güney Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 57

Çizim 14. Molla Bey Külliyesi Vaziyet Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 61

Çizim 15. Molla Bey Külliyesi Camii Zemin Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 62

Çizim 16. Molla Bey Külliyesi Camii Birinci Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)..... 64

Çizim 17. Molla Bey Külliyesi Kütüphane Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)..... 72

Çizim 18. Molla Bey Külliyesi Camii Kuzey Giriş Cephe Çizimi Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 69

Çizim 19. Mesudiye Camii Vaziyet Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 78

Çizim 20. Mesudiye Camii Planı (Kütahya Altun (1981) "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi 'bir deneme'", s. 637. Alınıp tarafımca düzenlenmiştir)..... 79

Çizim 21. Saadettin Camii Vaziyet Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 87

Çizim 22. Mescid Olarak Kullanılan Zemin, Sakahane ve Dükkan Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 88

Çizim 23. Saadettin Camii Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)..... 91

Çizim 24. 2. Dönem Yapının Durumu ve 2. Dönem Yapıya Eklenen Üst Kat (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) .. 95

Çizim 25. 3. Dönem Yapının Durumu ve 3. Dönem Yapıya Eklenen Üst Kat (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) .. 96

Çizim 26. 4.Dönem Yapının Durumu ve 4. Dönem Yapıya Eklenen Tuvaletler (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) .. 96

Çizim 27. Saadettin Camii Batı ve Kuzey-Batı Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)..... 99

Çizim 28. Saadettin Camii Güney, Güney-Batı ve Kuzey-Doğu Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 101

Çizim 29. Saadettin Camii Doğu Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)..... 103

Çizim 30. Dilsizoğlu Camii Vaziyet Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 107

Çizim 31. Dilsizoğlu Camii Harim Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 108

Çizim 32. Dilsizoğlu Camii Mahfil Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 112

Çizim 33. Dilsizoğlu Camii Müştemilat Binası Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)..... 117

Çizim 34. Dilsizoğlu Camii Şadırvan Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 118

Çizim 35. Dilsizoğlu Camii 1965 Yılında Onarımda Eklenen Bölüm (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)..... 120

Çizim 36. Şeyh Salih Türbesi Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)..... 123

Çizim 37. Şeyh Salih Türbesi Kuzey Cephesi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 125

Çizim 38. Şeyh Salih Türbesi Restorasyondan Önce Kuzey Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 129

Çizim 39. Yeşil Camii Zemin Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 134

Çizim 40. Yeşil Camii Birinci Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 135

Çizim 41. Yeşil Camii Batı Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 139

Çizim 42. Yeşil Camii Doğu Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 141

Çizim 43. Yeşil Camii Kuzey Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 142

Çizim 44. Yeşil Camii Güney Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 144

Çizim 45. Küpecik Camii Vaziyet Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 147

Çizim 46. Küpecik Camii Zemin Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 148

Çizim 47. Küpecik Camii Birinci Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 149

Çizim 48. Adalet Sarayı Vaziyet Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi..... 158

Çizim 49. Adalet Sarayı Zemin Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 159

Çizim 50. Adalet Sarayı Birinci Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 161

Çizim 51. Adalet Sarayı Bodrum Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 164

Çizim 52. Adalet Sarayı Kuzey Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 167

Çizim 53. Adalet Sarayı Güney Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 168

Çizim 54. Adalet Sarayı Doğu Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 170

Çizim 55. Adalet Sarayı Batı Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 171

Çizim 56. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Zemin Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)..... 175

Çizim 57. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Birinci Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)..... 176

Çizim 58. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Bodrum Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)..... 177

Çizim 59. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Güney Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)..... 178

Çizim 60. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Kuzey Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)..... 180

Çizim 61. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Batı Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)..... 181

Çizim 62. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Doğu Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)..... 183

Çizim 63. Alayunt Tren İstasyon Binası Zemin Kat Planı (M. Pekdemir, 2020. Tarafımca Düzenlenmiştir) 186

Çizim 64. Alayunt Tren İstasyon Binası Birinci Kat Planı (Tarafımca Hazırlanmıştır) 187

Çizim 65. Yeni Mahalle Hamamı Planı (Ara Altun (1981). 'Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi' Bir deneme Atatürk ün Doğumuna 100. Yılı Armağan. s. 662) 197

GÖRSELLER DİZİNİ

Görsel 1. Beşiktaş'ta Yer Alan Şeyh Zafir Türbesi https://www.turanakinci.com/portfolio-view/besiktas-seyh-zafir-turbesi/ (Erişim tarihi 03.09.2021) 23

Görsel 2. Alman mimar Jachumund'un tasarladığı Sirkeci Garı https://tr.wikipedia.org/wiki/Sirkeci_Gar%C4%B1#/media/Dosya:Bahnhofsfront-Istanbul Sirkeci_retouched.jpg (Erişim tarihi 03.09.2021) 24

Görsel 3. Yıldız Hamidiye Camii https://istanbultarihi.ist/314-istanbul-mimarisinde-radikal-degisim-evresi-xviii-ve-xix-yuzyillar (Erişim tarihi 03.09.2021) 25

Görsel 4. İstanbul Arkeoloji Müzesi https://istanbeautiful.com/tr/istanbul-arkeoloji-muzeleri (Erişim Tarihi 03.09.2021)..... 27

Görsel 5. Kütahya Lisesi 1909 Yılına Ait Bir Fotoğraf (K. Ekrem (2010). Kütahya Lisesi ve Tarihi Gelişimi. Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Sosyal Birimler Öğretmenliği Bilim Dalı yüksek lisans tezi, s.206)..... 31

Görsel 6. Kütahya Lisesi Zemin Kat Doğu Yönü ve Batı Yönü Koridoru 32

Görsel 7. Kütahya Lisesi Zemin Katta Yer Alan Merdivenler..... 33

Görsel 8. Kütahya Lisesi Birinci Katta Yer Alan Merdivenler..... 34

Görsel 9. Kütahya Lisesi Birinci Kat Doğu Yönü ve Batı Yönü Koridoru..... 35

Görsel 10. Kütahya Lisesi Bodrum Kat Doğu Yönü ve Batı Yönü Koridoru..... 36

Görsel 11. Kütahya Lisesi Bodrum Kat Merdiven ve Yemekhanesi 37

Görsel 12. Kütahya Lisesi Kuzey Cephesi..... 38

Görsel 13. Kütahya Lisesi Güney Cephesi..... 39

Görsel 14. Kütahya Lisesi Doğu Cephesi..... 41

Görsel 15. Kütahya Lisesi Batı Cephesi..... 42

Görsel 16. Kütahya Lisesi Zemin Kat 2010 Yılına Ait İç Görünüşü (K. Ekrem (2010). Kütahya Lisesi ve Tarihi Gelişimi. Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstütüsü Sosyal Birimler Öğretmenliği Bilim Dalı yüksek lisans tezi, s.234) 43

Görsel 17. Kütahya Lisesi (http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=34170&start=25 Erişim Tarihi 13.11.2021) 43

Görsel 18. Kaditler Camii Zemin Kat Genel Görünüşü 47

Görsel 19. Kaditler Camii Zemin Katta Bulunan Taş Mihrap 47

Görsel 20. Kaditler Camii Birinci Kat Üst Kata Çıkış Merdivenleri ve Harim 50

Görsel 21. Kaditler Camii Birinci Kat Harim Genel Görünüş 50

Görsel 22. Kaditler Camii Birinci Kat Taş Mihrap 51

Görsel 23. Kaditler Camii Birinci Kat Mahfil ve Minber 51

Görsel 24. Kaditler Camii Bodrum Kat Giriş Kapısı ve Bodrum İç Görünüş 53

Görsel 25. Kaditler Camii Batı Cephesi 54

Görsel 26. Kaditler Camii Doğu Cephesi 55

Görsel 27. Kaditler Camii Kuzey ve Güney Cephesi 57

Görsel 28. Kaditler Camii Minaresi 58

Görsel 29. Molla Bey Külliyesi Camii Giriş Bölümü 62

Görsel 30. Molla Bey Külliyesi Camii Üst Kat Cumbalı Bölüm, Son Cemaat Yeri ve Minare Çıkış Kapısı 65

Görsel 31. Molla Bey Külliyesi Camii Harim Genel Görünüşü 65

Görsel 32. Molla Bey Külliyesi Camii Mihrap, Minber ve Vaaz Kürsüsü 66

Görsel 33. Molla Bey Külliyesi Camii Mahfil Genel Görünüşü 66

Görsel 34. Molla Bey Külliyesi Camii Mahfil Görünüşü 67

Görsel 35. Molla Bey Külliyesi Camii Harim Ahşap Tavan Görünüşü 67

Görsel 36. Molla Bey Külliyesi Camii Kuzey Giriş Cephesi 68

Görsel 37. Molla Bey Külliyesi Camii Güney (Arka)Cephesi 70

Görsel 38. Molla Bey Külliyesi Camii Minaresi 71

Görsel 39. Molla Bey Külliyesi Camii Batı Cephesi 71

Görsel 40. Molla Bey Külliyesi Kütüphane Tavan Görünüşü 73

Görsel 41. Molla Bey Külliyesi Kuzey Giriş ve Doğu Cephesi 74

Görsel 42. Molla Bey Külliyesi Kütüphane Kuzey ve Batı Cephesi 75

Görsel 43. Molla Bey Külliyesi Camii Güney Cephesi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 76

Görsel 44. Molla Bey Külliyesi Kütüphane (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 76

Görsel 45. Mesudiye Camii Harimden Genel Görünüş..... 80

Görsel 46 Mesudiye Camii Mihrap 80

Görsel 47. Mesudiye Camii Minber 81

Görsel 48. Mesudiye Camii Mahfil 81

Görsel 49. Mesudiye Camii de Bulunan Sanduka..... 82

Görsel 50. Mesudiye Camii Güney Cephe 82

Görsel 51. Mesudiye Camii Kuzey Cephe 83

Görsel 52. Mesudiye Camii Doğu Cephe..... 84

Görsel 53. Mesudiye Camii Batı Cephe 84

Görsel 54. Mesudiye Camii Güney-Batıda Yer Alan Şadırvan 85

Görsel 55. Mesudiye Camii Mahfil Bozulan Ahşap Kısımları ve Dış Cephe 1989(Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 85

Görsel 56. Saadettin Camii Mescid Bölümü 89

Görsel 57. Mescid Kısmında Yer Alan Minare Çıkış Kapısı ve Harime Çıkışı Sağlayan Kapı ile Merdivenleri 89

Görsel 58. Saadettin Camii Harim Kısmından Genel Bir Görünüş..... 92

Görsel 59. Saadettin Camii Mihrabı..... 92

Görsel 60. Saadettin Camii Minberi..... 93

Görsel 61. Saadettin Camii Mahfili ve Mahfili Taşıyan Ahşap Sütunlar..... 93

Görsel 62. Saadettin Camii Bodrum Kat Sakahane Bölümü..... 94

Görsel 63. Saadettin Camii Batı ve Kuzey-Doğu Cephesi..... 99

Görsel 64. Saadettin Camii Batı ve Kuzey-Doğu Cephesi..... 100

Görsel 65. Saadettin Camii Güney, Güney-Batı Cephesi..... 101

Görsel 66. Saadettin Camii Doğu Cephesi 103

Görsel 67. Saadettin Camii Doğu Cephe ve Minaresi..... 104

Görsel 68. Saadettin Camii Sakahane Şadırvan Demir Kafesi ve Çeşmeleri (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 104

Görsel 69. Saadettin Camii, Camiye Ait Orijinal Basamaklar ve Bizans Dönemine Ait Kaide (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 105

Görsel 70. Dilsizoğlu Camii Son Cemaat Yeri 109

Görsel 71. Dilsizoğlu Camii Son Cemaat Yeri 109

Görsel 72. Dilsizoğlu Camii Son Mahfili Taşıyan Dikmeler 110

Görsel 73. Dilsizoğlu Camii Son Mahfilin Harimden Görünüş 110

Görsel 74. Dilsizoğlu Camii Harimde Yer Alan Mihrap, Minber ve Vaaz Kürsüsü 111

Görsel 75. Dilsizoğlu Camii Güney Cephesi 113

Görsel 76. Dilsizoğlu Camii Kuzey ve Doğu Cephesi 114

Görsel 77. Dilsizoğlu Camii Batı Cephesi 115

Görsel 78. Dilsizoğlu Camii Minaresi 116

Görsel 79. Dilsizoğlu Camii Müştemilat Binası 118

Görsel 80. Dilsizoğlu Camii Şadırvanı 119

Görsel 81. Dilsizoğlu Camii 1961 Yılından Öncesine Ait Bir Fotoğraf (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 120

Görsel 82. Şeyh Salih Türbesi Kubbe ve Duvarlarda Bulunan Süslemeler (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 123

Görsel 83. Şeyh Salih Türbesi İç Görünüş 124

Görsel 84. Şeyh Salih Türbesi Kuzey Cephesi 125

Görsel 85. Şeyh Salih Türbesi Güney Cephesi 126

Görsel 86. Şeyh Salih Türbesi Batı ve Doğu Cephesi 127

Görsel 87. Şeyh Salih Türbesi Restorasyondan Önce Kuzey Cephesi (http://www.evliyalar.net/seyh-salih-efendi/ Erişim Tarihi 10.10.2021) 128

Görsel 88. Şeyh Salih Türbesi Restorasyondan Önce Kuzey-Batı Cephesi (http://www.evliyalar.net/seyh-salih-efendi/ Erişim Tarihi 10.10.2021) 128

Görsel 89. Yeşil Camii Harim Genel Görünüş 135

Görsel 90. Yeşil Camii Mihrabı 136

Görsel 91. Yeşil Camii Minberi 136

Görsel 92. Yeşil Camii Kadınlar Mahfili 137

Görsel 93. Yeşil Camii Kadınlar Mahfil de Yer Alan Minareye Çıkış Kapısı..... 137

Görsel 94. Yeşil Camii Pencerelerde Bulunan Süslemeler ve Hilalin İçinde Bulunan Tarikat Taçları 138

Görsel 95. Yeşil Camii Batı Cephesi 139

Görsel 96. Yeşil Camii Doğu Cephesi 140

Görsel 97. Yeşil Camii Kuzey Cephesi 142

Görsel 98. Yeşil Camii Güney Cephesi 143

Görsel 99. Yeşil Camii Minaresi 145

Görsel 100. Yeşil Camii Açılışı (Sercan Keykubatlı (2020). Kütahya'da Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarisi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Seminer Çalışması, s.77.) 145

Görsel 101. Mescid' te Bulunan Çini Kaplama Mihrap 150

Görsel 102. Küpecik Camii Zemin Kat İç Görünüş 150

Görsel 103. Küpecik Camii Üst Kat İç Görünüş (https://tr.foursquare.com/v/k%C3%BCpecik-camii/5139c004e4b02b1b3d163203?openPhotoId=55545941498ec3af7cf7e8ee Erişim Tarihi 25.10.2021) 151

Görsel 104. Küpecik Camii Batı Cephesi 152

Görsel 105. Küpecik Camii Doğu Cephesi 152

Görsel 106. Küpecik Camii Kuzey Cephesi 153

Görsel 107. Küpecik Camii Güney Cephesi 153

Görsel 108. Küpecik Camii Minaresi 154

Görsel 109. Küpecik Camii Minaresinde, Saçak Kısmında ve Çini Panoda Yer Alan Kitabeler 154

Görsel 110. Küpecik Cami'nin 1981 Yılına Ait Görseli (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 155

Görsel 111. Adalet Sarayı Zemin Katta Yer Alan Mescid 160

Görsel 112. Adalet Sarayı Zemin Kat Doğu Ekseni (https://kutahya.adalet.gov.tr/resimlerle-kutahya-adalet-sarayi#resimac-13 Erişim Tarihi 21.09.2021)..... 160

Görsel 113. Adalet Sarayı Birinci Kat İç Görünüşü..... 162

Görsel 114. Adalet Sarayı Birinci Kat Planı Aydınlık Bölümü 162

Görsel 115. Adalet Sarayı Birinci Kat Merdiven Görünüşü 163

Görsel 116. Adalet Sarayı Kuzey Cephesi 165

Görsel 117. Adalet Sarayı Kuzey Cephesi Giriş Bölümü 166

Görsel 118. Adalet Sarayı Kuzey Cephesi Giriş Bölümü 166

Görsel 119. Adalet Sarayı Güney Cephesi 168

Görsel 120. Adalet Sarayı Doğu Cephesi..... 169

Görsel 121. Adalet Sarayı Batı Cephesi 171

Görsel 122. Adalet Sarayı Onarım Çalışmaları (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 172

Görsel 123. Adalet Sarayı (https://kutahya.csb.gov.tr/anit-agaclar-hakkinda-basin-duyurusu-haber-256881 Erişim Tarihi 20.07.2021)..... 172

Görsel 124. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Zemin Katta Bulunan Sekizgen Formlu Aydınlık (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi) 175

Görsel 125. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Güney Cephesi..... 178

Görsel 126. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Kuzey Cephesi 179

Görsel 127. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Batı Cephesi..... 181

Görsel 128. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Doğu Cephesi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)..... 182

Görsel 129. Alayunt Tren İstasyon Binası İç Görünüş..... 186

Görsel 130. Alayunt Tren İstasyon Binası Üst Kata Ulaşımı Sağlayan Merdivenler 187

Görsel 131. Alayunt Tren İstasyon Binası Birinci Katta Bulunan Odalar 188

Görsel 132. Alayunt Tren İstasyon Binası Doğu Cephe 188

Görsel 133. Alayunt Tren İstasyon Binası Batı Cephe..... 189

Görsel 134. Alayunt Tren İstasyon Binası Güney Cephe..... 189

Görsel 135. Alayunt Tren İstasyon Binası Ambar Binası Doğu Cephesi 190

Görsel 136. Alayunt Tren İstasyonu Ambar Binası Batı Cephesi..... 191

Görsel 137. Alayunt Tren İstasyon Binası 2017'ye Ait Bir Fotoğraf (http://blog.milliyet.com.tr/alayunt-istasyonu/Blog/?BlogNo=563124 Erişim Tarihi 07.09.2021) 191

Görsel 138. 2 Kasım 1865 Tarihli Ulaşılan Belge (BOA., MVL., 712/48, 12 Cemazeyilahir 1282) 192

Görsel 139. Eski Hapishane 1960 (https://tr.pinterest.com/pin/120260252537902957/ Erişim Tarihi 14.10.2021)..... 194

Görsel 140. Eski Hapishanenin Bir Kısmından Değerlendirilen Cafer Baba Türbesi 194

Görsel 141. Eski Askerlik Şubesi (Daire-i Askeriye) Binası (Mustafa Kalyon (2000). Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri. Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, s.392)..... 195

Görsel 142. Eski Askerlik Şubesi (Daire-i Askeriye) Binası Açılış Töreni (Emine Gedik (2015). Arşiv Belgelerine Göre Kütahya Redif Taburu ve Redif Kışlası. Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.259)..... 196

Görsel 143. Askerî Mahfel (Mustafa Kalyon (2000). Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri. Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, s.393) 198

Görsel 144. Askerî Mahfel (Emine Gedik (2015). Arşiv Belgelerine Göre Kütahya Redif Taburu ve Redif Kışlası. Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.261) 199

Görsel 145. 1926 Osmanlı Bankası Kütahya Şubesi (https://www.flickr.com/photos/saltonline/19917839811 Erişim Tarihi 13.11.2021) 201

Görsel 146. Günümüzde Osmanlı Bankasının Yer Aldığı Düşünülen Alan 201

Görsel 147. Sümerbank Kütahya Seramik Fabrikası Yerleşimi..... 203

Görsel 148. Sümerbank Kütahya Seramik Fabrikası Günümüze Ulaşan Bir Cephesi 203

GİRİŞ

Çalışmamızın konusu 1847-1930 yılları arasında Kütahya kent merkezinde inşa edilmiş anıtsal yapılardır. Bu konunun belirlenmesinin nedeni, sanat tarihi alanında bu dönem Kütahya yapılarıyla ilgili yeterince çalışma olmamasıdır. Çalışmada yapıların yerinde incelenmesi, fotoğraflarının çekilmesi, eksik olan yapıların çizimlerinin tamamlanması, detaylı olarak tasvir edilmeleri, böylece mimari üslup ve dönem özelliklerinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Çalışmamızın birinci bölümünde Kütahya kent tarihi başlığı altında, Tanzimat'tan önce ve Tanzimat'tan sonra Kütahya kent tarihine bakılarak genel bir giriş yapılmış olup bu bölümde kullanılan temel kaynaklar arasında; İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın 'Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri' ile 'Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri', Ali Sevim 'Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi', Osman Turan 'Selçuklular Zamanında Türkiye', Yıldız Hakkı Dursun 'Kütahya'nın Tarihçesi', Mustafa Çetin Varlık 'Kütahya', Ara Altun 'Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi', Charles Texier 'Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi' kitapları bulunmaktadır.

Uzunçarşılı 'Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri' adlı kitabında Bizans hakimiyetindeki Kütahya'nın 1233 yılında Alaadin Keykubat döneminde ele geçirilerek Türk toprağı yapıldığı, kentteki kalenin bu dönemde güvenliği sağlaması amacıyla inşa edildiğinden bahsederek, Germiyanlı dönemine de değinir. TDV İslam Ansiklopedisi 'Kütahya' bölümünü yazan Varlık, Kütahya'nın Tanzimat'tan sonra nasıl geliştiğini ve Cumhuriyet döneminde il merkezi olma sürecini anlatmaktadır. Araştırmalar kapsamında Kütahya'ya yabancı seyyahların uğradığı bilgisine ulaşılmış olup Texier'in 'Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi' ile Bayard Taylor'un 'Land Of The Seracen' kitapları incelenmiştir.

İkinci bölümde Tanzimat'tan sonra Osmanlı mimarisinde görülen üsluplar tanıtılarak, Kütahya'daki inceleyeceğimiz yapılarda hangilerinin ağırlıklı olarak kullanıldığının, fark edilmesi amaçlanmıştır. Bu bölümde kullanılan temel kaynaklar arasında, Zeynep Çelik'in '19. yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul', Afife Batur'un 'Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı', Oya Şenyurt'un 'Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinin Taşradaki Değişim ve Dönüşümü', Nurcan Yazıcı'nın 'Osmanlılar da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı', Alidos Ertuğrul'un 'XIX. yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri' Metin

Sözen'in 'Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan' ve Ayla Ödekan'ın 'Mimarlık ve Sanat Tarihi' kitapları bulunmaktadır.

Çelik '19. yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul' kitabında 19. yüzyılda Avrupa devletleri ile Osmanlı devleti arasında imzalanan Ticaret Anlaşması ile Osmanlının batı mimarisi ve teknolojisine uyabilmek için İstanbul'da nasıl büyük değişiklikler görüldüğünden bahsetmektedir. Batur 'Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı' adlı eserinde Hassa Mimarlar Ocağının kaldırılarak Ebniye-i Hassa Müdürlüğünün kurulmasını ve bunun sonucunda kentlerde ortaya çıkan büyük değişiklikleri anlatmaktadır. Ertuğrul 'XIX. yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri' kitabında, 19. Yüzyılda sömürgeleştirme ve sanayileşme hareketlerinin hızlanmasıyla büyüyen sermayenin kentlerin yapısını nasıl dönüştürdüğü, ihtiyaç duyulan yeni yapı tipleri ve bunların uygulanmasında ne tür üslupların görüldüğünden söz edilmektedir.

Tezin üçüncü bölümünde Kütahya kent merkezinde 1847-1930 yılları arasında inşa edilmiş anıtsal yapılar, eğitim yapıları, dini yapılar, kamu yapıları, ulaştırma yapıları ve günümüze ulaşamayan yapılar başlıklarında gruplandırılarak incelenmiştir.

Eğitim yapıları başlığı altında yer alan Kütahya Lisesi ile ilgili olarak Mustafa Kalyon'un 'Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri' kitabı olmak üzere, Hasan Ali Yücel'in 'Türkiye'de Orta Öğretim', Osman Yetkin'in 'Kütahya İli Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim', Ekrem Kaçmaz'ın 'Kütahya Lisesi ve Tarihi Gelişimi' yüksek lisans tez çalışması incelenmiştir. Kalyonun 'Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri' adlı kitabında Kütahya Lisesinin kim tarafından yaptırıldığı, eğitim ve öğretimin ne zaman başladığı bilgilerine ulaşılmıştır.

Araştırmamızda 1847-1930 yılları arasında inşa edilmiş yapılar, bulunduğu yer, tarihçe ve yapı tasviri başlıklarında incelenmiştir. Yapıların plan, cephe çizimleri ve fotoğrafları ilgili başlıklar altına yerleştirilmiştir.

Çalışmamızın en geniş grubunu dini yapılar oluşturmaktadır. Bu başlık altında, o dönemde inşa edildiği bilgisine ulaştığımız bir türbe ve yedi cami örneği yer almaktadır. Camilerle ilgili olarak, Hamza Güner'in 'Kütahya Camileri', İsmail Hakkı Uzunçarşılı 'Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri', Ara Altun 'Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi' denemesi, Abdülkerim Abdülkadiroğlu 'Kütahya Yeşil Cami ve Tezyinatından Anlamlı Bir Bölüm' yayınları incelenmiştir. Altun 'Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi' ve Abdülkerim Abdülkadiroğlu'nun 'Kütahya

Yeşil Cami ve Tezyinatından Anlamlı Bir Bölüm' adlı yazısında yapı hakkında tarihçe bilgileri verilerek, kim tarafından yaptırıldığından bahsedilmektedir. Kitabelerin Türkçe mealleri Kuran kursu hocası Büşra Çakmak tarafından yapılmıştır.

Dini yapılardan sonra tezimizde kamu yapıları başlığı altında Adalet Sarayı ve Ziraat Bankası incelenmiştir. Hükümet Konaklarıyla ilgili, Nur Umar- Cengiz Can'ın 'Adana Vilayet Hükümet Konakları' adlı çalışmasına elektronik kaynaklardan ulaşılmıştır. Nurcan Yazıcı'nın 'Devlet Kapısı', Mustafa Kalyon'un 'Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri' incelenerek, Fazilet Duygu Saban'ın 'Giulio Mongeri'nin Anadolu'daki İzleri', Metin Türktüzün'ün 'Ziraat Bankası' başlıklı köşe yazısına ulaşılmıştır. Umar-Can 'Adana Vilayet Hükümet Konakları' çalışmasında Tanzimat Fermanının Osmanlı Kamu kurumlarında ciddi değişimlere sebep olduğundan ve bunun sonucunda yeni çalışma sitiline uygun farklı yapı türlerinin ortaya çıktığından bahsetmektedir. Ortaya çıkan bu yapılardan yönetim alanında ilk dikkati çeken Hükümet Konaklarıdır. Yazıcı 'Devlet Kapısı' adlı eserinde kısa sürede yetersiz kalan Kütahya Adalet Sarayının genişletilmesi görevinin keşif mühendisi Arif Efendi'ye verildiğini yazmaktadır. Kalyon'un 'Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri' çalışmasından yapının inşa tarihine ve Ahmet Fuad Paşa tarafından Yeşil Cami ile aynı dönemlerde yaptırıldığı bilgisine ulaşılmıştır.

Ziraat Bankasıyla ilgili araştırmamızda Saba'nın 'Giulio Mongeri'nin Anadolu'daki İzleri' çalışmasından yapının inşa tarihi, Türktüzü'nün köşe yazısında yapının Mimar Mongeri tarafından tasarlandığı bilgisi elde edilmiştir.

Ulaşım yapılarında Alayunt Tren İstasyon Binası incelenmiştir. Sibel Yarar'ın 'Fotoğrafların Işığında Eski Tavşanlı Yolcu Binası ve Diğer Tescilli İstasyon Yapılarının Mimari Özelliklerinin Değerlendirilmesi' çalışması ve '1923-1940 Dönemi Demiryolları' dergisi yararlanılan temel kaynaklardır. Yarar'ın çalışmasında yabancı yatırımcıların demir yolu inşa etmek ve işletme hakkına sahip olmak için Bab-ı Aliye başvurduğu belirtilmektedir. Böylece Avrupalılar hem Osmanlı topraklarının yeraltı ve yerüstü zenginliklerinden yararlanacak, hem de sömürgelerine daha kısa sürede ulaşabileceklerdir. '1923-1940 Dönemi Demir Yolları' dergisine göre; 1923 yılında demiryollarının inşa ve işletme hakkı Devlet Demiryolları ve Limanları İdaresi Umummiyesi adlı kuruluşa devredilmiştir. 1927 yılında Devlet Demir yolları dönemi başlamıştır.

Günümüze Ulaşamayan Yapılar başlığı altında yer alan yapılarla ilgili bilgilere Zilhice ve Cemazgiahir ansiklopedilerinden, Mustafa Kalyon'un 'Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri' adlı kitabı ile Ara Altun'un 'Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi' adlı çalışmalarından ulaşılmıştır.

Sercan Keykubatlı'nın 'Kütahya'da Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarisi' adlı yüksek lisans seminer çalışmasında Tanzimat Dönemi Kütahya ve burada inşa edilen yapı örnekleri, günümüze ulaşamayanlarla birlikte kısaca belgelenerek incelenmiştir.

Kütahya Kent Merkezinde 1847-1930 yılları arasında inşa edilmiş anıtsal yapılar üzerine yeterince çalışma bulunmamaktadır. Amacımız tez çalışmamız ile bu konudaki boşluğun bir kısmını doldurabilmektir.

1. KÜTAHYA KENT TARİHİ

Kütahya Kentindeki ilk yerleşimin tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, MÖ 3000 yıllarına kadar uzanmaktadır. Eski kaynaklara göre Kütahya'nın antik çağlardaki adı Kotiaeon, Cotiaeum ve Koti şeklinde geçmektedir. Kütahya İli sınırlarında yurt tutan en eski halk Friglerdir. Anadolu'ya MÖ 1200'lerde gelen Frigler, Hitit İmparatorluğunun sınırlarına dahil olmuşlar ve devletleşmişlerdir. Kimmerler MÖ 676 yılında Frigya Kralı III. Midas'ı yenerek Kütahya ve çevresinde egemenlik kurmuşlardır. Lidya Kralı Alyattes döneminde kent Lidya hakimiyetine geçmiştir. Persler MÖ 546'da Anadolu'yu istila ettiklerinde Lidya hakimiyetine son vermişlerdir.[1]

Biga Çayı yakınlarında MÖ 334 'te Perslere galip gelen İskender bölgede Helenistik dönemi başlatmıştır. İskender'in MÖ 323' te ölmesiyle Kütahya ve çevresinin yönetimi, İskender'in komutanlarından Antigonos'a geçmiştir. 1071'de Malazgirt Meydan Muharebesin Alp Arslan 'a esir olan Romanus Diogenes akabinde Kütahya'ya getirilmiş ve gözlerine mil çekilmiştir. 1078'de Anadolu Selçuklu Devletini kuran Kutalmışoğlu Süleyman Şah Kütahya'yı da ele geçirmiş ve 1097'de Haçlıların saldırısına maruz kalmıştır. II. Kılıç Arslan Kütahya ve çevresinde kaybedilen toprakları geri almıştır. Oluşan taht kavgaları nedeniyle II. Kılıç Arslan'dan sonra şehir tekrar Bizans'ın eline geçmiştir. Şehir I. Alaeddin Keykubat 1233 döneminde Selçuklu topraklarına katılmıştır.[2]

Anadolu eyaletinin 1833 yılında lağvi üzerine Kütahya eyalet merkezi olmaktan çıkarak 1867 yılına kadar muhassıllık ve sancak kaymakamlığı ile idare edilmiştir. 1867 yılında sancak kaymakamı Resmo'lu Ali Tevfik Paşa'nın zamanında mutasarrıflıkla Hüdavendigar vilayetine bağlanmış ve 1918 yılında Ahmet Mufid Beyip mutasarrıflığı esnasında da müstakil mutasarrıflık olmuştur.[3]

Kütahya Kentinin eski kaynaklara göre Yunanca da kullanılan adı Kotyaion, Roma döneminde kullanılan adı ise Cotyaeum diye geçmektedir. Antik Çağın ünlü

[1]İ. H. Uzunçarşılı (1949). *Osmanlı Tarihi*. C.II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. s.571.
[2]H. D. Yıldız (1981-2). Kütahya'nn Tarihçesi. *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya*, İstanbul: Formül Matbaası. s.35-44.
[3]M. Yeşil (1937). *Kütahya İlinin Kısa Tarihi*. Kısaltılmış Tedkikler Serisi I. İstanbul: Matbaai Ebuziya. s.36.

coğrafyacısı Strabon bu adın "Kotys'in Kenti" anlamına geldiğini söylemektedir.[4] Trakya'da yaşayan ve Odrisler'den olan Kotys, MS 38'de Romalıların Anadolu'ya gönderdiği bir komutanın adı olup Kütahya Arkeoloji Müzesi'nde yer alan bir sikkede bu adın "Koti" olarak geçtiği görülmektedir.

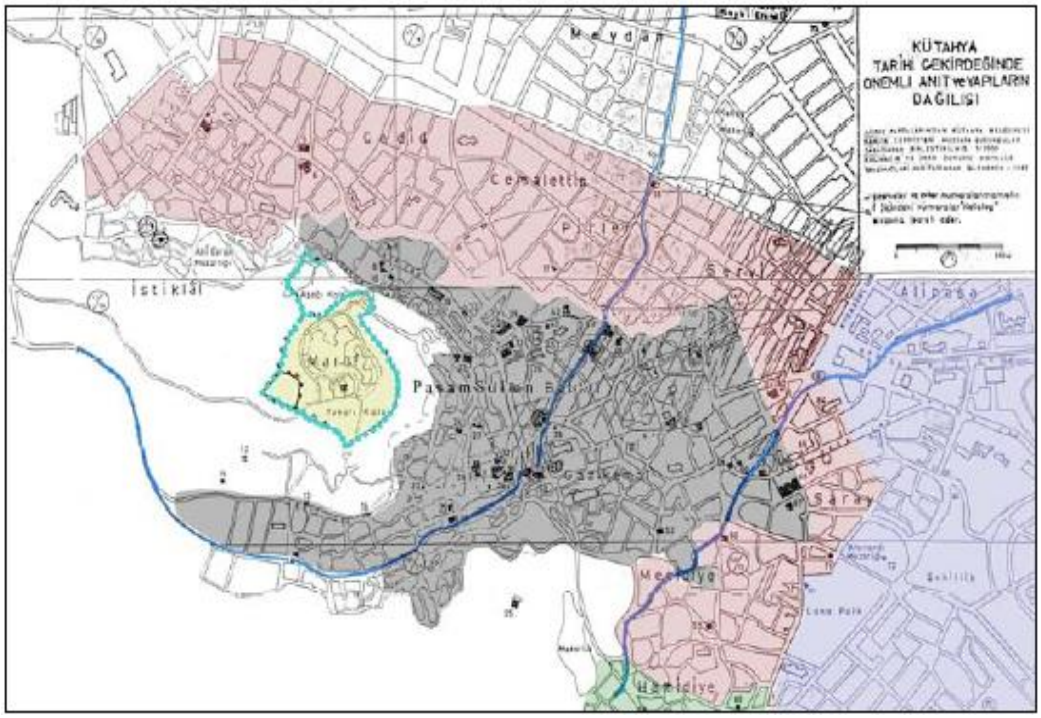

Harita 1. Dönemlere Göre Kütahya'da Yerleşim Haritası (Fatma İlkay Sayan (2010) 'Kütahya Yeni Mahalle Rum (Gavur) Hamamı Restorasyon Önerisi' Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi s.11)

Bizans Yerleşimi

14-15-16.yüzyıl Türk Yerleşimi

17-18. yüzyıl Türk Yerleşimi

19-20. yüzyıl Türk Yerleşimi

21. yüzyıl Türk Yerleşimi

[4]J. B. Bourguignon (1834). *d'Anville, Geographie Ancienne Et Historique*. Paris: V. Lecou Libraire, I: 312; H. D. Yıldız (1981-2**). a.g.k**. s.35; C. Texier (2002). *Küçük Asya: Coğrafyası*,

Kütahya Kenti Yellice Dağı (Acemdağı) eteklerinde kurulmuştur. Kentin kuzeyinde Bursa, kuzeydoğusunda Bilecik, doğusunda Eskişehir ve Afyon, güneyinde Uşak, batısında Manisa ve Balıkesir yer almaktadır. Kütahya'nın on üç ilçesi bulunmaktadır. Bunlar; Merkez İlçe (İl Merkezi), Altıntaş, Aslanapa, Çavdarhisar, Domaniç, Dumlupınar, Emet, Gediz, Hisarcık, Pazarlar, Simav, Şaphane ve Tavşanlı'dır.[5] Şehrin en eski yerleşkesi Hisar ve Hıdırlık tepeleri önündedir. Bu iki tepe arasında, güney ve kuzey yönünde şehri ikiye ayıran bir dere olup ova ortasından geçerek Porsuk'a dökülen Felenk Çayıyla birleşir.[6] Kütahya Ovası Ege bölgesinin İç Anadolu düzlüğü ile Ege bölümünün ova ve dağlık kısımları arasında bir kapı teşkil eden, İç Batı Anadolu bölümünde bulunur. Ege, Marmara ve İç Anadolu üçgeninde bulunan Kütahya Ovası, coğrafi özellikleri bakımından, İç Batı Anadolu'nun yanı sıra Karadeniz Bölgesinin de bazı özelliklerini taşımaktadır.[7] Kütahya Ovası'nın yağış durumu İç Anadolu Bölgesi'nden farklıdır. Şehir bazı iklim özellikleri açısından hem İç Anadolu ve Ege Bölgeleri hem de İç Anadolu ve Marmara Bölgesi arasında bir geçiş iklimine sahiptir. Ekili-dikili alanlar açısından ise Marmara ve İç Anadolu Bölgeleri'nden daha çok Ege Bölgesi'ne yakınlık gösterir.[8]

1.1 Tanzimat' tan Önce Kütahya Tarihi

Kütahya İstanbul-Bursa yolları üzerinde, ticari açıdan önemli bir yol ağında yer aldığı için Batı Anadolu'nun tarih boyunca önemli kentlerinden biridir.

Hıdırlık ve Hisar tepelerinin etekleri, Kütahya Kentinin ilk oluşmaya başladığı yerlerdir. Felend çayına ulaşan dere iki tepe arasından geçip şehri ikiye ayırmaktadır. Güney doğrultusunda Yellice dağı bulunan şehir ovaya hakim bir yerleşimdir. Şehir' de yerleşim izleri çok erken dönemlere tarihlenmektedir. Kütahya ve çevresinde Kalkolitik Çağ'dan itibaren veriler izlenmektedir. Seyitömer yöresindeki kazılarda Hitit, Eski Tunç çağı ve Frig dönemine ulaşan kalıntılar görülmektedir.[9] Kütahya Bölgesinin bulunduğu

[5]F. Avcı (2012). *Kütahya İlinin Turizm Coğrafyası*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Erzurum Yüksek Lisans Tezi. s.5.
[6]M. Ç. Varlık (2002). Kütahya. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. s.580-584.
[7]Y. Dönmez (1972). *Kütahya Ovası ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası. s.11.
[8]Dönmez (1972). **a.g.k**., s.13-15-30-34.
[9] H. T. Uçankuş (2002). *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi PHRYGIA*. Ankara: Kültür Rehberi Kültür Bakanlığı. s.343.

coğrafyada yaşayan en eski halk Hititlerdir. Hititler bölgeye MÖ 2000 de gelmişlerdir.[10] En güçlü siyasi varlığın başlangıcı Friglere kadar uzanmaktadır. Frigler güvenlik amaçlı bölgeye hakim tepelere yerleşir şehirlerini o bölgeye kurarlardı. Kütahya'nın dağlık yapısı, savunmaya elverişli, zengin orman alanları ve akarsuları, vadi tabanlarında bulunan verimli topraklar Frigler için önemli yaşam alanı olmuştur.[11]

Friglerden sonra Kütahya önce Lidya sonrasında Pers Kralı Kyros'un o coğrafyadaki egemenliğinden dolayı devletin idaresine alınmıştır. MÖ 333 yılında İskender'in Anadolu istilasıyla, MÖ 278 devletin dağılmasına kadar bu devletin bir parçasıyken bu tarihten sonra Kütahya, Bitinya ve Bergama krallıklarına dahil olmuştur. MÖ 133 yılında Roma İmparatorluğuna katılmasının ardından Kütahya'nın önemi daha da artmıştır. [12] Eski Bizans kaynaklarında Kütahya, Frigya bölgesinin en önemli kentlerinden biri ve Piskoposluğun merkezi olarak geçmektedir.[13] Roma ordularının doğu seferlerinde geçiş güzergâhında Kütahya Şehrinin bulunması da şehrin gelişimine katkıda bulunmuştur. Kazılar sonucunda elde edilen sikkelerden bu dönemde Kütahya'da para basıldığı görülmektedir. Mezhep çatışmaları sırasında İmparatorluk topraklarından kovuşturmaya uğrayan Hıristiyanlar Kütahya'ya sığınmaya başlamışlar fakat bu durum şehrin zenginliğinin azalması ve tahsisatının kesilmesine neden olmuştur.[14] İmparator Konstantinus'un Hıristiyanlara karşı sergilediği sert tutumdan vaz geçerek onları himayesine alması, İznik'te Hıristiyanlık Konsülünün toplanması, Kütahya'nın kaybettiklerini tekrar kazanmasında önemli rol oynamıştır. Bizans döneminde artan önemi ile birlikte Kütahya, şehre hakim tepeye inşa edilen kalesiyle güvenli bir bölge haline gelmiştir. Osmanlı ve Germiyanoğulları dönemlerinde restore edilen kale orijinal özelliklerini korumaktadır.[15]

Selçuklular Döneminde bazı kaynaklar Kütahya'nın, Kutalmışoğulları'ndan Mansur tarafından ele geçirildiğini yazmaktadır. Şehrin Türk hâkimiyetine girişinin kesin olarak hangi tarihte olduğunu bilinmemektedir. Kutalmışoğlu Süleyman Bey M.1075

---

[10]Ü.Gürsoy (2006). *Roma İmparatorluğu Döneminde Kotiaeion Tarihi ve Sikkeleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı s.35.
[11]T. Tüfekçi Sivas (2012). *Frigler Midas'ın Ülkesinde Anıtların Gölgesinde*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s.13.
[12]Yıldız (1981-1982). **a.g.k.,** s.35-51.
[13]J. A. Cramer (1832). *Geographical and Historical Description of Asia Minor: With a Map. II*. Oxford: Oxford University Press. s.17.
[14]H. D. Yıldız (1981-2). **a.g.k**., s.35.
[15]İ. H. Uzunçarşılı (1932). *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*. İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası. s.7.

yılında İznik'i fethettiğinde aynı dönemde Kütahya da Türk idaresine girmiştir.[16] Kutalmışoğulları'ndan Mansur'a Sultan Melikşah tarafından Anadolu'da fetih görevi verilmiş ve Sultan kısa bir zamanda, Kütahya önlerine karargâhını kurmuştur.[17] Büyük ihtimalle Kütahya'nın fethi İznik'ten sonra gerçekleşmiştir. Bizans'ta taht kavgaları bu dönemde başlamış olup aynı dönemde de Botaniates İmparatorluğu ilan edilmiştir. İmparatorluğunu kabul ettirmek üzere Botaniates'in Kütahya'dan İstanbul'a çıkarma yapması buranın hâlâ Bizans'ın elinde olduğunun göstermektedir.[18] Sultan II. Kılıçarslan devrinde ise Kütahya 1180 yılında Bizans İmparatoru Manuel'in ölümünden sonra Eskişehir'le birlikte tekrar Selçuklu toprağı olmuştur. Ülkeyi oğulları arasında paylaştıran Sultan II. Kılıç Arslan Uluborlu civarı ile birlikte kenti Gıyaseddin Keyhüsrev'in hakimiyetine vermiştir.[19] Kütahya Kılıçarslan'ın oğulları arasında yaşanan taht kavgaları neticesinde tekrar Bizanslılar tarafından ele geçirildi. 1233 yılında Alaaddin Keykubad döneminde Kütahya olarak Türk toprağına girmiştir. Kütahya'nın Selçuklu toprağı olduğunu Yoncalı'da bulunan hamamın H.631 (1233) tarihli kitabesinden öğrenebilmekteyiz.[20]

Kütahya Germiyanoğulları Beyliği ile birlikte en parlak dönemlerini yaşamıştır. Eski kaynaklarda Germiyan Aşireti, Etrak-Germiyan adıyla geçmektedir. Malatya'da bulundukları dönemde bu ismi bölgedeki bir yerleşim yerinden almışlardır.[21] 1239 yılında "Babaîler" isyanı ile Germiyanoğulları siyasi alanda kendilerini göstermişlerdir. XIII. yüzyılın sonlarında Germiyan Beyleri yönlerini Batıya doğru çevirerek Kütahya ve Karahisar bölgelerine yerleşmişlerdir. İnalcık, Germiyan Beylerinin Kütahya'ya yerleşim tarihini kesin olarak bilmemekle birlikte, 1260'lı yıllar olduğunu belirtmektedir.[22] Germiyanoğlularının güçlenmeleriyle beylik hâline gelmeleri, Moğol idaresinin himayesinde yaşayan Selçuklularla aralarında mücadeleler yaşanmasına sebep olmuştur. Merkezi Kütahya olan Germiyanoğulları beyliği 1300'lü yıllarda tamamen Yakup Bey

[16]O. Turan (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye: (1071-1318).* İstanbul: Boğaziçi Yayınları. s.54.
[17]P. Gell (1854). *The Revelation Of Our Lord and Saviour Jesus Christ V2 Historically and Critically İnterpreted*. London: Kessinger Legacy Reprints. s.166.
[18]A. Sevim (2000). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.s.117.
[19]A. Sevim ve E. Merçil (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. s.445.
[20] İ.H. Uzunçarşılı (1932). **a.g.k**., s.21.
[21]İ. H. Uzunçarşılı (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. s.39.
[22]H. İnalcık (2009). *Devlet-i Âliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I: Klasik Dönem (1302 – 1606), Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. s.5.

idaresine alındı. Yakup Bey sınırları hem Bizans istikametinde genişletiyor hem de Moğollara bağlılıklarını bildirip onlarla iyi ilişkiler kurmaya çalışıyordu, kısa zamanda beyliğini Anadolu'nun en güçlü ve en büyük beyliklerinden birisi hâline getirmiştir.[23]

Germiyanoğulları en parlak dönemini Yakup Bey zamanında yaşamıştır. Sicilya'dan getirilen Katalan askerleri tarafından alınan yenilgi sonrasında ilk toprak kaybı yaşanmış olup kaybedilen toprakları babası Yakup Bey'in yerine geçen Mehmet Bey almayı başarmıştır. 1361 yılında Mehmet Bey'in ölümünden sonra yerine Süleyman Şah geçmiş ve kızı Devlet Hatun'u Osmanlı Sultanı I. Murad'ın oğlu olan Şehzade Bayezid ile evlendirerek akrabalık bağı kurmuştur. 1378 tarihinde, beylik merkezi olarak kabul edilen Kütahya'nın da yer aldığı Simav, Tavşanlı ve Eğrigöz şehirlerini Osmanlılara çeyiz olarak verip, Kula'ya çekilmiştir.[24] 1390 yılında Sultan Yıldırım Bayezid Germiyanoğulları Beyliğini ortadan kaldırıp Yakup Bey'i sürgüne göndermiştir.[25] Kütahya Sancağı Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmiş olup bundan dolayı da 'Sahib-i Kadim' adı ile meşhur olmuştur.[26] Germiyan Beyliği Ankara Savaşı'ndan sonra yeniden kurulmuş fakat eski günlerine dönememiştir. Karaman Beyliği'nin işgaline uğrayan Beylik, sonrasında Osmanlı'nın egemenliğini tanımış ve II. Yakup Bey'in ölümü ile onun vasiyeti doğrultusunda 1427 yılında Osmanlı Devleti'nin himayesi altına girmiştir.[27]

1429 yılında Kütahya, sancak merkezi yapılarak, başına Timurtaş Paşa'nın torunu, Umur Bey'in oğlu Osman Çelebi getirilmiştir.[28] Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olarak seçmesiyle önemli bir konuma gelmiştir. Kütahya coğrafi yerleşimiyle erken dönem Osmanlı Devleti'nin iki önemli idari bölümünden biri olmuştur. Osmanlı idari teşkilatında topraklarının genişlemesiyle eyaletler kurulmaya başlamıştır. 1451 yılında Kütahya Beylerbeylik merkezi olmuştur. Bu dönemin en önemli olayı Şahkulu isyanıdır. Şiiliğin güçlenmesiyle 1511 yılında Korkuteli civarında isyana başlayan Şahkulu, Keçiborlu, Sandıklı, Burdur gibi yerleri ele geçirerek Kütahya'ya kadar gelmiştir. Kütahya'da ikamet eden Beylerbeyi Karagöz Ahmet Paşa'yı mağlup etmiş ve

[23]Uzunçarşılı (1969). **a.g.k.**, s.59.
[24]Hadidi (1991). *Tevarih-i Âl-i Osman 1299-1523*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları. s.94.
[25]Uzunçarşılı (1969**). a.g.k.**, s.262.
[26]Kâtip Çelebi (2009). *Kitap-ı Cihannüma Li-Kitab Çelebi*. C.1. (Yay. Haz. F. Sarıcaoğlu). Ankara: Türk Tarih Kurumu. s. 631.
[27]Uzunçarşılı (1969). **a.g.k.,** s.48.
[28]Hoca Sadettin Efendi (1999). *'Tacüt-Tevarih'*. c. II-IV, Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Ankara s.167.

surlar önünde asmıştır. Şahkulu Kütahya'yı kuşatmış ancak başarılı olamayınca Bursa'ya yönelmiştir.[29] Merkezden kuvvetlerin ulaşmasıyla Şahkulu isyanı, Altıntaş yakınlarında sona ermiş ve Şahkulu ele geçirilerek idam edilmiştir. Kanuni döneminde Kütahya'da taht kavgaları sık sık gündeme gelmiştir. XVII. yüzyılda Celali isyanlarından Anadolu'nun birçok kentini olduğu gibi Kütahya'da ticaretin gerilemesi, asayişin bozulması gibi birçok olumsuzluktan etkilenmiştir. Kütahya kentini Celalilerin yağmaladığı sırada, 1601 yılında Sadaret kaymakamı Hafız Ahmet Paşa olayların yatıştırılması göreviyle Kütahya'ya gönderilmiştir. Kuşatma kış mevsimine denk gelmiştir. Bu nedenle Celaliler şehrin kenar mahallelerini yağmalayarak yakmışlardır. Kütahya'da kısa süre kalan, Anadolu Beylerbeyi Can Mirza Paşa döneminde de önemli sorunlar yaşanmıştır. Mirza Paşa'nın sadrazam Köprülüyle arasının bozuk olmasından dolayı 1657 yılında Abaza Mehmet Paşa bir isyan başlatmıştır. İsyana Kütahya halkından destek bulamayınca şehri iki ay boyunca kuşatmıştır. Can Mirza Paşa kuşatmaya son vererek geri çekilmiştir.[30] Mısır orduları İbrahim Paşa komutasında Osmanlı kuvvetlerini zafere ulaştırdıktan sonra Kütahya önlerine doğru gelip Kütahya'yı işgal ederek, burada beylerbeyi olarak bulunan Rauf Paşayı sadaret makamına getirerek Kütahya'dan göndermiştir. Onun yerine vekil olarak eşraftan Hacı Reşit Ağa getirilmiştir.[31] Mısırın hızlı ilerleyişi ve İstanbul un tehdit edilmesi Osmanlı'nın Rusya Devletinden yardım istemesi ve Avrupa' da ki diğer büyük devletlerin de olaya dahil olmalarına neden olmuştur. İbrahim Paşa ile barış görüşmeleri yapmak üzere Kütahya'ya Fransa Maslahatgüzarı Warenne ve Amedçi Mustafa Reşid Bey gelmiştir. 4 Mayıs 1833 tarihinde yapılan görüşmeler neticesinde Kütahya Antlaşması imzalanmış ve Mısır güçleri Kütahya'dan ayrılmıştır. Paşa Sancağı olan Kütahya'da Osmanlı Devleti'nin önde gelen isimleri Beylerbeyi olarak bulunmuşlardır.[32] Şehir şehzade sancağı ve eyaletler merkezi olma özelliğine sahipken, Kütahya Anadolu'ya yapılan seferlerde güvenli uğrak merkezi ve buluşma yeri olmuştur.

[29]Hoca Sadettin Efendi (1999). **a.g.k.,** s.46-47.
[30]Dursun (1981-2). **a.g.k**., s.46.
[31]Dursun (1981-2). **a.g.k**., s.47.
[32] M. Ç. Varlık (2002). Kütahya. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26: 580-584. Ankara: TDV Yayınları. s.54.

1.2 Tanzimat'tan Sonra Kütahya Tarihi

Kütahya Şehri Tanzimat'tan önce eyalet merkezi idi, 1841 yılında planlanan idari şekillenmeye göre Kütahya Hüdavendigar vilayetinin merkezi ilan edildi. Vilayet Nizamnamesinin 1864 Yılında kabul edilmesi üzerine Tuna'da uygulandığı gibi Eyalet ismi yerine Vilayet ismi kullanılmıştır. İdari taksimatta vilayet-sancak -kaza-köy şeklinde düzenlemeler getirilmiştir. 1867 tarihli Nizamnamesi ile bu idari düzenleme ülkenin her bölgesinde uygulanmaya başlanmış olup Vilayet merkezi Bursa olmuştur.[33] Anadolu Vilayetinin başında bulunan Mehmet Tayyar Paşa 8 Ekim 1840 tarihinde gerçekleşen düzenlemeye göre Ankara ferikliğine atanmış. Kütahya Sancağının umur-i zaptiyesinden sorumlu olmak üzere. Mehmet Tayyar Paşa'nın yerine Mustafa Mazhar Paşa görevlendirilmiştir.[34] İdare -i Umumiye Vilayet Nizamnamesinin 1871 Yılında çıkarılmasıyla kaza ve köy arasında idari birim olarak nahiyeler meydana gelmiştir.[35] Kütahya 1915 yılında müstakil sancak haline gelmiştir.[36] Kent 17 Temmuz 1921 ile 30 Ağustos 1922 tarihlerinde Yunan işgali altında kalmıştır.[37] Cumhuriyetin ilanından sonra il merkezi olmuştur.[38] Şehirde Tanzimat ile beraber idari düzenin en üstünde yer alan idarecinin mertebesine verilen isim muhassıl olmuş ve kısa bir süre sonra verilen bu isim kaldırılarak kaymakamlık adı ile idari yapı biçimlenmiştir. Kaymakamlık ilçe idarecisinden farklı olup Sancağın merkezinde yer alan idareciye verilen isimdir. Uzun yıllar boyunca kullanıldıktan sonra, 1871 yılında çıkarılan Nizamname ile bu makama mutasarrıflık adı verilmiştir.

Tanzimat'ın ilanından Cumhuriyet dönemine kadar Kütahya'da görev yapan (1893-1908 Mutasarrıf) Ahmed Fuad Paşa aslen Girit'lidir.[39] Şehirde su yolları açtırmış, Hükümet Konağı civarındaki çınarları diktirmiş olup Kütahya' da yaptırdığı mimari eserler ve hayırlar ile tanınmıştır. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Ahmed Fuad Paşa şehirden adeta kaçırılarak Girit'e yerleşmiştir. Girit'te vefat eden Paşanın yıllar sonra

[33]A. Altun (1981). Kütahya' nın Türk Devri Mimarisi bir deneme. *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan.* İstanbul: Formül Matbaası. s.184.
[34]R. Arıkan (2010). *Tanzimat Döneminde Kütahya.* Yayımlanmamış Doktora Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. s.3.
[35]Arıkan (2010). **a.g.k**., s.33.
[36]Varlık (2018). **a.g.k**., s.583.
[37]N. Bozkurt (2018). *Kütahya 1842-1843 (Müslüman Nüfus ve Sosyal Yapı)*. Ankara: Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları. s.17.
[38]Varlık (2002). **a.g.k.,** s.583.
[39]Uzunçarşılı (1932). **a.g.k**., s.174.

Kütahya'ya büstü dikilmiş ve Hükümet Konağı önündeki caddeye adı verilmiştir. Bununla birlikte imar faaliyetleri yönünde de önemli gelişmelere imza atan Fuad Paşa, tez çalışmamızda yer alan, günümüze ulaşan yapılardan; Yeşil Camii ve Adalet Sarayı, günümüze ulaşamayan yapılardan; Hapishane ve Askerlik Şubesi'ni inşa ettirmiştir. 1922 yılında göreve gelen şehrin son mutasarrıfı Fevzi Bey, Cumhuriyet döneminde de görevine devam etmiştir.[40]

Kütahya'ya 1800-1852 yılları arasında çok sayıda yabancı seyyahın uğradığı ve çeşitli görüşmelerde bulundukları bilinmektedir. Bu seyyahlardan bazıları: William Martin Leake, Charles Texier, Sir Charles Fellows**,** Bayard Taylor ve Andreas David Mordtmann'dır.

14 Ocak 1777 ile 6 Ocak 1860 yılları arasında yaşayan İngiliz William Martin Leake antikacı ve topograftır. Birçok kitabı bulunan Leake'nin bir kitabından 19 Ocak 1800'de İstanbul'a geldiğini öğrenmekteyiz. 360 sayfalık bu kitap Leake'in İstanbul, Akdeniz Bölgesi, Konya, Batı Anadolu bölgesiyle ilgili olan gözlemlerini içermektedir. William Martin Leake kitabında Kütahya'nın yüksek bir kent olduğundan, köyler ve ekili alanlarından ve eski döneme ait bina kalıntılarının olduğu yerlerde Mart ayı olmasına rağmen hala kar olduğundan bahseder. Bulundukları köyde Kütahya Paşasının 200 tane atlı adamının olduğu, bu atlıların köyün ağasının başlatmış olduğu isyanı örtbas etmek için geldiği ve ağanın adamlarını köyden dışarı göndermekle görevlendirildiğini belirtmiştir. Yüksek bir dağın eteklerinde Porsuk'un çizdiği kıvrımların Kütahya kentinin kuzey kesimini kaplamış olduğundan, Porsuk'u geçtikten sonra Altıntaş'tan çıkıp küçük tepelerden ve şirin bir beldeden geçtiklerini anlatmıştır. Yolun yarısında bir çeşmeye, bir camiye ve Hıristiyan bir kilisesine ait olan kalıntılara rastlamış ve daha önce geçtikleri yerlere farklı olarak uçurumlu ve kayalıklardan oluşan tepe bir yoldan geçtikten sonra Porsuk'a inmişlerdir. Bir köprüden geçip Kütahya Dağlarının belli bir bölümünden tırmanıp, dağın sarp uçurumlu bir alanından tehlikeli bir maceraya doğru gittiklerinden, Kütahya'ya varmadan hemen önce dağda yarım bir daireye benzer bir çizim yaptıklarından söz etmektedir. Leake; Kütahya'nın, şehirde yükselen tepenin üst kısmında eski bir kaleye sahip olduğunu belirtmiştir.[41]

Kütahya Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olduğundan ve Paşa'nın ordusuyla birlikte Suriye'de olmasından dolayı Mütesellim tarafından yönetilen şehrin, seyyahlarla

[40]Uzunçarşılı (1932). **a.g.k**., s.178.
[41]Arıkan (2010). **a.g.k**., s.257.

İstanbul'a yapılan yolculuklarda eşlik edebilecek bir grubun, atların ve diğer gerekli olabilecek her şeyin olduğundan söz eder. Eski dönemlerden kalma metal paralar ve değerli taşların Kütahya pazarlarında çokça bulunduğundan kitabında bahsetmektedir.[42]

1833 yılında Kütahya'ya uğradığı düşünülen Charles Texier, Fransa'nın Versailles şehrinde 1802 yılında doğmuş ve Paris'te 1871 yılında hayatını kaybetmiştir.[43] Fransız Hükümeti tarafından Bayındırlık İşleri Müfettişliği yaptığı dönemde Anadolu 'ya gönderilmiş, 1833 ve 1843 yıllarında iki seyahat yapmıştır.[44] Charles Texier uzun süren seyahatlerin ardından Anadolu'nun birçok şehri hakkında bilgiler içeren Küçük Asya adlı eserini yayınlamıştır. Küçük Asya adlı kitabında çok değerli gravürler bulunup, Texıer'in Kütahya da olduğu dönemde şehrin tarihi hakkında önemli bilgiler verir.[45] Kütahya'da evlerin genelde ahşap olduğunu, kısmen tuğladan inşa edilen evlerinde çatılarının kiremit örtülü olduğunu belirtmiştir. Bizans, Selçuklu, Germiyan ve Osmanlı eserlerine kısaca değinen Texier, şehirde güzel sanatlar açısından önemli eser bulunmadığını aktarmıştır.[46]

Kütahya Şehrinin 15.000'i geçen nüfusunun Müslümanlar, geri kalanının ise Ermeni ve Rum Hristiyanlardan oluştuğu bilgisine yer vermiştir. Ticaret yoğunlukla Müslümanlarda olup evleri ise divan ve yastıkların yoğunlukta olduğu basit bir şekilde döşenmiştir.[47] Texier Müslüman ve Katolik Ermeni kadınlarının örtünerek dışarı çıktıklarını, yemeklerini erkeklerle yemediklerini ve odalarının ayrı olduğunu, misafirlerinide bu odalarda ağırladıklarını belirtmiştir.[48]

Kütahya'ya uğrayan seyyahlardan olan Charles Fellows, 1799 yılının Ağustos ayında Nottingam'da doğan ve 8 Kasım 1860 tarihinde hayatını kaybeden İngiliz arkeologdur. 1832'de İzmir'e yerleşerek o dönemdeki Anadolu'nun Batı Avrupalılar tarafından pek bilinmeyen yerlerine seyahatler yapar.[49] Anadolu'da bulunduğu dönemde Kütahya'ya da uğrayan Fellows yazdığı eserlerde genellikle halkla ilgili görüşlerini ve yaşadığı durumları konu edinmiştir. Kütahya'da kaldığı süre içerisinde özel bir evde misafir edilen Fellows, elinden geldiği kadar ev halkının hareket ve tavırlarını gözlemlemeye çalışıyordu. Paşa'ya sunulan fermanından sonra, Ermeni baş tacirlerden

[42]Arıkan (2010). **a.g.k**., s.258.
[43]C. Texier (2002). *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. Ankara: Enforasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı II. s.xi.
[44]Texier (2002). **a.g.k**., II. s.xi.
[45]Texier (2002). **a.g.k**., s.286.
[46]Texier (2002). **a.g.k**., s.286.
[47]Texier (2002). **a.g.k**., s.287.
[48]Texier (2002). a.g.k., s.288.
[49]Arıkan (2010) **a.g.k**., s.248.

birinin evinde misafir edilmiş olup onur konuğu sayılarak, büyük odaya yerleştirilmiştir. Birçok farklı renkle boyanmış olan bu odanın, etrafı yastık doluydu; baştan sona olmak üzere Türk halıları ve Fars kilimleriyle döşenmiş olan zemin, zenginlik ve rahatlığı gözler önüne seriyordu. Bu ev Türk evlerinin bir örneği olmakla beraber Yunan evlerinin de benzeri sayılabileceğinin örneğiydi, çünkü iki yapının da mimarisi aynıydı.[50]

25 Mart'ta Aizoni kalıntılarını görebilmek için Kütahya'dan ayrılan Fellows, Aizoni antik kentiyle daha fazla ilgilenmiş ve o bölgeyle ilgili araştırmalar yapmıştır. Fellows 1842 yılında Anadolu'dan İngiltere'ye döndüğünde 72 adet sandık götürür. Götürdüğü bu sandıkların içinde çeşitli arkeolojik eserler ve heykeller bulunmaktadır. Fellows'un buluntuları bugün British Museum'da Ksanthos Mermerleri olarak sergilenmektedir.[51]

Seyyahlardan Bayard Taylor, Amerika Birleşik Devletleri'nin Pennsylvania şehrinde 11 Ocak 1825'te dünyaya gelmiş ve 19 Aralık 1878 tarihinde Almanya'da vefat etmiştir.[52] Edebiyat eleştirmenliği, tercümanlık, şair, gezi yazarlığı yapan Baytar Taylor seyahatleri sırasında 6 Temmuz 1852 tarihinde Kütahya'ya da uğramıştır.[53] Seyahatini 25 Kasım 1852 tarihinde İspanya'da sonlandıran Taylor eserinde Kütahya ve bölgesine şu şekilde yer verir;

> Sabah Kütahya'da gezdiler. Kütahya beklediklerinden daha büyüktü ve tahminen 50-60 bin kişi yaşıyordu. Şehir bir vadiye inşa edilmişti ve her iki tarafında tepeler vardı.
>
> Şehrin arkasında yükselen dağlardan menba suyu gelmekteydi. Şehrin her tarafında çeşmeler vardı. Merkezdeki geniş caddeden dere geçmekteydi. Evler iki katlı ve balkonluydu. Bu görüntü İsviçre'yi hatırlatmaktaydı.[54]Pazar büyük bir alana sahipti. Burada Avrupa'dan gelme kumaşlar, ayakkabılar, terlikler, ipek kumaşlar satılıyordu. Yerli ürünlerin sergilendiği ayrıca yerler vardı. Burada salatalık marul gibi yerli sebze ve meyveler satılmaktaydı. Dik bir yoldan kaleye çıkılmaktaydı. Bu kale tepenin üzerindeydi. Kalenin 1 mil kadar uzunluğunda surları vardı. Surlar dairesel yapılıydı. Kalenin kuzey tarafı yıkılmıştı. Kalenin tastan ve tuğladan yapılmış yüksek duvarları vardı. Kale IX-X. Yüzyıldan kalmaydı ve eski Coutyaem muhtemelen bu tepelerde kurulmuştu. Çünkü kalenin içinde 100 kadar ev vardır. Kaleden kuzey tarafa bakıldığında bahçeler vardı. Kaleden kırmızı çatılar sıra uzanmaktaydı. Kütahya'ya su sağlayan dere Güney tarafta görülmekteydi.[55]

[50]Arıkan (2010). **a.g.k**., s.251.
[51]https://tr.travelogues.gr/travelogue.php?view=99&creator=985593&tag=9437 (Erişim Tarihi: 05.05.2022).
[52]Arıkan (2010). **a.g.k**., s.244.
[53]B. Taylor (1863). *Lands Of The Seracen, 1863 To Washington Irving*. s.290.
[54]Taylor (1863). **a.g.k**., s.290.
[55]Arıkan (2010). **a.g.k**., s.245.

Kütahya'ya uğrayan seyyahlardan olan Andreas David Mordtmann, Almanya'nın Goslar şehrinde 1811'de dünyaya gelmiştir. 1845 yılında Kiel Üniversitesi Felsefe Fakültesinde doktora yaptığı sırada İspanya elçisi ve Hansa Birliği sekreteri olarak İstanbul'a atanır.[56] Çeşitli görevlerde bulunan Mordtmann ikinci vatanı olarak Türkiye'yi görür. Türkiye'de Ticaret Mahkemesi hakimliği ve Mülkiye Mektebinde coğrafya ve istatistik hocalığı görevlerde bulunur. Mordtmann gözlem, gezi ve yaşantılarını konu alan çeşitli mektup ve makale yazmıştır. Türkiye'de yaşadığı süre içerisinde 1852 yılının mayıs ayında Kütahya'ya da uğrayan Mordtmann Kütahya Kenti hakkındaki gözlemlerini yazılı bir şekilde anlatmıştır.[57]

> Kütahya'dan valilik alınıp Bursa'ya verilince burada bulunan asker sayısı azalmıştır. Kışla boş olup, şehrin güvenliğini bir düzine tüfekli asker sağlamaktadır. Şehrin nüfusu, tüm hanelerde oturan olduğu düşünülürse 50 bin civarında olup, bu sayının 10 bin kadarı Gregoryan Ermenileridir ve bunların kendilerine ait iki tane kilisesi vardır. Şehirde 120 tane Katolikermeni vardır ve bunlara ait de bir kilise vardır. Kütahya'da yasayan Rumların sayısı ise 400-500 civarındadır. Rumların da bir kilisesi vardır. Nüfusun geri kalanı Müslüman'dır.[58]

Mordtmann Kütahya'da halkın ihtiyacını karşılamayı amaçlayan 4 kahve fincanı fabrikasından bahseder.[59]

2. TANZİMAT'TAN SONRA OSMANLI MİMARİSİNDE GÖRÜLEN ÜSLUPLAR

Osmanlı ordusu Endüstri devriminin sonucunda Avrupa ordularında görülen teknik üstünlükler sebebiyle, 19. yüzyılda girdikleri neredeyse bütün savaşları kaybetmişlerdir.[60] Askeri alandaki yenilgiler Osmanlı devlet yönetiminin ordudaki üstünlük düşüncesini büyük ölçüde yıkmış ve batılılaşma hareketlerinin başlamasına neden olmuştur.[61] 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu çok zayıflamış, her geçen gün daha fazla toprak kaybetmiş ve 1789 yılında gerçekleşen İnkılaptan kaynaklı milliyetçi akımın etkileriyle azınlıkların ayrılmaları sonucunda çökmeye başlamıştır.

---

[56]İ. Pınar (1998). *Alman Gezginler Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri*: Kütahya. İzmir: Akademi Kitabevi. s.63.
[57]Pınar (1998). **a.g.k**., s.64.
[58]Arıkan (2010). **a.g.k**., s.246.
[59]Pınar (1998). **a.g.k**., s.70.
[60]O. Sander (1995). *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e.* Ankara: İmge Yayınevi. s.213.
[61] A. Nasır (1991). Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar Üzerine bir Deneme. Basılmamış Doktora Tezi, İTÜ, İstanbul. s.6.

19. yüzyılda yaşanan savaşların maliyetinin dış borç alarak hafifletilmeye çalışılması, ekonomisinin borç alınan devletlere bağlı olunmasına neden olmuştur. 1838 yılından sonra Avrupa devletleri ile Osmanlı devleti arasında imzalanan Ticaret Anlaşması ile Osmanlının Batı uzmanlığına ve teknolojisine tam bağımlı olmasına sebep olmuştur.[62] 1839 Tanzimat fermanıyla mimarlık alanında birçok değişiklik yapılıp, Hassa Mimarlar Ocağı'nın kaldırılarak Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün kurulması ile yüzyılın ortalarından itibaren kentlerin görünüşünde de değişiklikler olmuştur. Yapıların ahşap malzeme değil kagir malzeme ile yapılması, sokak boyutlarıyla bina yüksekliklerinin ilişkisi, çıkmaz sokakların kaldırılması gibi konular Ebniye Nizamnameleri ile çözüm kazanmıştır.[63] Mimarlık hizmetinin devlet tarafından aracısız olarak kontrolü için mimarlık bütçesi toplama yetkisi şahıslardan alınıp belediye meclislerine verilmiştir.[64] Münâkaşa yapılarak inşaat işlerinin ihaleleri sabit fiyatla en az fiyat veren talipliye bırakılırdı.[65] Münâkaşa sisteminde önemli olan mümkün olduğunca çok indirim yapılmasıdır.[66] 19. yüzyıl ortalarında özellikle kamu yapılarında bu yöntem uygulanmış ve müteahhitler devreye girmiştir. İstanbul'da bu dönemde öncüsünün Gaspare Fossati olduğu serbest mimarlık büroları kurulmaya başlanmıştır.[67]

19. yüzyılda sanayileşme hareketleri, Avrupa devletlerinin sömürgelerden elde edilen gelirler ile tarım yoluyla üretilen sermayeyi hızlandırmış ve klasik devir yaşamının değişmesinde rol oynamıştır. Bu değişim Avrupa'nın içyapısını değiştirirken, etkisinde kalan farklı devletlerinde yapılarında değişimlere neden olmuştur.[68]

Batılılaşma adı verilen bu çabalar yeni ihtiyaçlar ve bunların sonucunda yeni işlevli binaları gerektirmiştir. Sivil mimari revaçtadır. Geleneksel fonksiyonlar üstlenen yapıların bazısı devam etse de kimisi yok olmaya yüz tutmuştur. Tanzimat Dönemi'nde yapım programına giren belediye binası, postane, nezaret, telgrafhane, müze, otel,

---

[62]Z. Çelik (1996). *19. Yüzyıl'da Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*. (Çev. S. Deringil). İstanbul: Türk Tarihi Vakıf Yayınları. s.29.
[63]A. Batur (1985). *Batılılaşma döneminde Osmanlı Mimarlığı*. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, 4: 1038-1067. s.1049.
[64]O. Şenyurt (2011). *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm*. İstanbul: Doğu Kitabevi. s.448.
[65]O. Şenyurt (2019). *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinin Taşradaki Değişimi ve Dönüşümü*. Osmanlı Sanatında Değişim ve Dönüşüm *içinde.* Konya: Literatürk Academia. s.452.
[66]Şenyurt (2011), **a.g.k**., s.118.
[67]N. Yazıcı (2007). *Osmanlılar'da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. s.86.
[68]E. Alidost (2009). XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. Cilt 7, s.293.

lokanta, iş hanı, pasaj, tiyatro ve banka gibi yapılar sadece bina türü olarak değil, aynı zamanda işlevleri bakımından da Osmanlı dünyasına yeni giren yapılardır.[69] Hassa Mimarlar Ocağı'nın zayıflamasından sonra mimarlık eğitimi Mühendishane-i Hümayun'daki fenni mimari derslerine kalmıştır. Bu eğitimin dönemin mimari ihtiyaçlarını karşılayamadığı görülerek, mimari alandaki açık, sultanlar tarafından davet edilerek gelen yabancı uyruklu mimarlar tarafından karşılanmıştır.[70] Yeni yönetim organlarının II. Mahmut döneminde ortaya çıkmasıyla birlikte payitaht hariç diğer kent merkezlerinde de devlet dairesi denen yapılar ortaya çıkmıştır. Hükümet konakları başta olmak üzere devlet daireleri sınıfında vilayet binaları, nezaretler, belediye binaları, postane, adliye ve telgrafhane gibi yapılar inşa edilmiştir. Sanayi yapılarının da geliştiği ve yenilerinin ortaya çıktığı görülmektedir.[71] Yeni yapı türleri başkent olması ve Devletin dünya ile iletişim kurduğu yer olmasından dolayı ilk İstanbul'da inşa edilmiştir.[72]

Farklı kültürlerden olan mimarların, yapılarda kendi kültürlerini yansıtmalarından dolayı değişik üsluplar görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde görülen üsluplardan Art Nouveau, Oryantalizim, Neo-gotik ve bizim incelediğimiz yapılarda en fazla görülebilen Neo-klasik üslup özellikleri saray, konak, iş hanı, otel, banka, cami ve türbe gibi yapıların şekillenmesinde etkili olmuştur.[73] Çok sayıda farklı yapı çeşitleri olsa da özellikle dini mimaride yeni bir plan şekline gidilmemiş, yeniliklerin sadece cephede olduğu ve bu döneme ait bir plan tipinin olmadığı görülmüştür.[74] 18. yüzyılda Osmanlı Devletinin güç kaybetmesinin nedenini askeri yönden zayıf olması olduğunu düşünen yöneticiler, askeri yapılar, silah imalathaneleri, kışla, hastane ve diğer binaları değiştirerek günün koşullarına uygun olarak tasarlanmıştır.[75] Mimarların sayısındaki artış, aynı zamanda meslek kitlesinin yapısında da beceri ve sosyal statü açılarından farklılaşma yaratmıştır.[76]

Askeri yapılar kadar önem arz eden bir başka yapı gurubu da karakollardır. III. Selim devrinden itibaren yapılmaya başlanan karakol yapıları, kagir malzeme kullanılarak tek veya iki katlı olarak kentin güvenliğini sağlayabilmesi adına önemli

---

[69]G. Acar (2000). *Tanzimat Dönemi Fikir ve Düşünce Hayatının Mimarî Alana Yansıması.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. s.100.
[70]F. Yenişehiroğlu, (1993). Sanatta Osmanlı İmparatorluğu Fransa Etkileşimi. *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı. s.65.
[71]Acar (2000). **a.g.k.**, s.108.
[72]Alidost (2009). **a.g.k**., s.295.
[73]Çelik (1996). **a.g.k**., s.101.
[74]M. Sözer (1975). *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan.* İstanbul: İş Bankası Yayınları. s.345.
[75]Alidost (2009). **a.g.k**., s.295.
[76] M. Sözer (1984). *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı.* İstanbul: İş Bankası Yayınları.s.545.

semtlere inşa edilmiştir. Yeni kurulan semtlere Ebniye Nizamnamelerinde karakol yapısı için parsel ayrılması gerektiği belirtilmiştir.[77]

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl öncesinde kamu hizmetine tahsis edilmiş resmi yapıların inşa edilmediği görülmektedir. Topkapı Sarayı'nda olduğu gibi, devlet işleri ve özel yaşamın birbiriyle yan yana yürütüldüğü ve idarecilerin ikametgâhları olan konak yapıları devlet işlerinin yürütüldüğü yapılar olarak da kullanılmıştır. Tanzimat'la birlikte Osmanlı Devleti'nin yönetim düzeninin yeniden örgütlenmesi sonucunda yeni yönetim yapılarının tasarlanması gerekmiştir. 1868'de Teşkilat-ı Vilayet Nizamnamesinin yürürlüğe girmesiyle birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısında liva ve vilayet merkezlerinde kamu yöneticilerinin işlerini yürüteceği hükümet binaları yapılmaya başlanmıştır.[78] İlerleyen süreçte bu resmi yapılar arasına adliye, telgrafhane-postane, müze gibi farklı fonksiyondaki yapılar eklenmiştir. Devletin çeşitli bölgelerinde inşa edilmeye başlanan Hükümet Konakları genellikle iki katlı, koridor etrafında gelişen, simetrik planlı ve Neo-klasik üslupta tasarlanmıştır. Ancak bulundukları yöreden kaynaklanan farklı düzenleme ile üslupları barındıran örneklerinde olduğu görülmektedir.[79]

Günümüzdeki anlamıyla Osmanlı Devleti'nde sanayi tesisi denilebilecek yapıların inşası tophane ve tersane yapıları olmak üzere III. Selim devrinde gerçekleşmiş olup, yeni yapılarla sanayi tesisleri ve askeri kuruluşların yenilenmesi inşasına başlanmıştır. Haliç tersanesine yapılan düzenleme ve geliştirme çalışmalarının ilk örnekleri Toulon tersanelerinin uzman mühendisi M. Le Roi tarafından yapılmıştır.[80]

Birçok alanda yerli üretimin olmamasından kaynaklı, özellikle 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşmasının resmi yapı programı olarak sanayi tesisi yapımı ve bunlar arasında en fazla askeriyeye yönelik olan tesislerin yapımı gerçekleştirilmiştir. Devletin inşa ettirdiği fabrika-i hümayunlar, büyük askeri yapılar gibi modern çözümler olan ve İstanbul'un etrafında konumlandırılan büyük yaptırımlardandır.[81]

III. Selim devrinde Nizam-ı Cedid – Yeni Düzen kurma çalışmaları başlamış, subay ve askerlerin bu alanda eğitim alabilmeleri adına çeşitli seviyelerde askeri okullar açılmıştır. Tanzimat'ın ilanıyla Avrupa standartlarında sivillere eğitim veren okullar inşa edilmiş ve eğitimin gelişmesinden kaynaklı Batılı anlayışında eğitim veren kurumlar ve

[77]Alidost (2009). **a.g.k**., s.296.
[78]Alidost (2009). **a.g.k**., s.296.
[79]Alidost (2009). **a.g.k**. s.297.
[80]A. Batur ve S. Batur (1981). İstanbul'da 19. Yüzyıl Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümayunlar. I. *Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri*. İstanbul: İTÜ, c. III. s.332.
[81]Alidost (2009). **a.g.k**., s.297.

yeni yapıları ortaya çıkmıştır. Önceden var olan medrese ve başka dini eğitim yapılarında bir farklılık görülmemektedir. Yeni yapılar, yeni eğitim sisteminin gerektirdiği bağlamda ortaya çıkmaktadır.[82] Eğitim alanında Tanzimat yönetiminin ilk gerçekleştirdiği yenilik Rüşdiyelerin açılması olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında mekteb-i ibtidailer kurulmuştur. Tanzimat'ta yenileşmenin amaçlandığı ilk çalışmalardan biri 1869 Maarif Nizamnamesidir. Ülkenin bütün yerleşim kesimlerinde nüfus yapısına bağlı olarak farklı eğitim seviyelerine göre, sırasıyla köy ve mahallelerde ibtidailer, beş yüz evli kasabalarda rüşdiyeler, bin evli kasabalarda idadiler ve vilayet merkezlerinde sultanilerin açıldığı görülmektedir. Bu sistemin İmparatorluk genelinde olmasından dolayı, çok sayıda okul binası inşa edilmiştir.[83] Tanzimat'tan sonra azınlıkların haklarının verilmesiyle, yabancılar çok sayıda vakıf kurmuştur. Ülke genelinde modern eğitimin gerçekleştirildiği ve Müslüman halkında bu okullarda eğitim aldıkları çok sayıda okul binasının inşa edildiği görülmektedir.

Sağlık konusunda ilk öncü çalışmalar diğer konularda da olduğu gibi III. Selim devrinde başlamış, önce ordu içerisinde, Tanzimat sonrasında genel halk sağlığına yönelik uygulamalar yapılmıştır. XIX. yüzyıl boyunca kurulan sağlık yapıları, ortası avlulu genel olarak kışla plan düzeninin tekrarlanmış olduğu yapılardır.[84]

19. yüzyılda Batı'yla yoğun ilişkilerin kurulduğu başkent İstanbul'da dış ülkelerle yapılan ticari faaliyetler, dolayısıyla Avrupa ticari sisteminin parçası olan farklı fonksiyondaki yapılar inşa edilmiştir. Yeni ticari anlayışa uygun olarak dükkânlar, büyük mağazalar (bonmarşeler), iş hanı, banka, pasaj, büro, depo gibi çeşitli ticari işlevlere sahip yapılar ortaya çıkmıştır. İzmir, Selanik, Beyrut gibi kent merkezleri başta olmak üzere dış ülkelerle ticari çalışmaların yoğun görüldüğü kentlerde bu yeni işlevli yapıların inşası gerçekleştirilmiştir.[85]

Selçuklu döneminden itibaren var olan, Anadolu ve Balkanlar'da şehir içinde ve kentler arasında konaklama yapıları hanlar yerini 19. yüzyılda artan ticari, kültürel ilişkilerin çoğalmasıyla, yurt dışından gelen ziyaretçilerin kalıp yemek yiyebilecekleri otel, pansiyon ve lokantalara bırakmıştır. [86] Oteller yabancılar tarafından yine yabancılar

[82] Batur (1985). **a.g.k**., s.1057-58.
[83]Batur (1985). **a.g.k**., s.1057-58.
[84]Alidost (2009). **a.g.k**., s.299.
[85]Alidost (2009). **a.g.k**., s.299.
[86]A. Ödekan (2009). *Mimarlık ve Sanat Tarihi (1600-1908).* Türkiye Tarihi 3 *içinde*, Osmanlı Devleti 1600-1908, İstanbul: Cem Yayınevi. s.433.

için açılmıştır. Osmanlı toplumuna Otel kavramı yabancı bir düşünce olarak görülmektedir.

Batılı anlamda eğlence yapısı olan tiyatro kültürünün Osmanlı eğlence kültüründeki yansıması olan meddah ve Hacivat-Karagöz oyunları, meydanlarda veya kapalı mekan olan kahvehanelerde sergilenmekte, bu eğlencelerin işlevine uygun yapıların olmadığı görülmektedir. Tamamen yeni bir fonksiyonda olan bu tiyatrolar batılılaşmanın kentsel yapıya getirdiği, Tanzimat sonrasında kendini göstermeye başlayan yeni bir eğlence türüdür. İlk tiyatro İngiliz ve Fransız elçilik yapılarında özel misafirlere verilen gösterilerle başlamıştır. Bu gösterilerden sonra Fransız elçiliğinde bu amaç doğrultusunda tiyatro salonları kurulmuştur.[87] 1840 yılında Tanzimat tan sonra kurulan ilk tiyatro Naum Tiyatrosu olmuştur.

İkamet yapıları ise eskiden beri Boğazın etrafında ahşap malzemeden yapılmış ve yapıların inşasıda kagir malzeme ile dönemin mimari üslup özelliklerinin kullanılmış olduğu görülmektedir. Yangınların önlenebilmesi için Ebniye nizamnamelerinde kâgir yapım tekniğiyle şehrin yeni gelişen kısımlarında apartmanlar inşa edilmiştir. İnşa edilen bu apartmanlar yabancılar, gayrimüslimler ve Osmanlının yönetici sınıfından yoğun istek almıştır. Gelişmekte olan bir başka tarzda konuttur. Sıra ev formunda düzenlemeler yapılmış ve yeni yapıların inşa sürecinde Avrupa ülkelerinde uygulanan cephe düzenlemesi ile planlar göz önünde bulundurulmuştur. Bir çeşit sayfiye evi olan köşk yapıları, 19. yüzyılın sonlarına doğru benimsenerek talep görmüştür. Yeni inşa edilen bu köşk yapılarının önceki devirlerde uygulanan köşk örneklerinin dışında kendine has niteliklerinin olduğu görülmektedir.[88]

Ulaşım 19. yüzyılda en gelişen alan olmuştur. Buharlı makinelerin icadı ile demiryolu ve gemilerde bu teknolojinin kullanılması önemli gelişmelere olanak sağlamıştır. Avrupa ülkeleriyle gelişen kültürel ve ekonomik ilişkilerden kaynaklı, Osmanlı Hükümeti imkanlarının tümünü kullanarak ulaşım araçlarına hizmet verebilmesi amacıyla yeni yapı türleri olan liman yapılarının inşaatına başlamıştır. Büyük gemilere mal yüklemek, indirmek ve depolamak amacıyla liman ve ek binaları İstanbul, İzmir, Beyrut ve Selanik gibi şehirlerde inşa edilmiştir. Buharlı gemilerin İstanbul şehir içi ulaşım sektöründe hizmet vermeye başlamasıyla Eminönü, Karaköy, Üsküdar ve Beşiktaş'ta yolcu iskeleleri kurulmuştur. İskele yapılarından Haydarpaşa ve Beşiktaş

[87]Batur (1985). **a.g.k**., s.1066.
[88]Alidost (2009). **a.g.k**., s.302.

dışında olan yapılarda, ahşap malzeme ve İstanbul'a özgü, zarif mimari dilin kullanıldığı görülmektedir.[89] Avrupa'dan gelen ve Sirkeci'de sonlanan Osmanlı Döneminin ilk demir yolu hattının İstanbul'a ulaştığı yerde, 1872 yılında geçici istasyon yapıları yapılmış olup, 1890'da kalıcı olarak Alman mimar A. Jasmund'un tasarladığı yapının inşa edilmiştir. Günümüz kent dokusunda önemli bir yeri olan Haydarpaşa İstasyonu 1872 yılında açıldığında daha ufak bir yapı şeklindedir. Bu yapı gelişen tren hatlarının artan taleplerine hizmet veremediği için Alman mimarlardan olan Otto Ritter ve Helmuth Cuno'nun tasarımı olan anıtsal bina inşa edilmiştir. Anadolu, Irak, Suriye, Hicaz yönünde tren hatlarının gelişmeye devam etmiştir. Dolayısıyla vilayet ve şehirlerde istasyon yapılarına talep artmıştır. Bu talep doğrultusunda inşa edilen istasyon binaları yakınlarında otel ve benzeri faaliyet gösteren yapılarla şehirlerin büyüdüğü ve hareketlendiği görülmüştür.

Yangın ve Saat Kuleleri, Osmanlı kentlerinde 19. yüzyılda siyasi iktidarın kentsel alandaki göstergesi olarak da düşünülmüştür. Hükümet konakları gibi tipik yapılar olan saat kulelerinin, değişen siyasal iktidarın, modernleştirme aracı olmak dışında bir fonksiyonu olmadığı görülmektedir. Bu yapılar süslü mimarilerinde oldukça yoğun simgeler barındırmaktadır. Çeşitli kentlerde otuz saat kulesinin inşası gerçekleşmiştir.[90] Tanzimat sonrası farklılaşan yapı tekniklerinin uygulandığı fakat tipolojik olarak yeni bir yapı olmayan yangın kulelerinin en bilineni Beyazıt Yangın Kulesi'dir. Günümüzde kâgir yapı olarak varlığını sürdüren Beyazıt Yangın Kulesi, İstanbul da meydana gelebilecek yangınların izlenip müdahale edilebilmesini sağlamıştır.

Bu dönemde görülen Art Nouveau Üslubunun Osmanlıya gelmesi, diğer üsluplara göre daha geçtir. 19.yy'da Avrupa'da ortaya çıkan sanat akımlarından biri olan Art Nouveau, Endüstri Devrimi'ne tepki olarak, çağın getirdiği teknolojik şartların arasında, sanatta demirin dekoratif amaçlı işlenmesi gibi yeniliklere neden olmuştur.[91] Beşiktaş'ta yer alan Şeyh Zafir Türbesi (Görsel 1), II. Abdülhamid döneminde saray mimarı olarak çalışan ve bu üslupta birçok yapıyı tasarlayan R. D'Aronco'nun en önemli yapılarından biridir.[92]

[89]Alidost (2009). **a.g.k**., s.302.
[90]H. Kaynar (2000). *Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekânsal Değişimler Üzerine.* Kebikeç, sy.10, s.153-154.
[91]https://www.tarihlisanat.com/art-nouveau-sezesyonizm-sanat-akimi/ (Erişim Tarihi 03.09.2021).
[92]Çelik (1996). **a.g.k**., s.119.

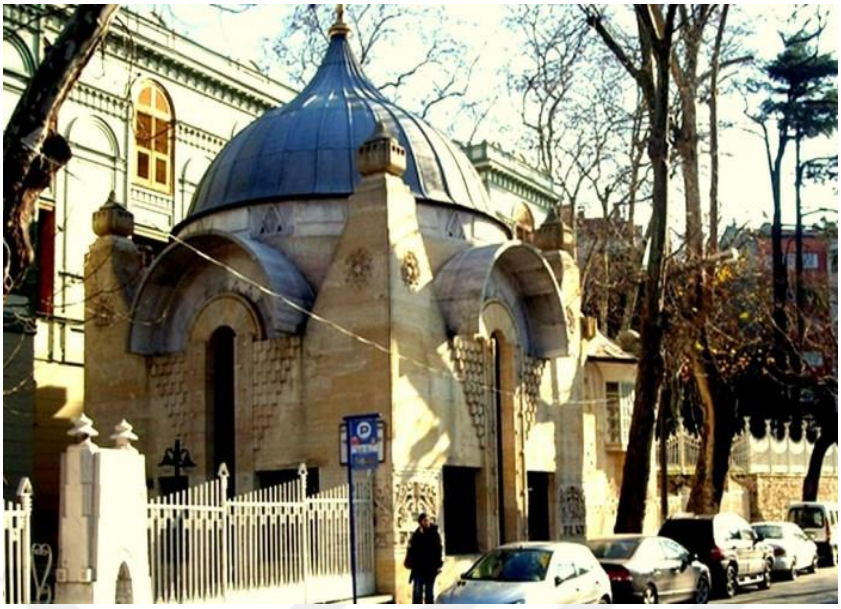

Görsel 1. Beşiktaş'ta Yer Alan Şeyh Zafir Türbesi https://www.turanakinci.com/portfolio-view/besiktas-seyh-zafir-turbesi/ (Erişim tarihi 03.09.2021)

Oryantalizm bir düşünce tarzı ve uzmanlık sahası olması dışında, ilk olarak Asya ve Avrupa kıtaları arasında değişen tarihsel ve kültürel bağlantıyı, ikinci olarak da değişik doğu kültürlerinin, gelenek ve göreneklerinin 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren incelenmesi anlamına gelen Batı kökenli sistematik bir bilimsel disiplindir.[93]

Oryantalizm üslup mimaride cephe süslemelerinde kullanılmış olup, ilk olarak Avrupalı mimarlar tarafından İstanbul'a getirilmiştir.[94] Doğu toplumlarının dilleri, kültürleri, tarihleri ve coğrafyaları hakkında bilgi sahibi kişileri, akademisyenleri isimlendirmek için kullanılan oryantalist kelimesi aynı zamanda Doğu dünyasının resmini yapan Batılı ressamları da ifade eder.[95] Bu üslubun en önemli örneği Alman mimar Jachumund'un tasarladığı Sirkeci Garıdır (Görsel 2). Gar binasının tasarlanmasında klasik ideallere bağlı kalınmış olup cephe yüzeylerinde Kuzey Afrika ve Memlük kökenli bir üslup tercih edilmiştir.[96]

[93] Işık, M. (2020). *Oryantalizm ve Batı'nın Doğu Algısı.* Ağrı İslami İlimler Dergisi. (AGİİD) sayı , s.137.
[94]Çelik (1996). **a.g.k.**, s.115.
[95]https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm (Erişim Tarihi 03.09.2021).
[96]Çelik (1996). **a.g.k.**, s.109.

Sirkeci Garı'nda görülen Oryantalizm'in Osmanlı revivalizmi ile dengelenmeye çalışıldığı görülmektedir. Ancak Oryantalist özelliklerin daha yoğun kullanıldığı görülmektedir.[97]

Görsel 2. Alman mimar Jachumund'un tasarladığı Sirkeci Garı https://tr.wikipedia.org/wiki/Sirkeci_Gar%C4%B1#/media/Dosya:Bahnhofsfront-Istanbul Sirkeci_retouched.jpg (Erişim tarihi 03.09.2021)

Yapılarda kendisini azda olsa hissettiren Neo-gotik üslup Osmanlı İmparatorluğunun son hükümdarı olan Abdülmecid (1839-1861), Abdülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamid (1876-1909) dönemlerini kapsayan süreçte Osmanlı Eklektisizim içinde yerini almıştır.[98]

İlk olarak Fransa'da beliren Neo-gotik üslup Gotik'in canlandırılması olarak nitelendirilmektedir. 19. yüzyılın son çeyreğinde üslubun parıltısı sönmeye başlamış ve 1850-60'lı yıllarda Gotik tasarım özellikleri yerini standart yaklaşımlara bırakmıştır. Bununla birlikte üslubun en yenilikçi etkisi İngiltere'de görülmüştür. 19. yüzyılın ortalarından başlayarak cami ve kiliselerde olduğu gibi, konut, çeşme, türbe gibi yapılarda Gotik öğelerin bir yandan Art Nouveau ile birlikte ele alınırken, bir yandan da mağrip motifleri ile kaynaştığı görülmektedir. Bu üslubun en önemli örneği Yıldız Hamidiye Camii'dir (Görsel 3).[99] Cami cephe ve mihrap kemerlerinin şerefe, şebekelerin de Neo Gotik Üslubun etkileri izlenmektedir.[100]

[97]T. Saner (1998). *19.Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Oryantalizm.* İstanbul, Pera Turizm Yayınları. s.118.
[98]B. Açıkyıldız (1997). *19.Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Neo-Gotik Üslup*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. s.33.
[99]https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm (Erişim Tarihi 03.09.2021).
[100]https://www.sanatinyolculugu.com/neo-gotik-uslup-nedir/ (Erişim Tarihi 03.09.2021).

Görsel 3. Yıldız Hamidiye Camii https://istanbultarihi.ist/314-istanbul-mimarisinde-radikal-degisim-evresi-xviii-ve-xix-yuzyillar (Erişim tarihi 03.09.2021)

İncelediğimiz yapılarda en çok karşımıza çıkan üslup Neoklasik'tir. Bu üslup 18. Yüzyılda Barok döneminin ardından ortaya çıkmış olup, olgun tavrı nedeniyle güçlü ve dengeli anlayışıyla kentsel mekânlarda yoğun olarak uygulanmaya başlanmıştır.[101] Neo-klasik üslup kendinden önceki sanatsal tavırlarının abartılı ifadelerinden kaçış olarak değerlendirilmiştir. Fakat altında ideolojik bir varlık kaygısı da taşımaktadır. Neo-klasik mimari üslubun çıkış noktası, Roma şehri olan Herculaneum ve Pompeii de arkeolojik kazılarının yapılması, şehir tarihinin gün yüzüne çıkarılmasına ve Antik Roma mimarisine olan hayranlığın artmasına neden olmuştur.[102] Bundan sonraki süreçte Fransa başta olmak üzere Avrupa'nın birçok ülkesinde, Rusya ve Amerika'da tasarım özelliklerini oluşturmuş olup, Neo-klasik üslup kamu binalarının dışında kent sakinlerinin kendi özel konutlarında da uygulanmış ve halk tarafından benimsenen bir üslup olmayı başarmıştır.[103]

Fransa'da Neo-klasik üslup iki aşamaya ayrılmaktadır. Bu aşamalardan ilki 16. Louis Tarzı olarak da bilinmekte olup Napolyon'un başa geçmesinden sonra üslubun ikinci aşaması gerçekleşmiştir. (Ampir tarzı olarak da bilinmektedir)[104] Klasik çağın mimari formları, erdem ve yükselme gibi kavramlarla birleştirilmiş, özellikle de klasik

[101]N. Bridge (2018). *Mimarlık 101*. (Çev. F. Sezer), İstanbul: Say Yayınları. s.133.
[102]K. Frampton (2007). *Modern Architecture, A Critical History*. London: Thames &Hudson. s.13.
[103]B. Daniel, B., J. Elzanowski,, C. Lawrenz,, D. Miller, A. Smith, J. Taylor (2010). *Mimarlık*. (Çev. D. N. Özer). İstanbul: NTV Yayınları. s.287.
[104]G. Pischel (1983). *Sanat Tarihi Ansiklopedisi*. C.1. İstanbul: Görsel Yayınlar. s.19.

düzenin net, keskin, yalın ve güçlü imgelerinden yararlanılmıştır. Bu mimari formlar birleştirilerek, diriliş simgesi ve ulusal birlik ifadesi içeren bir sembol haline getirilmiştir. Parlamento ve kamu binaları, müze ve sanat galerileri, şehir meydanlarındaki anıtsal yapılar, kiliseler ve bazı özel konutlarda karşılaşılan Neo-klasik mimariyle klasik çağın bina formları tekrar canlandırılmıştır.[105] Bu üslubun mimari özellikleri genellikle cephelerde karşımıza çıkmaktadır. Cepheler düzenlenirken saf geometri, sadelik, ölçü, denge, ahenk gibi unsurlar tasarımlarda ön plana çıkmıştır. Birbirini dik açıyla kesen çizgilerin görüldüğü yüzeylerde kıvrımlar bulunmamakta ve köşeler pahlanmamaktadır. Cephelerde kullanılan kabartmalar ve heykeller klasik çağ heykel sanatının özelliklerini yansıtmakta olup cephelerin sadeliği, gözü yüzeyden hacme doğru çekmektedir.[106] Klasik blok tarzında düzenlenen cephelerin yatayda silmelerle, dikeyde ise plastırlarla ayrıldığı görülmektedir. Simetrik olarak düzenlenen cepheler, kemerlerle hareketlendirilmektedir. Portikoya sahip giriş cephelerinin iki yanından ileriye doğru uzanan çıkıntıların ucunda yer alan ve "anta" olarak adlandırılan plastır niteliğindeki çıkmalar ise antik dönem mimarilerinde olduğu gibi, Neo-klasik mimaride de yerini almıştır.[107]

Neo-klasik mimaride genellikle lentolarla çevrelenmiş, alınlıklarla sonlanan dikdörtgen pencerelerin tercih edildiği görülmektedir. Bu pencerelerin üzerinde üç tip alınlık görülmektedir. Bunlar üçgen, kırık ve yarım yuvarlak formludur. Bunlara ek olarak palladyen (Venetian) tipi pencerelerin de kullanıldığı örnekler de yer almaktadır. Bu pencerelerde üçlü bir pencere düzenlemesinin olduğu ve bu üç açıklık, birbirlerinden plastırlarla ayrılıp, yan açıklıklar dikdörtgen formda, orta açıklık ise yan açıklıklardan daha geniş ve yüksek tutularak, yarım yuvarlak şeklinde sonlandırıldığı görülmektedir.[108] Neo-klasik üslupta inşa edilen yapılar genellikle içten düz tavanlar ve tonozlarla, dıştan da düz, ya da kırma çatılarla örtülmektedir. Rotond formundaki merkezi planlı yapılarda ise kubbeler yer almaktadır. Bu dönemde de antik dönem mimarisinde olduğu gibi yapılar en fazla üç kat şeklinde düzenlenmiştir. Altın oran Antik Mısır ile Yunan uygarlıkları tarafından keşfedilse de Neo-klasik mimaride de estetik kaygının giderilmesinde uygulanan önemli bir metot olmuştur. Ancak mimari öğeler, estetik kaygılardan çok,

[105]E. İpek (2009). *Tarihi Yarımada'da Neo-klasik Bir Cephenin Klasik Çağ Estetik Unsurları Çerçevesinde Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Haliç Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul. s.16.
[106]İpek (2009). **a.g.k.,** s.18.
[107]B. Yılmaz (2010). *Batı Anadolu Helenistik Dönem Anta Başlıkları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. s.4.
[108]J. Summerson (1980). *The Classical Language of Architecture.* London: Thames and Hudson. s.134.

fonksiyonel amaçlarla kullanılmıştır. Yapılarda kullanılan kolonlar çatıyı taşımak amacıyla yerleştirilse de bazı örneklerde kolonlar dekoratif amaçlı kullanılabildiğini göstermektedir. Yapının strüktürel öğelerinin zaman zaman bezendiği görülmektedir. Ancak hiçbir zaman strüktür öğe olarak ikinci plana atılmamış ya da bezemeler bir tabaka halini alarak yapının önüne geçmemiştir.[109] Süsleme ögeleri genellikle bitkisel, geometrik motifler ile inci-payet dizileri, insan ve hayvan figürleri, kymationlar, mitolojik tanrı, anthemionlar ve tanrıça figürlerinden oluşmaktadır.[110] Bu üslubun en önemli örneği İstanbul Arkeoloji Müzesidir (Görsel 4).

18. yüzyılın ortalarında Neo-klasik tarzda tasarlanan yapıların bezemesinde tek renkliliğin olduğu ve bunun nedeninin ise 18. yüzyılda yapılan arkeolojik kazılarda antik mimari örneklerinin tek renkli bezemelere sahip olduğu kanısına varılmış olmasıdır. Fakat 19. yüzyılın sonlarında renkli bezemelere sahip örneklerinde ortaya çıktığı görülmektedir.[111]

Görsel 4. İstanbul Arkeoloji Müzesi https://istanbeautiful.com/tr/istanbul-arkeoloji-muzeleri (Erişim Tarihi 03.09.2021)

[109]A. Tzonis and I. Lefaivre (1986). *Classical Architecture The Poetics of Order*. London: The MIT Press. s.107.
[110]İpek (2009). **a.g.k**., s.53.
[111]İpek (2009) **a.g.k**., s.93.

3. KÜTAHYA KENT MERKEZİNDE 1847-1930 YILLARI ARASINDA İNŞA EDİLMİŞ ANITSAL YAPILAR

3.1. Eğitim Yapıları

3.1.1. Kütahya Lisesi (Taş Mektep)

Bulunduğu Yer: Kütahya İli merkezde Fuatpaşa caddesi ile Lise caddesinin kesiştiği noktada, köşe parselde yer almaktadır. Geniş bir bahçenin içinde konumlandırılan Lisenin, güneye bakan arka cephesi ile batıya bakan yan cephesi cadde üzerinde yer almakta olup, diğer cephelerin baktığı alanlar bahçe olarak düzenlenmiştir. Yapı yüksekte konumlandırılmış olup Kütahya'nın tepe noktaları olarak bilinen bir alanda yer almaktadır.

Tarihçesi: 1884 tarihinde Mutasarrıf Tevfik Paşa'nın önderliğinde Kütahya Lisesi yapımına başlanmış, 1886 yılında Hacı Yusuf başkanlığında bir heyet, hükûmetten 1000 Lira alarak, halktan da yardım toplamış ve inşaat üç sene devam ederek Mutasarrıf Haşim Paşa'nın gayretleriyle tamamlanmıştır.[112] 'Taş Mektep' olarak da bilinen Kütahya Lisesi 12 Kanunsâni (Ocak) 1306 Rumi, yani 25 Ocak 1890 Miladi tarihinde eğitime açılmış ve bir asrı aşkın süre hizmet vermiş bir tarihi yapı olmuştur. [113] 25 Ocak 1890 da Lise (İdadi) olarak öğretime açılmıştır. İlk Müdürü Enver Bey ve daha sonra Abdürrezzak Bey, Yunus Bey, Fevzi, Osman, Nuri, Muharrem, Abdullah ve Nesih Bey'ler bu görevi yerine getirmişlerdir.

Ziraat İdadisi olarak son sınıfı, ziraat ve umumi olmak üzere 1916-17 yıllarında iki şubeye ayrılmış, İstiklal Savaşında Askeri Hastane ve Alay Komutanlığı olarak kullanıldıktan sonra, 1922-23 yıllarında 'Sultanî' olarak tekrar eğitim görevini devralmıştır.[114] 4 Aralık 1933 tarihinde çıkan yangın sonucunda ahşap kısmı tamamen yanmış olup, yontma taştan olan kalın dış duvarları kalmıştır. 1937-38 yılları arasında tamir ettirilen yapı, aynı yıl eğitime başlamıştır.[115] İlerleyen yıllarda artan şehir nüfusundan kaynaklı Vali Ertuğrul Süer döneminde yanındaki yeni bina inşa edilmeye başlanmış olup 16 Mart 1964 (Öğretmen Okullarının kuruluş günün) de Taş Mektep 'e

[112]H. A. Yücel (1994). **a.g.k**., s.510.
[113]O. Yetkin, S. Cona, S. Özden (Ed.) (1998). *Kütahya İli Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim*. Kütahya: Ekspres Matbaası. s.89.
[114]E. Kaçmaz (2010). *Kütahya Lisesi ve Tarihi Gelişimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü. s 9.
[115]Tarihi 100 Lise (1890). *Kütahya Lisesi Merkez/Kütahya*. http://ogm.meb.gov.tr/yuz-tarihi-lise/1890-KUTAHYA-LISESI.html (Erişim Tarihi 07.04.2021).

bağlanarak eğitim ve öğretime devam etmiştir.[116] 1893-1894 yılında 4'ten geçenlerle, 5'nci sınıfta açılarak 'Beş Sınıflı Liva İdadi' si olarak teşkilatı tamamlanmıştır.[117] Osmanlı Devleti zamanında Kütahya Vilayeti Liva statüsünde olduğu için beş yıllık gündüzlü olarak açılmıştır. Daha sonraki yıllarda değiştirilerek Leyli (yatılı) olmuştur.

Kütahya Lisesi İstiklal Harbi'nde askeri hastane ve milli alay komutanlığı binasına olarak kullanılmıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra Kütahya'ya gelen Gazi Mustafa Kemal 24 Mart 1923'te Kütahya Sultanîsini ziyaret etmiştir. Atatürk'ün bu ziyareti sırasında yaptığı konuşma şöyledir:

> Muallime hanımlar ve Muallim efendiler, bu irfan sakafı altında hepinizi bir arada görmekten ve cümlenizi birden selamlamaktan fevkalade memnunum. Memleketimizi, heyet-i ictimaiyemizi hedef-i saadete isal için iki orduya ihtiyaç varıdır. Biri vatanın hayatını kurtaran asker ordusu, diğeri milletin istikbalini yoğuran irfan ordusu, bu iki ordunun her ikisi de kıymetlidir, alidir, muhteremdir. Fakat bu iki ordudan hangisi daha kıymetlidir, hangisi yekdiğerine mürehcahtır? Şüphesiz böyle bir tercih yapılamaz. Bu iki ordunun ikisi de hayatidir. Yalnız siz irfan orduları mensupları, sizlere mensup olduğunuz ordunun kıymet ve kutsiyetini anlatmak için şunu söyleyeyim ki sizler ölen ve öldüren birinci orduyu niçin öldüğünü öğreten bir orduya mensupsunuz. Muhterem Muallime hanımlar ve Muallim beyler, biz iki ordudan birincisine, vatanı çiğnemeye gelen düşman karşısında kan akıtan birinci orduyu bütün dünya biliyor ve bütün dünya şahit oldu ki pek mükemmelen malikiz. Vatanın dört sene evvel düştüğü büyük felaketten sonra yoktan var olan bu ordu vatanı yok etmeye gelen düşmanı vatanın harim-i ismetinde boğup mahvetti. Yalnız, işiniz yalnız bu orduya malikiyyetle bitmiş, gayemiz yalnız bu ordunun zaferiyle hitama ermiş değildir.
>
> Bir millet irfan ordusuna malik olmadıkça muharebe meydanlarında ne kadar parlak zaferler elde ederse etsin, o zaferlerin payidar neticeler vermesi ancak irfan ordusu ile kaimdir. Bu ikinci ordu olmadan birinci ordunun semaratı üful eder. Milletimizin hakiki saadet ve selamete isal etmek istiyorsak, milletimize emin ve müstekar bir ati bahş eylemek istiyorsak, bizi ölümden kurtaran ve heyete götüren bugünkü şekli idaremizin ebediyetini istiyorsak biran evvel büyük, mükemmel, nurlu bir irfan ordusuna malik olmak zaruretinde bulunduğumuzu inkâr edemeyiz.
>
> Eski idarelerin, eski hükümet sistemlerinin en büyük fenalıklarından biridir. İrfan ordusuna layık oldukları büyük ehemmiyeti vermemeleridir. Eğer bu ehemmiyet verilseydi, istikbali ellerine tevdi ettiğiniz sizlere istikbal kadar, emin bir mevki verilmek lazım gelirdi. Henüz üç buçuk, dört senelik hayata malik olan millî idaremizde vakt-a irfan ordusu ile layık olduğu

[116]M. Kalyon (2000). *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri*. Kütahya: Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları. s.382-386.
[117]Yücel (1994). **a.g.k**., s.510.

kadar iştigal edilmemiştir. Fakat bundaki zarureti milletin münevverleri olan sizler elbette ki herkes den daha iyi takdir edersiniz. Bütün kuvvetlerimizi yalnız cepheye hasr ettiğimiz, bütün menabiimizi cephedeki orduda temerküz ettirmeye mecbur olduğumuz bu kısa müddet içinde bittabi irfan ordusuyla layıkıyla meşgul olmazdık. Lakin Cenab-ı Hakka binlerce hamd-üsena olsun ki düşman karşısındaki aziz ordumuz için sarf ettiğimiz bütün emekler mes'ud semaratını verdi. Artık bundan sonra aynı kuvvet, aynı faaliyet, aynı himmetle irfan ordusu için çalışacak ve birincide olduğu gibi bu ikinci ordudan dahi emeklerimizin, faaliyetlerimizin, hizmetlerimizin mes'ud ve muzaffer semerelerini aynı parlaklık ve feyz ve bereketle istihsal edeceğiz.

Arkadaşlar, asker ordusu ile irfan ordusu arasındaki muşahabet ve mutabakatı arz etmiş olmak için şunu da ilave edeyim: Kıymetli bir eserde ordunun ruhu heyet-i zabıtan ve kumanda heyetidir deniliyor. Hakikaten böyledir. Bir ordunun kıymeti, zabıtan ve kumanda heyetinin kıymeti ile ölçülür. Siz Muallime hanımlar ve Muallim beyler, sizlerde irfan ordusunun zabıtan ve kumanda heyetisiniz. Sizin ordunuzun kıymeti de sizlerin kıymetinizle ölçülecektir. İstiklal mücadelesinde 3, 4 sendir düşmanı topraklarımızda mahvetmek için yaptığımız harpde ordunun ruhu olan zabıtan ve kumanda heyet ve erkanı kıymetlerinin yükseldiğini nasıl ibraz ve ispat etmişse, bundan sonra yapacağımız nur ve inkılap mücadelesinin milletimize bir karanlık gibi çöken cehl-i umumiyeyi mağlup ve makhür etmek harbinde dair irfan ordusunun ruhu olan siz Muallime hanımlar ve siz Muallim beylerin aynı kabiliyeti ihsas ve iras edeceğinize eminim. Hepinizi bu emniyetle selamlarım muhterem arkadaşlarım."[118]

1993-94 yılında çoğunlukla yabancı dil eğitimi veren lise olmasıyla farklı bir statüye ulaşmıştır. Kütahya Lisesi 2009-2010 öğretim yılı itibariyle Anadolu Lisesine dönüştürülmüştür. Günümüzde 'Taş Mektep' denilen eski bina (Görsel 5) ile birlikte 1964 yılında hizmete açılan 'Yeni Bina' olarak adlandırılan binada Anadolu Lisesi olarak eğitim ve öğretim verilmektedir.

Kütahya Lisesi'nin 1933 öncesiyle ilgili olarak derinlemesine araştırma yapmak zorlaşmaktadır. Bu dönemlerle ilgili bilgilere ancak mezunlardan ve ilgili salnamelerden kısıtlı bir şekilde ulaşabilmekteyiz.

Günümüzde yapı boş olup kullanılmamaktadır. Yapıda restorasyon çalışması gerçekleştirileceğinden öğrencilerin eğitimi, taşındıkları farklı bir binada verilmektedir.

[118]Ekrem (2010). **a.g.k.,** s.179-180-181.

Görsel 5. Kütahya Lisesi 1909 Yılına Ait Bir Fotoğraf (K. Ekrem (2010). Kütahya Lisesi ve Tarihi Gelişimi. Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Sosyal Birimler Öğretmenliği Bilim Dalı yüksek lisans tezi, s.206)

Yapı Tasviri: Kütahya Lisesi kırma çatı örtülü, bodrum üzeri iki katlı olarak inşa edilmiştir. Bodrum kat planı dışında diğer katları aynıdır. Yapı doğu-batı yönünde uzunlamasına dikdörtgen planlıdır (Çizim 1). Kuzey-doğu ile kuzey-batı ve güney-doğu ile güney-batı cephe duvarlar içeriye doğru girinti oluşturmaktadır. Yapı doğu-batı ekseninde bir koridorla iki eşit parçaya bölünmüştür (Görsel 6). Koridorun iki yanında farklı amaçlarla kullanılan ve farklı büyüklükte mekanlar bulunmaktadır. Yapının kuzey ve güney yönünde iki giriş kapısı bulunmakla birlikte, batı yönünde de yapılan ek binaya geçişi sağlayan kapıya yer verilmiştir.

Kuzey yönünde bulunan ana girişin iki yanında ufak boyutlu odalar yer almaktadır. Bu odalar yayın odası olarak kullanılmakta ve girişin tam karşısında da katlar arasında geçişi sağlayan merdivenler bulunmaktadır (Görsel 7). Merdivenlerin alt kısmında bodrum kata açılan kapının olduğu ve kuzey yönünde yer alan eşit ölçülerde kare sınıfların koridorun hemen karşısında, güney yönünde de yer aldığı görülmektedir. Kuzey yönünde yer alan bu sınıflar, kuzey-güney yönünde bir bölmeyle ortadan ikiye ayrılarak iki sınıf şeklinde kullanılmıştır. Doğu ve batı yönlerinde girinti oluşturan kısımlarda ikişer eşit boyutta kare sınıflar yer almaktadır. Girişin kuzey-doğu yönünde yer alan odanın Müdür yardımcısına ait olduğu ve kuzey-batı yönünde ufak boyutlu olan odanın da müze olarak kullanıldığı görülmektedir.

Kütahya Lisesi zemin katta yer alan bütün odaların kapıları basık kemerli olup kuzey-doğu yönünde karşılıklı iki odanın kapılarının kemersiz, dikdörtgen formda olduğu görülmektedir.

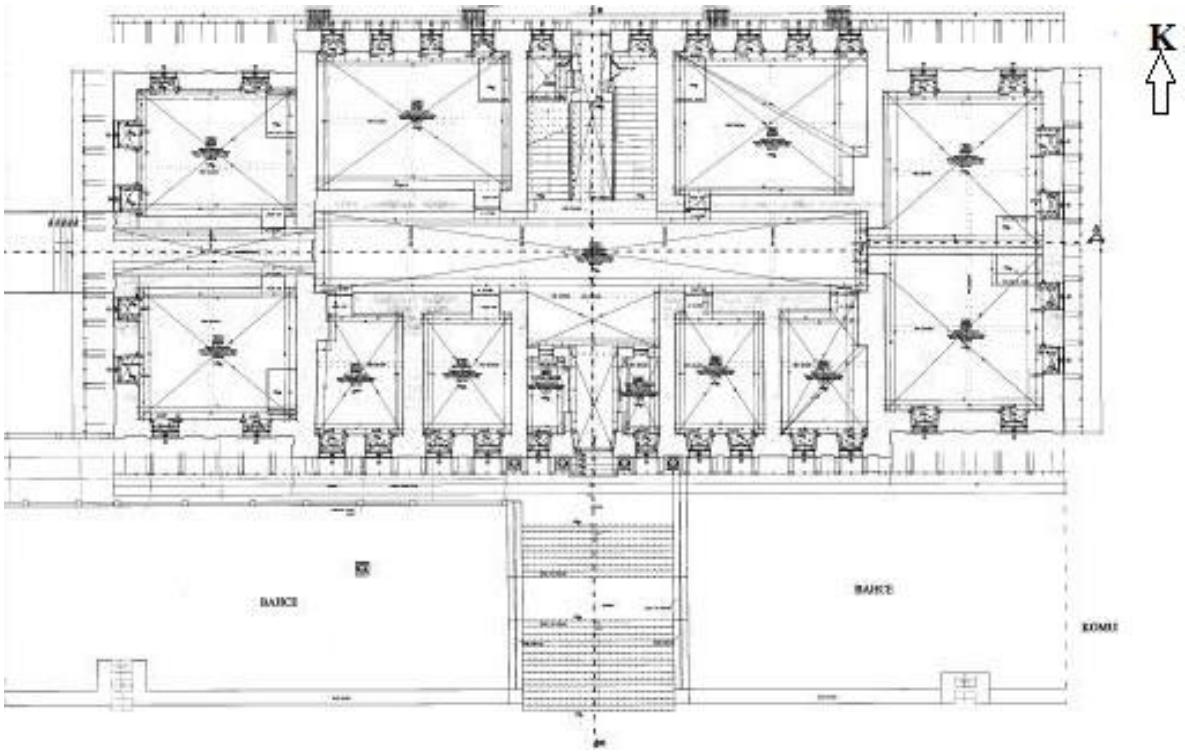

Çizim 1. Kütahya Lisesi Zemin Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 6. Kütahya Lisesi Zemin Kat Doğu Yönü ve Batı Yönü Koridoru

Görsel 7. Kütahya Lisesi Zemin Katta Yer Alan Merdivenler

Birinci katta, zemin kat planının uygulandığı görülmektedir (Çizim 2). Zemin katta bulunan giriş kısmının yeri, üst katta oda haline dönüştürülüp sergi odası olarak kullanılmaktadır (Görsel 8). Giriş katta kuzey yönünde bulunan odaların bölme duvarları üst katta bulunmamaktadır. Alt katta doğu yönünde bulunan giriş kısmı (Görsel 9) üst katta odalara dahil edilerek, diğer bütün odalar alt katla aynı şekilde planlanmış ve sınıf olarak kullanılmıştır. Giriş katının pencere boşluklarının, üst katta aynen tekrarlandığı görülmektedir.

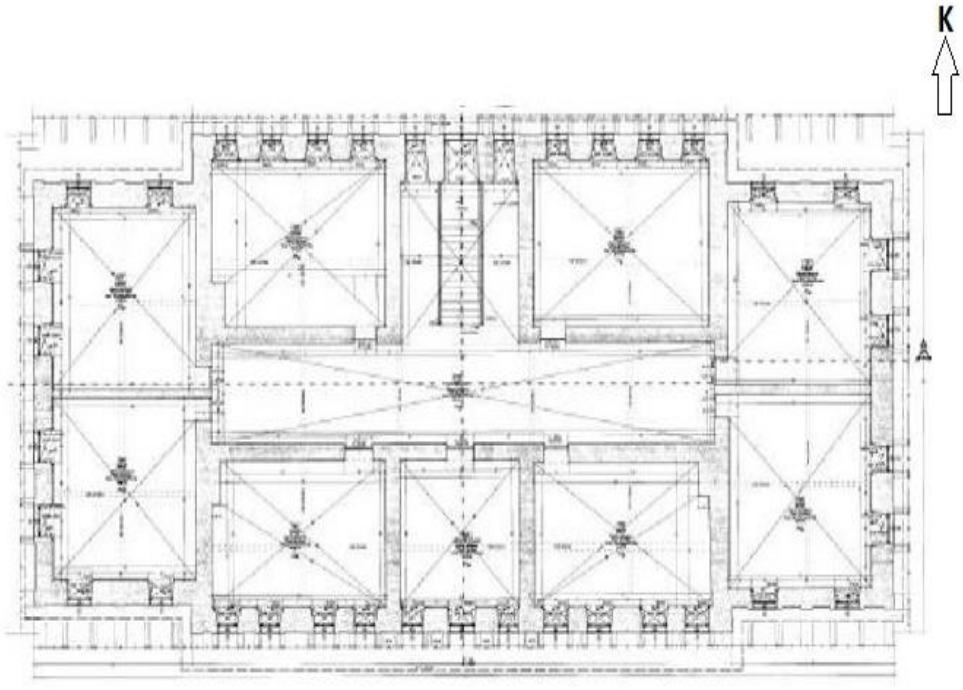

Çizim 2. Kütahya Lisesi Birinci Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

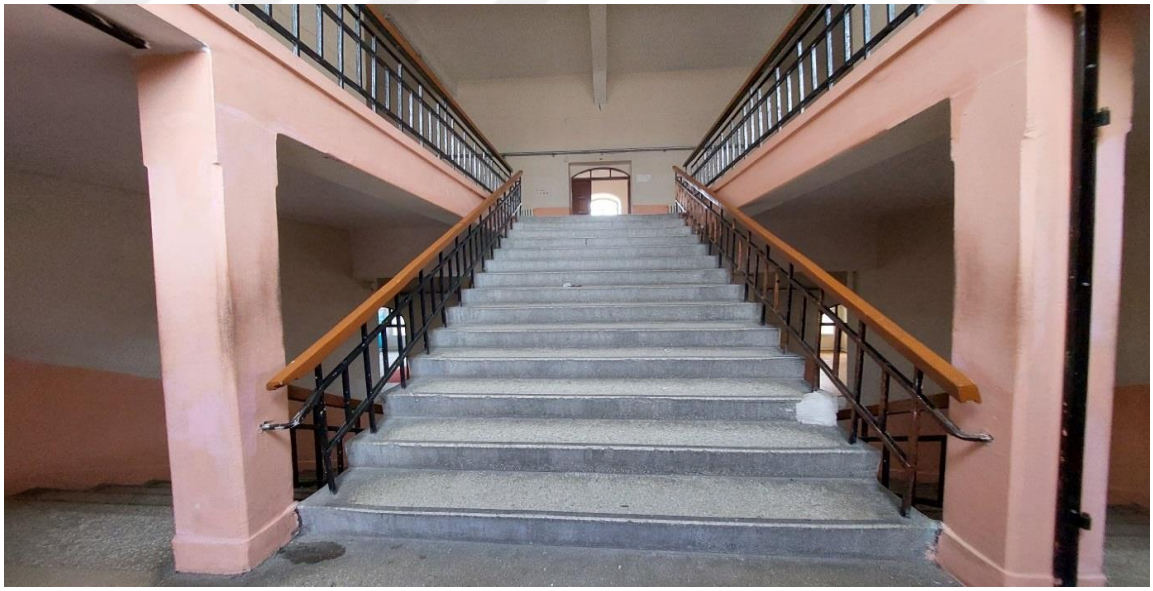

Görsel 8. Kütahya Lisesi Birinci Katta Yer Alan Merdivenler

Görsel 9. Kütahya Lisesi Birinci Kat Doğu Yönü ve Batı Yönü Koridoru

Bodrum kata iniş merdivenleri, zemin kat merdivenlerinin alt kısmında yer almaktadır. Merdivenlerden aşağıya bodrum kata inildiğinde (Çizim 3), merdivenin üç basamağının bodrum kat koridoruna taştığı ve tam karşıda kuzey yönünde lavaboların yer aldığı görülmektedir (Görsel 10). Bodrum katta kuzey-doğu yönünde yemekhane olarak kullanılan büyük boyutlu bir oda bulunmaktadır (Görsel 11). Kuzey-batı yönünde iki farklı boyutta yer alan odalardan ufak boyutlu olanı arşiv, diğeri ise depo olarak kullanılmıştır. Güney-batı yönünde kazan dairesinin yer almaktadır. Kuzey-batı yönünde dışardan girişi bulunan sınıfların birleştirilerek tek mekana dönüştürüldüğü, fakat bu sınıflarda yer alan kapıların kullanılmadığı görülmektedir.

Yapının zemin ve birinci katında mozaik karo kullanılmış olup zeminden belli yükseklikte duvarlar turuncu renkte yağlı boyayla boyanmıştır. Sade bir görünüme sahip olan lisede, kirişleri belirgin ve düz tavanlarında da sıva üzeri beyaz boyanın kullanıldığı görülmektedir. Bodrum katta yer alan kapılarda demir doğrama malzeme kullanılmıştır. Zemin ve duvar yüzeylerinin, zeminden tavana kadar fayansla kaplandığı, tavanında da yer alan kirişlerin belirgin ve sıva üzeri beyaz renge boyandığı görülmektedir.

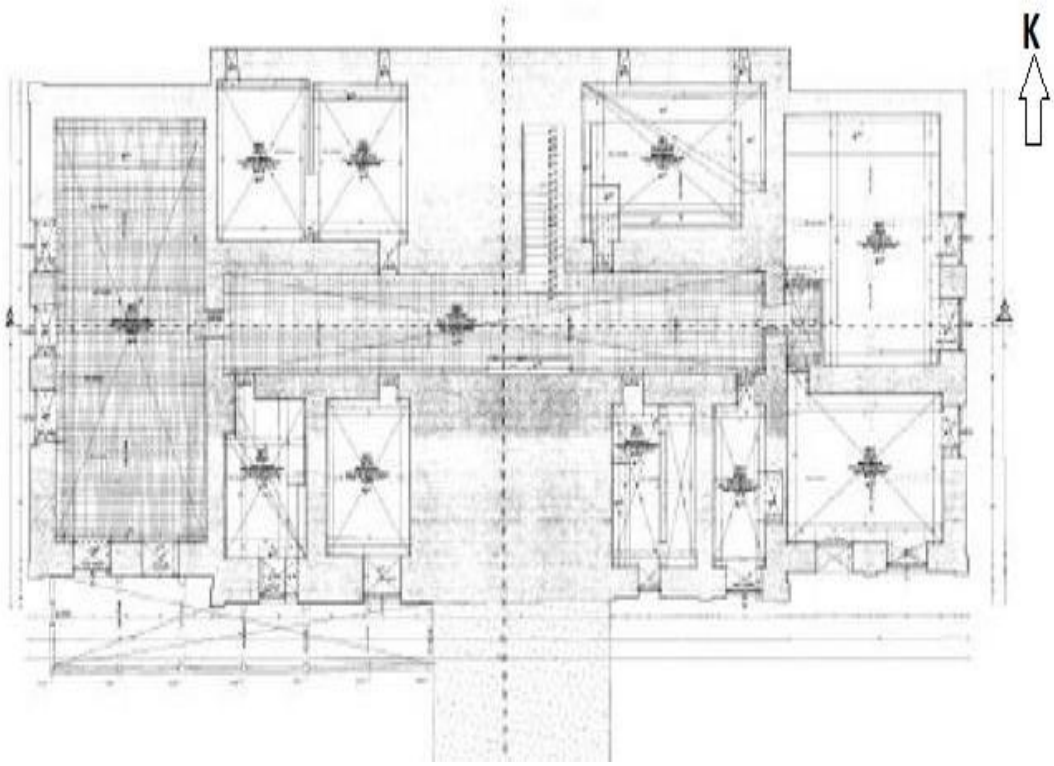

Çizim 3. Kütahya Lisesi Bodrum Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 10. Kütahya Lisesi Bodrum Kat Doğu Yönü ve Batı Yönü Koridoru

Görsel 11. Kütahya Lisesi Bodrum Kat Merdiven ve Yemekhanesi

Kütahya Lisesi kuzey cephesinde, aralarında silmelerle katların yatay olarak birbirinden ayrıldığı ve ana girişinin bu cephede olduğu görülmektedir (Görsel 12). Yapının ana girişine yirmi üç basamaktan oluşan merdivenle ulaşılır. Kapı ve yanında bulunan yuvarlak kemerli dikdörtgen pencereler ile birlikte, iyon sütunları kat arasında hafif dışa taşkın düz bir friz ile şekillendirilmiştir. Giriş kapısının tam üst kısmında üçgen bir alınlık bulunmaktadır. Zemin katta eşit aralıklarla birbirini tekrarlayan yuvarlak kemerli dikdörtgen pencereler yer almaktadır. Pencerelerde bulunan kilit taşları belirginleştirilip, yapıya ek bir hareketlilik pencere aralarındaki sütun şeklinde kabartmalarla sağlanmıştır.

Birinci katta bulunan pencereler basık kemerli ve zemin kat giriş bölümünün üst kısmında üç adet pencere yer almaktadır. Bodrum katta görülen pencerelerde lento ve söveler kullanılmıştır. Yapıya sonradan yapılan müdahaleler sonucunda, kuzey-batı yönünde bulunan arşiv ve depo kısmına denk gelecek şekilde iki kapı boşluğuna yer verilmiştir. Bodrum kat kuzey-doğu yönünde cephe sıva üstü boya olup yapılan yeni ek binayla bu kısımda merdivenlerle çıkılan koridor şeklinde bir bağlantı sağlanmıştır. Kuzey cephesi kesme-taştan olup saçak kısmında silmeli ve çıkıntılı taş dizisi bulunmaktadır. Yapının eski fotoğraflarına bakıldığında saçağın merkezinde yuvarlak küçük bir kemer ve yanında ikişer sütun görülmektedir. Fakat yapının bugünkü mevcut durumun da saçağın merkezinde böyle bir kemer ve sütunlar yer almamaktadır.

Görsel 12. Kütahya Lisesi Kuzey Cephesi

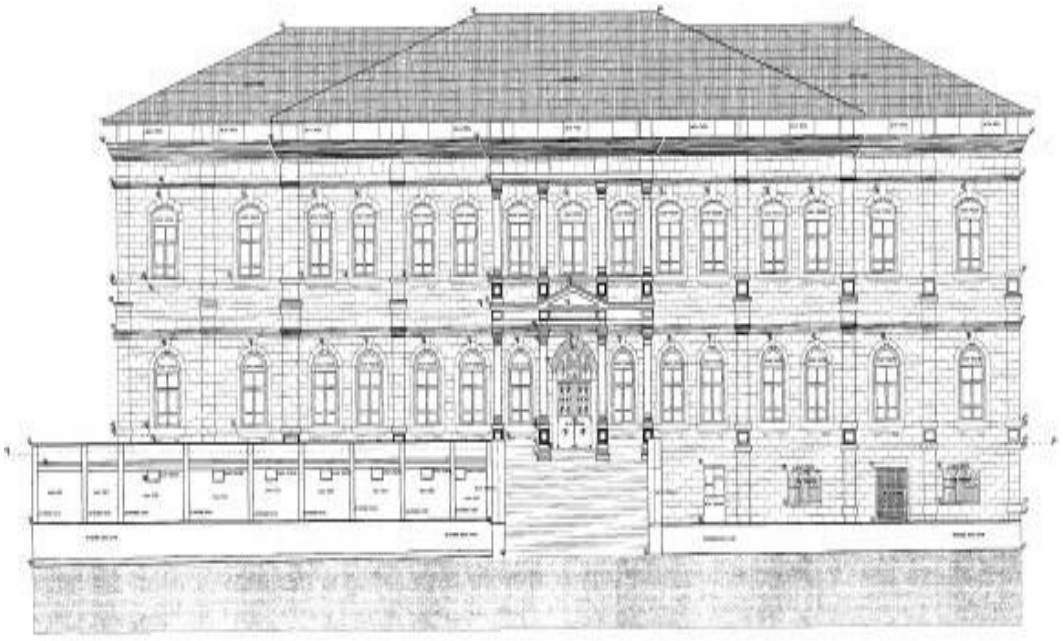

Çizim 4. Kütahya Lisesi Kuzey Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Kütahya Lisesi bulunduğu arazinin eğiminden kaynaklı kuzey cephede üç katlı, güney cephede ise iki katlı olarak algılanmaktadır (Görsel 13). Kat araları kuzey cephede olduğu gibi bu cephede de silmelerle yatay olarak birbirinden ayrılmıştır. Güney cephede bulunan pencere ve kapıların ön cepheye kıyasen daha küçük olduğu görülür. Zemin katta bulunan pencerelerin yuvarlak kemerli olduğu ve kilit taşlarının dışa taşkın bir şekilde vurgulandığı görülmektedir. Bu cephede bulunan yapının ikinci giriş kapısı olan güney kapısının yuvarlak kemer kısmının boyalı ve yanında bulunan iki adet pencere den daha yüksek tutulduğu, böylelikle güney kapısının vurgulanmak istendiği anlaşılmaktadır. Birinci katta yer alan pencereler basık kemerli ve kilit taşları dışa taşkındır. Giriş kapısının tam üst kısmına denk gelen pencerenin diğer pencerelere nazaran daha büyük boyutlu olduğu görülmektedir. Saçak kısmında silmeli ve çıkıntılı taş dizisi bulunan güney cephesinde de, kuzey cephesinde olduğu gibi taş malzeme kullanılmıştır.

Görsel 13. Kütahya Lisesi Güney Cephesi

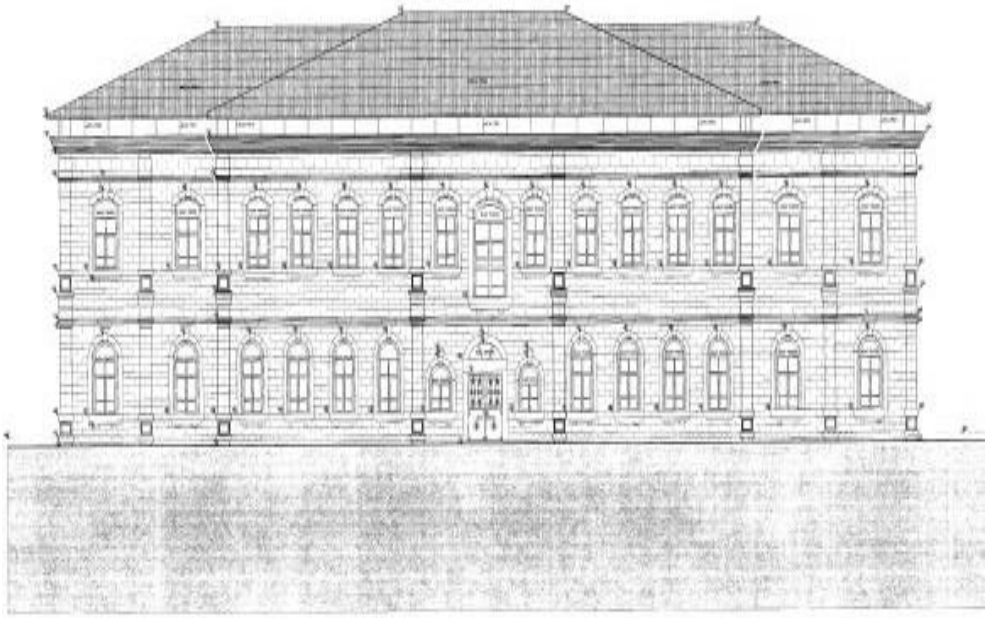

Çizim 5. Kütahya Lisesi Güney Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Doğu ve batı cephe birbirinin simetrisidir. Zemin ve birinci katta birbirine eşit aralıklarla konumlandırılmış pencereler bulunmaktadır. Zemin katta bulunan pencerelerin yuvarlak kemerli olup kilit taşlarının dışa taşkın olduğu ve kat arlarının yatay silmelerle ayrıldığı görülmektedir (Görsel 14). Birinci katta bulunan pencereler basık kemerli ve kilit taşları dışa taşkındır. Saçak kısmında da silmeli ve çıkıntılı taş dizisi yer almaktadır. Doğu ve batı cephesinde de kesme-taş kullanıldığı ve yapının üst örtüsünün kırma çatılı kiremit örtülü olduğu görülmektedir.

Görsel 14. Kütahya Lisesi Doğu Cephesi

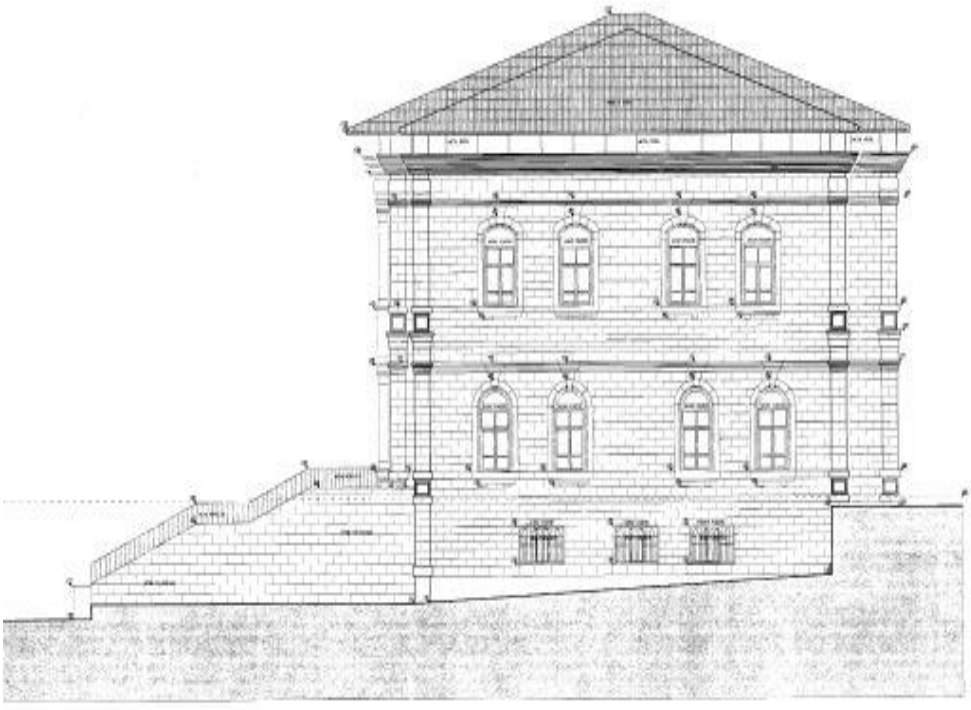

Çizim 6. Kütahya Lisesi Doğu Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 15. Kütahya Lisesi Batı Cephesi

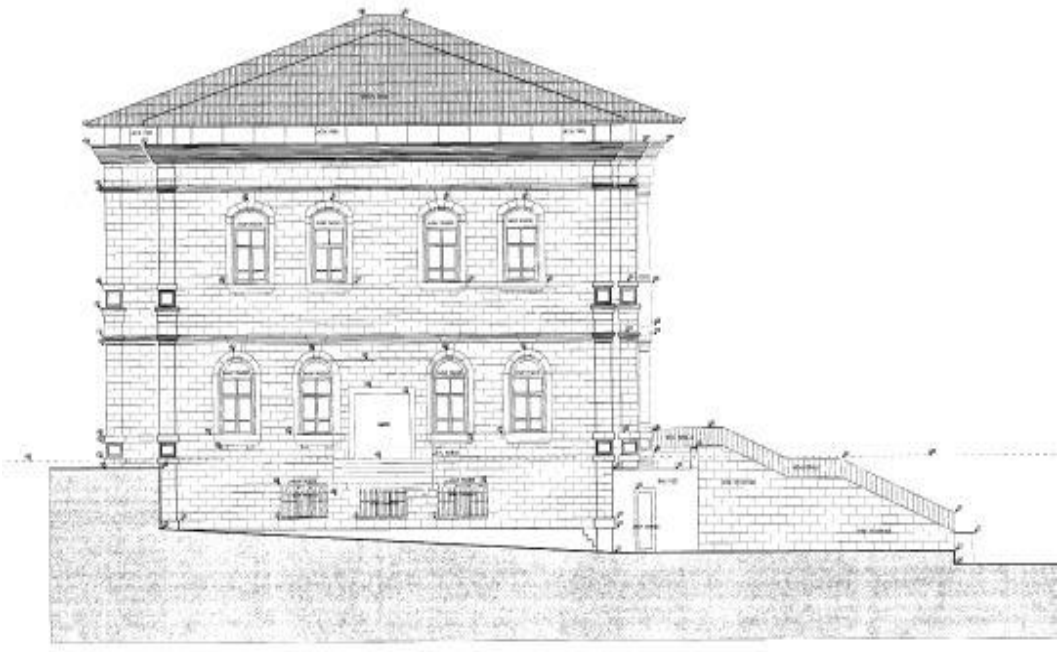

Çizim 7. Kütahya Lisesi Batı Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 16. Kütahya Lisesi Zemin Kat 2010 Yılına Ait İç Görünüşü (K. Ekrem (2010). Kütahya Lisesi ve Tarihi Gelişimi. Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstütüsü Sosyal Birimler Öğretmenliği Bilim Dalı yüksek lisans tezi, s.234)

Görsel 17. Kütahya Lisesi (http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=34170&start=25 Erişim Tarihi 13.11.2021)

3.2. Dini Yapılar

3.2.1. Kaditler Camii

Bulunduğu Yer: Kaditler Camii, Kütahya İli merkezde Lala Hüseyin Paşa Caddesi üzerindeki Hasır pazarı olarak bilinen bölgede yer almaktadır. Cadde üzerinde yer alan caminin bahçesinin olmadığı kuzey ve güney cephelerinde bitişik nizamda yapıların olduğu görülmektedir.

Tarihçesi: Kadit kelimesi iskelet anlamına gelmektedir. İnşaat sırasında bu alanda üç adet kafatasının bulunmasından dolayı cami bu isimle anılmaktadır. Bulunan bu kafatasları, pamuklara sarılıp bir türbe ye defnedilmiştir.[119] Fevkani bir yapı olan Kaditler cami inşaatının ilk katına 1833 yılında Halil Kamil Ağa tarafından başlanmış ve 1835 yılında Kütahya Muhassılı Hafız Mehmet Paşa zamanında bitirilmiş, Şehrek üstü mahallesinden Yağcı Hacı Abdil bin Mehmet tarafından 1264 H-1847 M takvime göre buna birde fevkani kısım ilave edilmiştir.[120] Aynı yıllarda dönemin müftüsü Hacı Abdil, cami inşaatı tamamlandıktan sonra Hacı İsmail bin Ömer'i mütevelli tayin ederek yapıya 2500 kuruş vakfederek bu paranın caminin tamirinde kullanılmasını, her ramazanda bir hatim indirilmesini vasiyet etmiş ve 1909 yılına gelindiğinde yapıda tekrar bir onarım yapılması gerekmiş olup, Fettahzade Hacı Hafız Efendi İmamzade Hacı İbrahim Efendi başkanlığında, İmamzade Süleyman Efendi ve Kethüzade Galip Bey'den oluşan bir heyetin girişimleriyle halktan 600 madeni Osmanlı lirası toplanmış ve yapı yeniden yapılırcasına restore edilmiştir.[121]

Kütahya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından alınan bilgiye göre, cami ilk inşa edildiğinde minaresinin olmadığı, minarenin 1953 yılında eklendiği öğrenilmektedir. Giriş kapısı üzerinde yer alan kitabede 1330 (1911/1917) yazılı olup, üçgen alınlıkta yer alan kitabede 1335 (1316/1917) tarihinin yazılı olduğu görülmektedir. Bu kitabeden yola çıkarak onarımların 1917 yılına kadar sürdüğü öğrenilmektedir.[122] Caminin inşa edildiği ilk yıllarda yapının iç kısmında, Uzunçarşılı 1251 (1835/1836) tarihli bir kitabenin olduğundan bahseder.

[119]H. Güner (1964). *Kütahya Camileri*. s.49.
[120]Uzunçarşılı (1932). **a.g.k**., s.135.
[121]Güner (1964). **a.g.k**., s.48.
[122]S. Keykubatlı (2020). *Kütahya'da Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarisi.* Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Seminer Çalışması, s.30.

Bahsedilen kitabesinde şu ifadeler yer almaktadır:

"Yapıldık da bu cami hâb'da üç er olup zâhir

Birisi Hazret-i Behçet imiş ol Kutb-i Rabbânî

Demiş Saçlı Efendi'ye kapıya yaz bu tarihi

Bu camide olan taat olur makbul-ı Subhânî 1251 (1835/1836)"[123]

Giriş kapısında yer alan kitabesinde şu ifadeler yer almaktadır:

"Ey Kemal kudreti lutfile oldu var eden

Bu kadid camiin mamur kıla ashab-ı hayre cümleten,

Affedüp isyanlarını dünyada kıldı rahmet

Hicretin bin üç yüz otuzunda buldu hitamı.

Ey Cemal izzeti nurile yoktan var eden,

Bihesap ecr-i mesubatla sana bir yar eden,

Eshıya'ya Cenneti Ukba'da lütfen var eden,

Gark olsun rahmetin deryasına bir böyle hayrı var eden"[124]

Yapı Tasviri: Kaditler Camii cadde üzerinde, bodrum üzeri iki katlı bir yapıdır. Alt katında bir dükkân bulunan caminin, kuzey ve güney cephesinde başka yapılarla bitişik olduğu ve girişinin batı cephede yer alıp, minaresinin de güney cephede olduğu görülmektedir. Yapıda kesme-taş, moloz-taş ve tuğla malzeme kullanılmıştır.

Kaditler camii zemin kat planı ön cephede yer alan dükkandan kaynaklı kare planlıdır. (Çizim 8). Camii girişi batı cephe kuzey ekseninde yer almakta ve girişin hemen yanında güney ekseninde bir adet dükkân bulunmaktadır. Cadde üzerinde yer alan kapıdan içeriye doğru girildiğinde koridor şeklinde bir bölüm ve bu bölümün iki yanında da ayakkabı dolapları yer almaktadır. Bu bölümde bulunan ahşap bir kapıdan iç mekâna ulaşılmaktadır.

Caminin zemin katı (Görsel 18) mescit ve son cemaat yeri olarak kullanılmakla birlikte, bu katta minber ve vaaz kürsüsü bulunmamaktadır. Güney yönünde üçgen

[123]Altun (1981). **a.g.k.,** s.280.
[124]Güner (1964). **a.g.k**., s.48.

alınlığa sahip, oldukça geniş bir taş mihrap nişi yer almaktadır. Mihrap kemer alınlığının üçgenini oluşturan hatlarda kalın silmeler kullanılmıştır (Görsel 19).

Mavi yağlı boya ile kaplanan mihrap nişi ve alınlık kısmında boya kalıntıları görülmektedir. Mescid olarak kullanılan bu katın kuzeyinde, bu kata uygun ölçekte müezzin mahfili yer almakta ve tam arkasında minareye çıkış kapısı bulunmaktadır. Doğu yönünde üç adet dikdörtgen formda eşit ölçülerde, iç ve dış yüzeyde pencereleri bulunan, basık kemerli ahşap şebeke bölmeli pencereler kullanılmıştır.

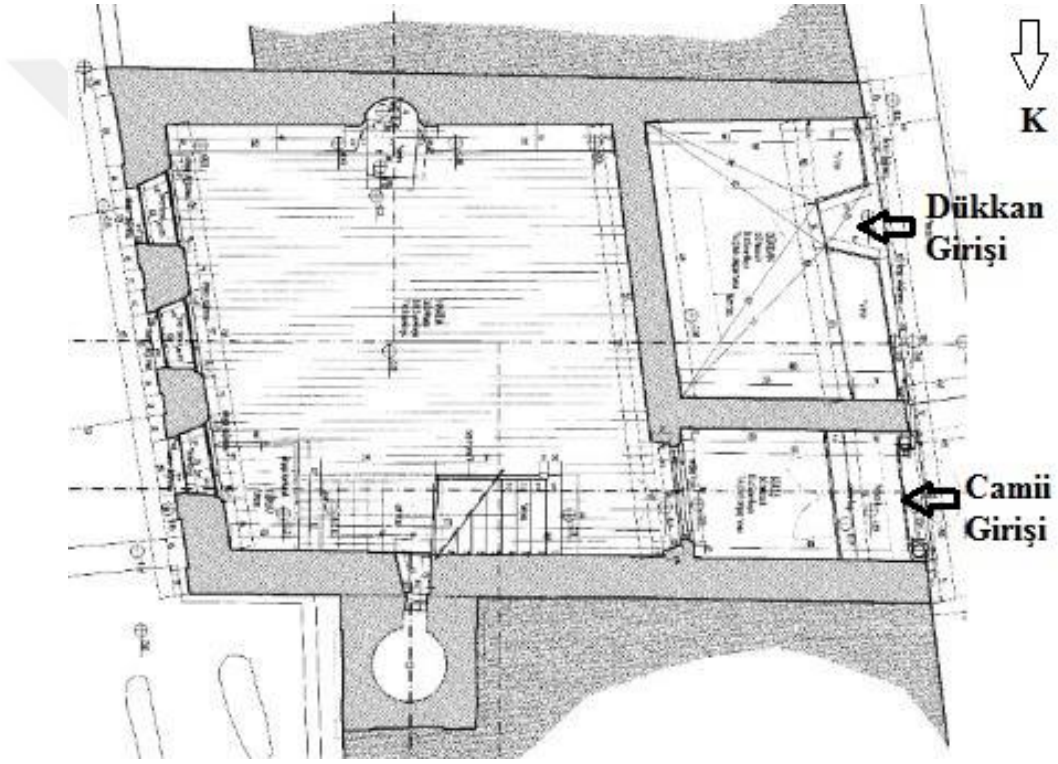

Çizim 8. Kaditler Camii Zemin Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 18. Kaditler Camii Zemin Kat Genel Görünüşü

Görsel 19. Kaditler Camii Zemin Katta Bulunan Taş Mihrap

Zemin kat giriş kapısının karşısında yer alan ahşap merdivenlerle caminin harim katına ulaşım sağlanmaktadır (Görsel 20). Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan harim katın (Çizim 9), güney yönünde alt kattaki mihraba benzeyen üçgen alınlıklı taş mihrap, harimin güney-batı yönünde basit geometrik formlarla taşınan ahşap minber (Görsel 23) ve güney-doğu yönünde konik biçimde olan caminin vaaz kürsüsü yer almaktadır.

Kuzey yönünde merdivenlerle çıkılan ahşap müezzin mahfili ve hemen arkasında basık kemerli, ufak ölçüde pencere boşluğunun olduğu görülmektedir. Doğu yönünde eşit ölçülerde, eşit aralıklarla yerleştirilen dikdörtgen formda, ahşap şebeke bölmeli, basık kemerli üç adet pencere yer almaktadır. Batı yönünde de aynı form ve şekilde üç adet pencere görülmekte olup, kuzey-batı yönünde yer alan pencereden ezan balkonuna çıkış sağlanmaktadır. Güney yönünde mihrabın iki yanında dairesel formda iki pencerenin olduğu ve bu pencerelerin sarı ile mavi renkli cam bölmeli olduğu görülmektedir.

Harim katta yer alan mihrabında, mescid katta yer alan mihrap gibi silik ve yağlı boya ile boyanmış olduğu görülmektedir (Görsel 22). Mihrabın altında, kenarlarında ve üstünde muma benzer plastırlar bulunmaktadır. Kademeli silmelerle üçgen alınlığa geçilmekte ve alınlık hattının da kademeli olduğu görülmektedir. Tepe noktasında iki rumi arasına alınmış yumurta motifi kullanılmıştır. Mihrap nişinde bulunan süslemenin ne olduğu bilinmemekle birlikte, yeşil ve mavi renkleri göze çarpan mihrap nişinde kırmızı renginde kullanılmış olduğu görülmektedir. Mihrabın üstünde yatay düzenlenmiş lacivert ve turkuaz renklerinin hakim olduğu, iki ucu küçük palmetlerle sonlanan çini kartuş ve kartuşta beyaz renkle yazılan kitabenin yer aldığı görülmektedir.

Kartuşta yazılı olan kitabesinde şu ifadeler yer almaktadır: "Amel Mehmed Eminmin telamız Mehmed Hilmi Kütahya 1328." Mihrabın üst köşelerinde, doğu ve batı yönlerinde Allah ve Muhammed yazılı duvara yerleştirilmiş altın yaldızlı iki madalyon yer almaktadır.

Minberde boya kullanılmaksızın bütün süslemelerinin ahşaptan olduğu görülmekle birlikte baklava, yıldız ve geometrik biçimli bölümlerle süslenmiştir. Konik biçime sahip vaaz kürsüsünde açık yeşil, koyu yeşil kuşaklar ve bu kuşakların üzerinde küçük çiçek motifleri yer almaktadır. Herhangi bir başka süsleme bulunmayan harim katının sıvalı beyaz renkte duvarlarının olduğu, tavanının düz ahşap olduğu ve tavanın ortasında dairesel şekilde çini bir parçanın olduğu görülmektedir.

Caminin mescid kat doğu yönünde yer alan basık kemerli pencerelerin üst bölmesinde, sarı ve mavi renkli camlar kullanılmıştır. Duvarlarının belli yükseklikte ahşap çıtalarla çevrelendiği, çıtalardan tavana kadar olan duvar yüzeyinin ve tavanının sıvalı beyaz renkte olduğu görülmektedir.

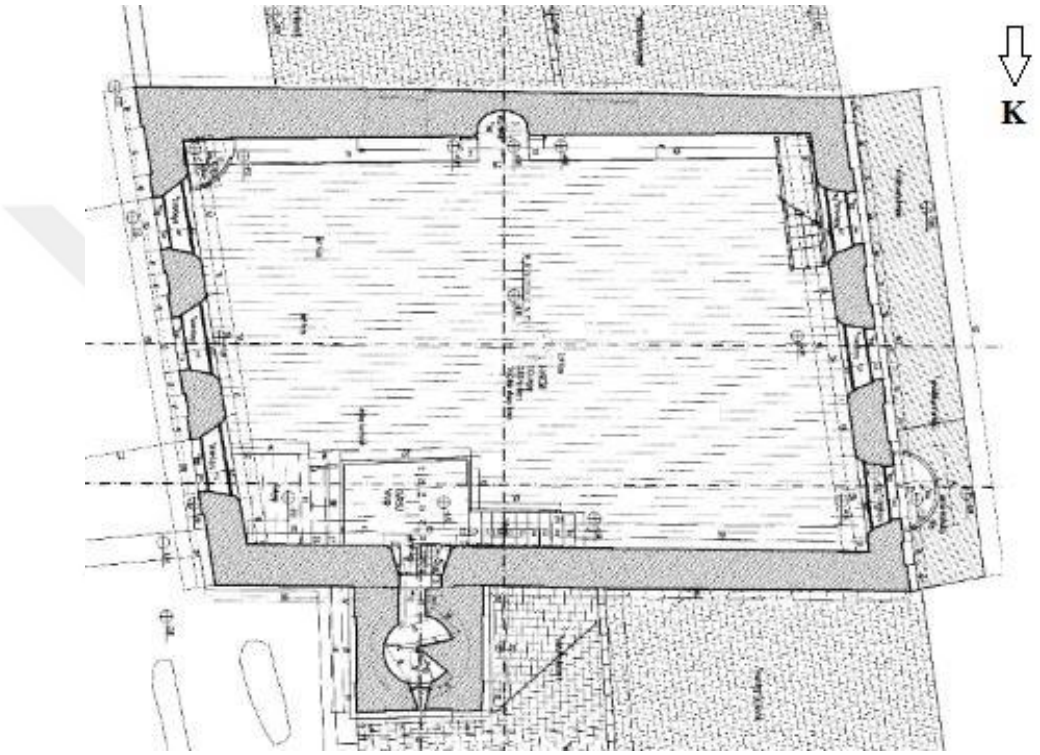

Çizim 9. Kaditler Camii Birinci Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 20. Kaditler Camii Birinci Kat Üst Kata Çıkış Merdivenleri ve Harim

Görsel 21. Kaditler Camii Birinci Kat Harim Genel Görünüş

Görsel 22. Kaditler Camii Birinci Kat Taş Mihrap

Görsel 23. Kaditler Camii Birinci Kat Mahfil ve Minber

Caminin meyilli bir arsa üzerinde konumlanmasından kaynaklı, caminin mescid kat ölçülerinde kare bir bodrum katı bulunmaktadır (Çizim 10). Bodrum katı depo olarak kullanılmakta[125] ve giriş kapısı binanın dışından doğu cephesinde yer alan kapıdan sağlanmaktadır (Görsel 24).

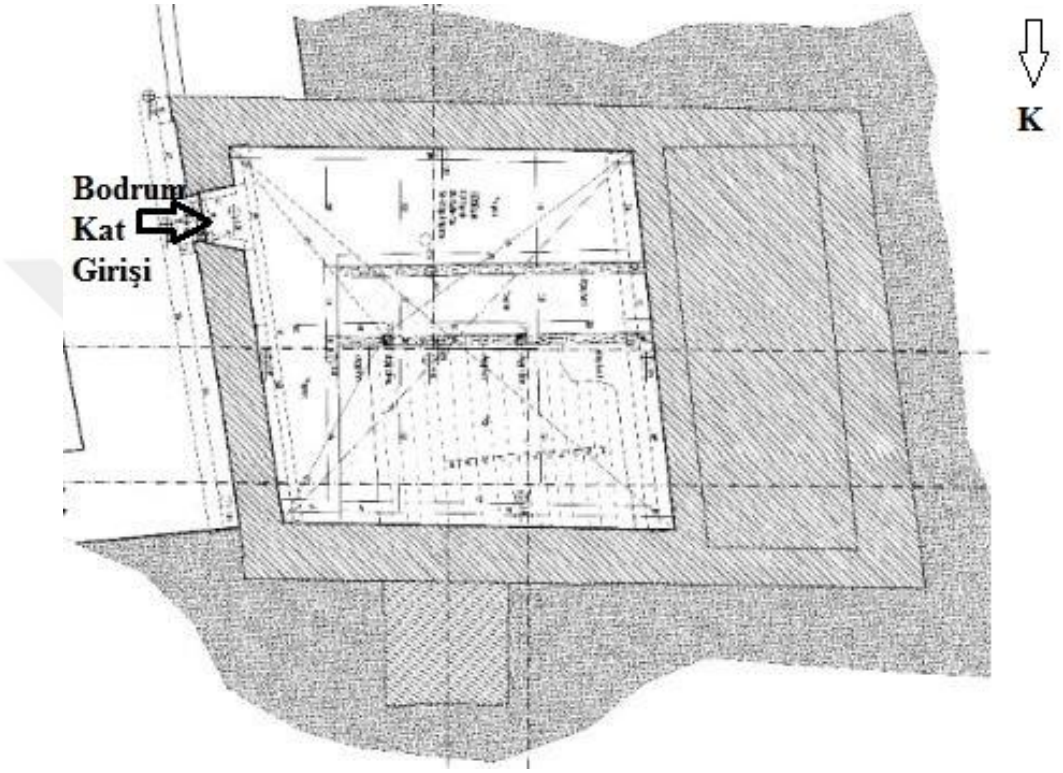

Çizim 10. Kaditler Camii Bodrum Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

[125] Bu bilgileri bize aktaran Kaditler Cami İmamı sayın Şakir Can'a, burada bir kez daha teşekkür ederiz.

Görsel 24. Kaditler Camii Bodrum Kat Giriş Kapısı ve Bodrum İç Görünüş

Cadde üzerinde yer alan ve giriş kapısı da bu cephede görülen batı cephesinin kuzey-batı yönünde bir adet dükkan bulunmaktadır (Görsel 25). Ahşap doğramalı kapısı ve vitrini bulunan dükkanın üstünde sonradan eklenen bez bir sundurma bulunmaktadır. Güney-batı yönünde yer alan giriş kapısının iki sütuna oturan üçgen alınlığı ve sağır yuvarlak kemere sahip kitabeli bir kapısının olduğu görülmektedir. Giriş boşluğunun hemen üzerinde kitabe frizi bulunmakta olup bu kitabenin üstünde üçgen alınlık kısmında madalyon ve madalyonda da 1335 yazısı yer almaktadır. Alınlığın tepe noktası ve yuvarlak kemerlerin kilit taşlarının bitkisel detaylarla süslenmiş olduğu görülmektedir. Katlar arasında ayrım dışa taşkın yatay bir silmeyle vurgulanmıştır.

Giriş kapısının hemen üzerinde konik biçime sahip ezan balkonu yer almakta ve siyah renkte ferforje balkon korkuluğunun olduğu görülmektedir. Bu katta caminin harim katında, basık kemerli, kilit taşları vurgulanan, kenarları çini panolar ve kesme taşlarla diş oluşturacak şekilde düzenlenen üç adet pencere ile bu pencerelerin hemen üstünde çini kuşak ve dışarıya çok taşkın olmayan taş saçak bulunmaktadır. Üst kat cephe köşelerinde de çini panolar ve kesme taşlarla dişlerin oluşturulduğu görülmektedir. Batı cephesi kesme taştan olup, üst örtüsü kiremit çatılıdır.

Görsel 25. Kaditler Camii Batı Cephesi

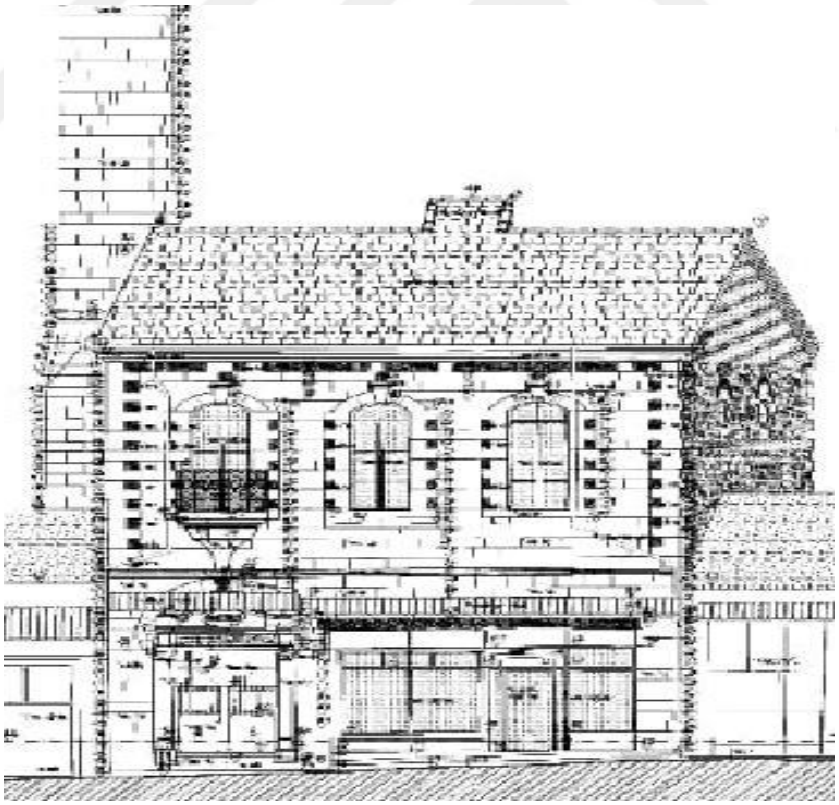

Çizim 11. Kaditler Camii Batı Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Yapının doğu cephesinde bodrum kata girişi sağlayan kapı bulunmaktadır. Doğu cephe mescid katı olan caminin zemin katında, üç adet eşit ölçülerde dikdörtgen formda basık kemerli, kenarları kesme taşlarla diş oluşturulacak şekilde düzenlenen ve kemerlerin kilit taşları vurgulanan pencereler yer almaktadır (Görsel 26). Katlar arasında ayrım almaşık tekniğinde düzenlenen, çok belirgin olmayan tuğladan oluşan silmelerle sağlanmıştır. Caminin birinci katı olan harim katında da zemin katta görülen pencereler yer almaktadır. Cephe köşe duvarları kesme taşlarla diş oluşturacak şekilde düzenlenmiştir. Saçak kısmında üç sıra tuğla kirpi saçak bulunmaktadır. Doğu cephesi moloz-taş ve tuğla malzemeden yapılmış olup üst örtüsü kiremit çatılıdır.

Görsel 26. Kaditler Camii Doğu Cephesi

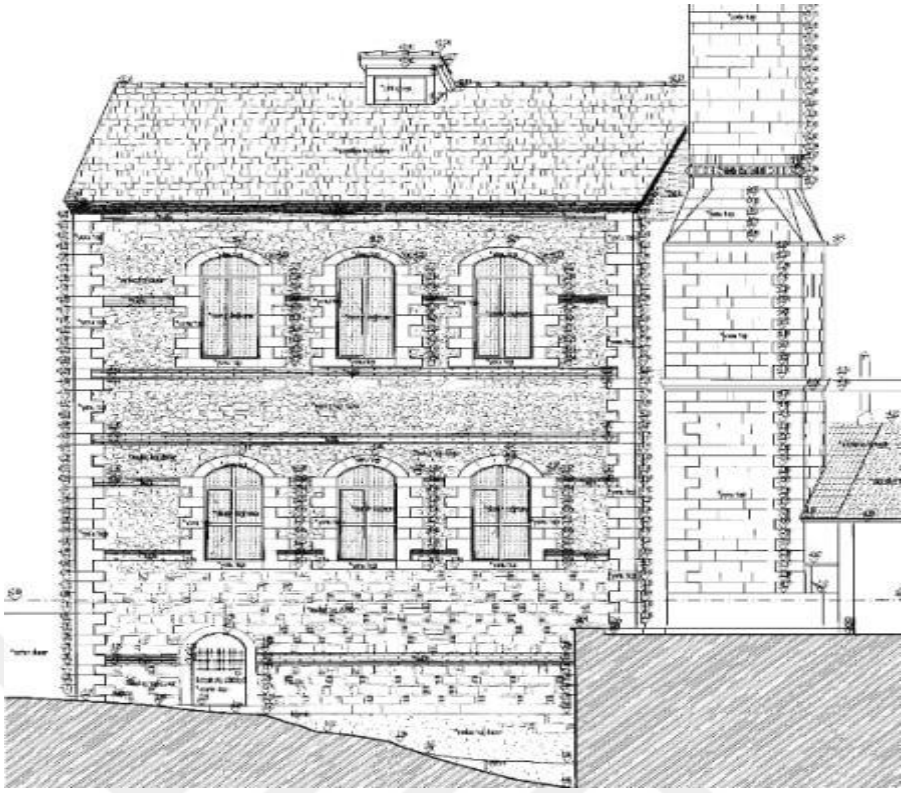

Çizim 12. Kaditler Camii Doğu Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Kuzey cephe zemin kat, yan parsellerde yer alan yapılarla bitişiktir. Harim kat, mihrabın iki yanında bulunan dairesel formdaki pencereler bu cephede yer almaktadır (Görsel 27). Bu pencerelerin üst kısmında tuğla malzemeyle örülmüş basık kemer alınlıkları kullanılmıştır. Kuzey cephe köşe noktalarının kesme taşlarla diş oluşturacak şekilde düzenlenmiş olduğu, cephede moloz-taş ve tuğla malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Basık kemerli pencerelerin üst noktasından, yapının tepe noktasına kadar tuğlayla almaşık tekniğinde örülmüştür. Yapının bu cephesinde üç sıra kirpi saçak görülmekte olup, üst örtüsü kiremit çatılıdır.

Güney cephe de herhangi bir pencere açıklığı görülmemekte ve yapının minaresi bu cephede yer almaktadır. Yapıda yer alan ezan balkonundan dolayı, camii minaresi camii inşaatından sonra 1953 yılında eklenmiştir.

Görsel 27. Kaditler Camii Kuzey ve Güney Cephesi

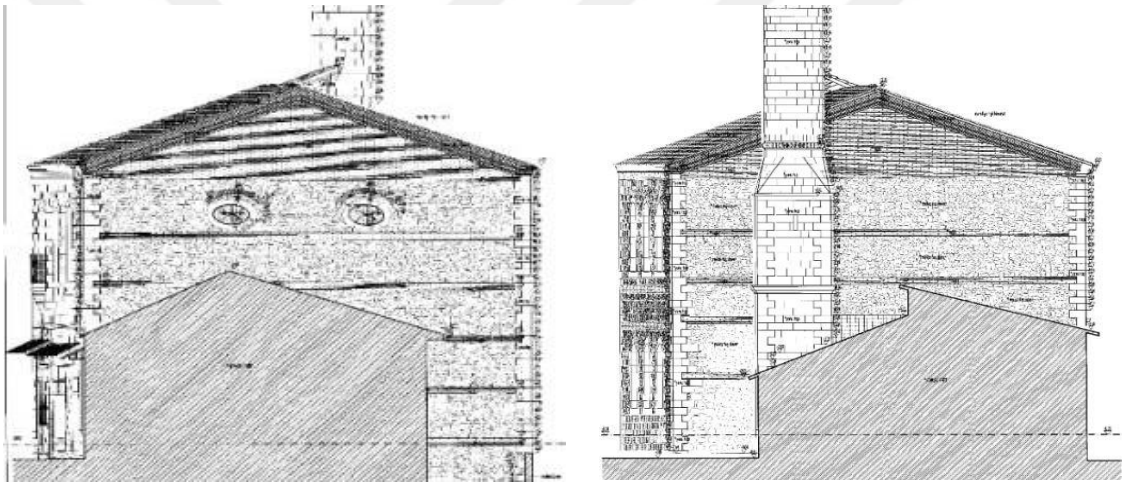

Çizim 13. Kaditler Camii Kuzey ve Güney Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Minareye giriş caminin içinde, mahfilin arkasında yer alan kapıdan sağlanmaktadır. Minarenin kaide ve pabuç kısmı düzgün kesme-taş malzeme ile yapılmış olup minarenin gövde, şerefe ve petek kısmının da düzgün kesme taştan yapılmış olduğu görülmektedir (Görsel 28). Gövdenin başlangıç ve bitiminde dışarıya taşkın taş bilezik yer almaktadır. Başlangıç kısmının hemen üstünde turkuaz renkte bir kuşağın olduğu ve bu kuşağın gövdenin bitiminde yer alan taş bileziğin hemen üstünde tekrarlandığı görülmektedir. Tek şerefeli olan minarenin altlığı düzgün kesme-taş silmelerden yapılmış ve şerefe korkuluk kısmında da yine aynı malzeme kullanılmıştır. Minarenin petek bölümünde kesme-taş malzeme kullanılmıştır. Külahın hemen altında turkuaz renkte bir kuşağın olduğu ve külah kısmında kurşun malzeme kullanılıp, tepe noktasında da aleminin olduğu görülmektedir.

Görsel 28. Kaditler Camii Minaresi

Kaditler Camisinde büyük çaplı bir onarım çalışmasına rastlanmamakla birlikte 2005 yılında; Camii çatısındaki ahşap malzemelerden özelliğini kaybedenlerin aynı malzeme ve detaylarla yenileneceği, su yalıtımı yapılarak, kiremitlerin alaturka olarak yenileneceği, camii saçak altında bulunan çinilerinin dökülen bölümleri imitasyon olarak tamamlanacağı belirtilen onarım planına ulaşılmıştır. Arka saçak silmelerini oluşturan tuğlalardaki bozulmalar çürütme ve plastik onarım yapılarak yenilenecek, derzlerde oluşan boşalmalar tamamlanacaktır.

Arka cephe moloz duvarı üzerindeki sıva raspa edilerek derzlenecek, minare taşları arasındaki derzlerde oluşan boşalmalar tamamlanacak, şerefe altı ve pabuç üzeri sıra çinilerde oluşan dökülmeler imitasyon yöntemiyle tamamlanacaktır. Külah malzemesi kurşun olarak yenilenecek, alemi temizlenecektir. Camideki tüm duvarlarda, mihrapta ve ahşap malzemede ki yağlı boyalar raspa edilecek, altından çıkacak izlere göre duvarlar yeniden boya-badana edilecek, ahşa ahşap renginde pinotekslenecektir. Onarım çalışmalarının planlandığı gibi gerçekleştirildiği görülmektedir.[126]

[126]Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi

3.2.2. Molla Bey Camii ve Kütüphanesi

Bulunduğu Yer: Molla Bey Külliyesi, Kütahya İli merkezde Piriler mahallesi, Balıklı caddesi üzerinde Mesudiye Mescidinin yanında yer almaktadır.

Tarihçesi: 1845/1847 yılları arasında Molla Bey olarak anılan İbrahim Ethem Bey Kütahya Kaymakamlığı görevinde bulunmuştur.[127] Bu tarihlerde Külliye Ethem Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Cami, medrese, sibyan mektebi, kütüphane, dükkan ve minareden oluşan külliyenin, medrese ile sibyan mektebi günümüze ulaşmamıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı 1932 tarihli eserinde ahşap bir medreseden bahsetmektedir.[128] Ömrünün son yıllarında satın almış olduğu arsa üzerine inşa ettirdiği külliye yapılarını kendisi ve ailesinin üzerine adamış olan Ethem Bey; camiyi eşi Esma Hanım için, kütüphaneyi babası Abdurrahman Efendi için, minareyi annesi Fadik Hanım için (Hacı Fatma Hanım'a), diğer yapı birimlerini de kendisi için inşa ettirmiştir. Avlu ortasında şadırvanın da izi olan bir süs havuzu yer almaktadır.[129] Külliyenin idamesi, hocanın, öğrencilerin ve müderrisin ücretlerinin ödenmesi için de vakıflarda bulunmuş ve 11 Muharrem 1272 (23 Eylül 1855) tarihli kadı sicilinde vakfiye kaydı bulunmaktadır; 1 Nalbant dükkanı, 5 değirmen, 12 dönüm bahçe ve 12 adet çeşitli dükkan külliyeye vakfedilen taşınmazları ile vakfiyede öğrenciler ile külliye görevlilerine ödenecek olan ücretler de belirtilmiştir. Vakfiyeye göre medresede bulunan her öğrenciye aylık 3 kuruş, müderrislere 40 kuruş ve 24 kile buğday, kütüphaneci ile imama 30 kuruş ve 24 kile buğday, müezzin ile odacılara 20 kuruş ve 18 kile buğday verilmesi belirtilmiş, cami ile minarede yakılacak olan kandillerin yağının da vakfiyeden karşılanması eklenmiştir.[130]

Molla Bey Külliyesinin sokak girişi üzerindeki kapısında, kütüphanesinde, minare ve harim kapısında olmak üzere 1855/1856 tarihli 4 kitabesi bulunmaktadır. Sokak girişi üzerinde yer alan kitabede şu ifadeler yer almaktadır:

> "Kütahya Müftisi zâde Cenâb-ı Mollabey Efendi/Livechillâh şud âmâde bu dergâhı edib inşâ
>
> Minare-i mu2allâ, Medrese, Cami, Kütübhâne/zehi hayrat ile Din-i Muhammedî kılub ihyâ
>
> Kapıda oku Bismillâh içerisinde Maşallah/edip bânisine her gâh hulûs û sıdk ile duâ

[127]Uzunçarşılı (1932). **a.g.k.**, s.175.
[128]Uzunçarşılı (1932). **a.g.k.**, s.136.
[129]Güner (1964). **a.g.k.**, s.50.
[130]Güner (1964). **a.g.k.**, s.51.

Mukîm olan derununda kamu tullâb efkende/şeriat nâmına bende ede ol hazret -i Mevlâ

Bu ma'bedi görüb Hakkı dedi itmâmına tarih/Yine Mollabey evkâfıyla bu hayrı edib zîbâ Hicri 1272"[131]

Kütüphane üzerinde yer alan kitabede şu ifadeler yer almaktadır:

"Müfti- zâde Mollabey hemnâm İbrahim Edhem/kısmet -i efzâle menba' eylemiş ânı Hudâ

Vâlidî merhum û mağfûr Abdurrahman Efendi'nin/ruhiyçün yaptı bu Kütübhâneyi kıldı atâ

Nice müddettenberi müzmerî idi ol beğin/Bârekallâh bir eser yaptı ki din buldu ziyâ

Ola dergâh-ı İlâhîde bu hayrâtı kabul/hemdehi hoşnud ola ândan Resûl -i Kibriya

Hakkı'ya târih-i tamı Gevherî harfile bul/bu Kütübhâneye dınmek mecme-i irfân-ı behâ

Hicri 1272"

Harim kapısı üzerinde yer alan kitabede şu ifadeler yer almaktadır:

"Sahibü'l hayrat ve'l hasenat ve ragıbü'l cennet -i velderecat

Medine-i Kütahya Eşraf hânedânından ve istabl -ı âmire pâyelülerinden müfti- zâde

İzzetl^ü Elseyid İbrahim Edhem beyefendi ibni elhâc Abdurrahman Efendinin halilesi

Merhume Esma Hanım ruhiyçün mîr -i mumaileyhin bina ve ihyâsını muvaffak oldukları

Cami -i şerifleridir

Hicri 1272"[132]

Minare girişi üzerinde yer alan kitabede şu ifadeler yer almaktadır: (ilk satırı bozuktur)

Çî Molla Bey mükâfat ola bihad/Anasıyçün bina etti minare

Anın ismi Fadik Hanım bilâşek

Cihanda hem refiki ola sâre

Gelür aherde kim ebced hesabı/ana tarih olası hoş minare

Hicri 1272"[133]

[131]Altun (1981). **a.g.k**., s.319.
[132]Altun (1981). **a.g.k**., s.319.
[133]Altun (1981). **a.g.k**., s.320.

Yapı Tasviri: Molla Bey Külliyesinde malzeme olarak moloz-taş, kesme-taş, tuğla ve ahşabın kullanıldığı görülmektedir. Külliyenin ana yapısı olan camii binası iki katlı olup alt katında dükkanlar bulunmaktadır. Camii minaresi yapının güney-doğu cephesinde yer almaktadır. Caminin kuzey yönünde kütüphane, batı yönünde de sonradan inşa edilen kuran kursu binasının olduğu görülmektedir (Çizim 14).

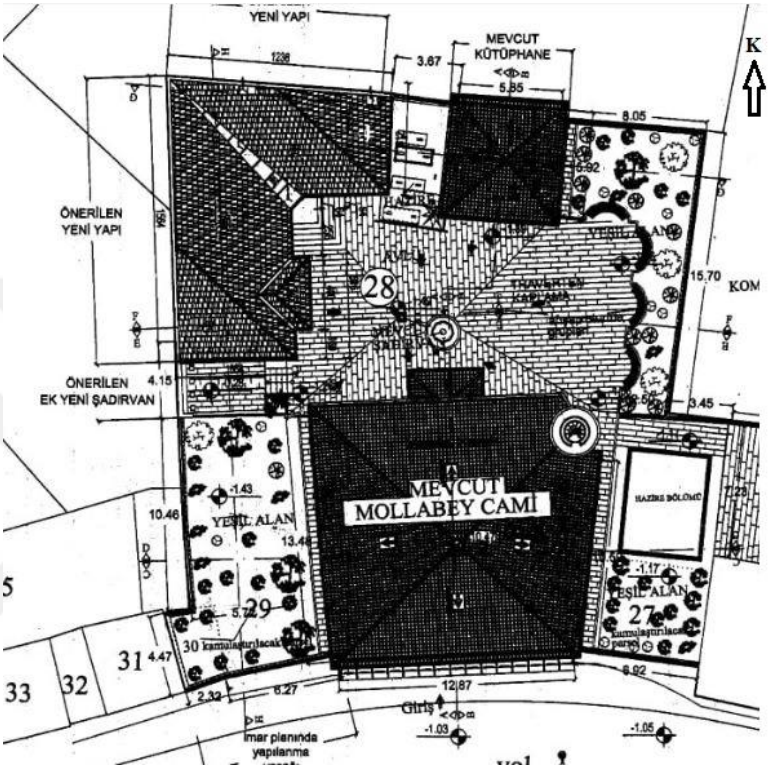

Çizim 14. Molla Bey Külliyesi Vaziyet Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Cadde üzerinde konumlandırılan camii planında (Çizim 15), kuzey yönünde giriş kapısının yer aldığı ve zamanla yolun yükseltilmesinden kaynaklı camiye girişin bir basamak şeklinde alçaldığı ve her iki yanında da dükkanların olduğu görülmektedir. Giriş kapısından yuvarlak kemerli bir koridorla avluya geçiş sağlanmaktadır. Koridorun kuzey-batı yönünde de üst kata, camii katına çıkışı sağlayan ahşap merdivenler yer almakta ve bu bölümde iki ahşap sütun bulunmaktadır. Sütunlar arasında perde kapatılarak bu bölümün kadınlar mahfili ile son cemaat yeri olarak kullanılması sağlanmaktadır (Görsel 29). Ahşap bölümün tam karşısında doğu yönünde ise camekânla kapatılmış ve külliyede bulunan Kur'an kursunun idari birimi olarak kullanılan bölüm yer almaktadır.

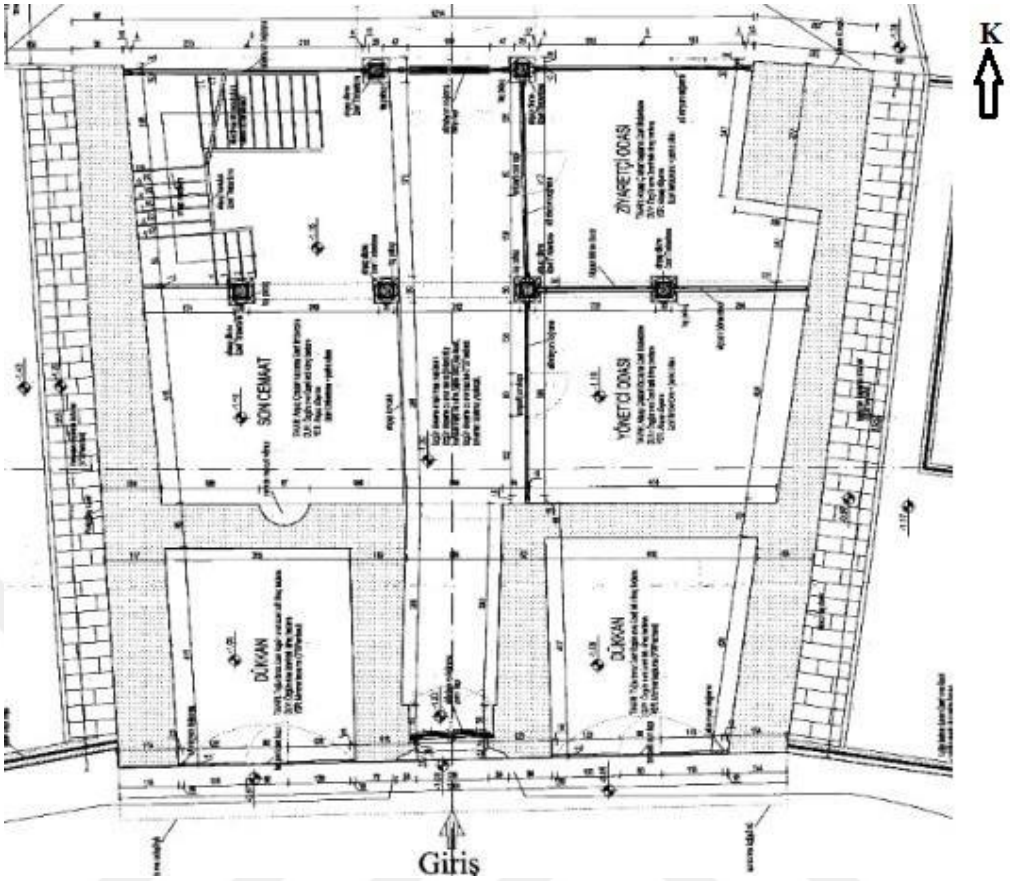

Çizim 15. Molla Bey Külliyesi Camii Zemin Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 29. Molla Bey Külliyesi Camii Giriş Bölümü

Batı yönünde yer alan merdivenlerden üst kata camii katına çıkıldığında, ahşap bir kapı ve kapının ardından dar bir koridora benzeyen son cemaat bölümü bulunmaktadır. Son cemaat yeri güney yönünde camiinin orta aksında üç tarafı pencerelerden oluşan, ayna kemerli, cumbalı bir bölüm ve koridorun doğu yönünde en uç kısmında minareye çıkış kapısı yer almaktadır (Görsel 30). Bu bölümü harimden ayıran bir duvar ve bu duvarda da bir kapı boşluğunun olduğu, bu kapının her iki yanında da ikişer adet olmak üzere toplamda dört adet pencere boşluğunun olduğu görülmektedir. Son cemaat bölümünden harim kısmına ahşaptan olan bu kapıdan ulaşılmaktadır. Bu kapıdan harim kısmına girildiğinde, tam üst kısımda yer alan mahfili taşıyan ahşap kaplı kagir sütunlar bulunmaktadır.

Caminin güney yönünde orta aksta mihrabı ve mihrabın batısında minberi yer almaktadır. Mihrabın doğusunda zeminden yüksekte, iki pencere boşluğunun arasında ahşaptan vaaz kürsüsü bulunmaktadır. Harimin kuzey yönünde yer alan mahfil, kuzey güney yönünde bir duvarla ikiye bölünmüş ve ikisi duvara gömülü toplamda yedi adet ahşap kaplı kagir ayakla taşınmakla birlikte, ayakların birbirine kaş kemeri ile bağlanmış olduğu görülmektedir (Görsel 33). Duvarla ikiye bölünen mahfile doğu ve batı yönünde bulunan merdivenlerle çıkılmaktadır. Mahfili taşıyan kemer açıklıklarına bakıldığında batı ekseninde yer alan kemerin, doğu ekseninde yer alan kemerden çok geniş ve ortada yer alan dört kemer açıklığının ise eşit aralıklarda olduğu görülmektedir. Mahfili taşıyan bu kemer ve ayakları mahfil katında da kullanılmıştır. Mahfilin orta kısmında yarım daire şeklinde ahşap korkuluklu bir çıkıntı yer almaktadır (Görsel 34). Camide mihrabın iki yanında ikişer, doğu ve batı yönünde birer adet yuvarlak kemerli niş içine yerleştirilen dikdörtgen pencerenin kullanıldığı, bu pencerelerden sağlanan ışıkla caminin ferah ve aydınlık olduğu görülmektedir.

Caminin yarım daire profilli, kaval silmeli taş mihrabında, sarı renge boyanmış ve gölge şeklinde vazodan çıkan çiçekler ile perde motifi kullanılmıştır. (Görsel 32). Mihrabın batısında geometrik karakterli, basit süslemeli ve ahşap ajurlu minber yer almaktadır. Minberin aynalık kısmında kalem işi olarak işlenmiş olan çiçek buketi ve bu süslemenin üst kısmında da yağlı boya bezemeler göze çarpmaktadır.

Camii tavanı özel tavan olan diyagonal bindirme tavanlı ve ahşaptandır (Görsel 35).[134] Bindirme tekniğinde uygulanan bu tavan örnekleri, ekonomik ve uygulanması

[134] E. Altınsapan, C. Parla (2004*). Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı Yapıları I*. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları no.15. s.129 (Bu tarz tavanlar için bu terim kullanılmıştır).

kolay olduğu için eski çağlardan beri kullanılan bir örtü sistemidir. Bu örtü sistemi mekanı bölen taşıyıcılara ihtiyaç olmadan alanı örtme imkanı tanımıştır.[135] Testere dişi kullanılan tavanın merkeze doğru sekizgene dönüştüğü, tam merkezinde sekizgen ve ajurlu olan göbek kısmına cami avizesinin takılı olduğu görülmektedir. Camii duvarları sade sıva üzeri beyaz renktedir.

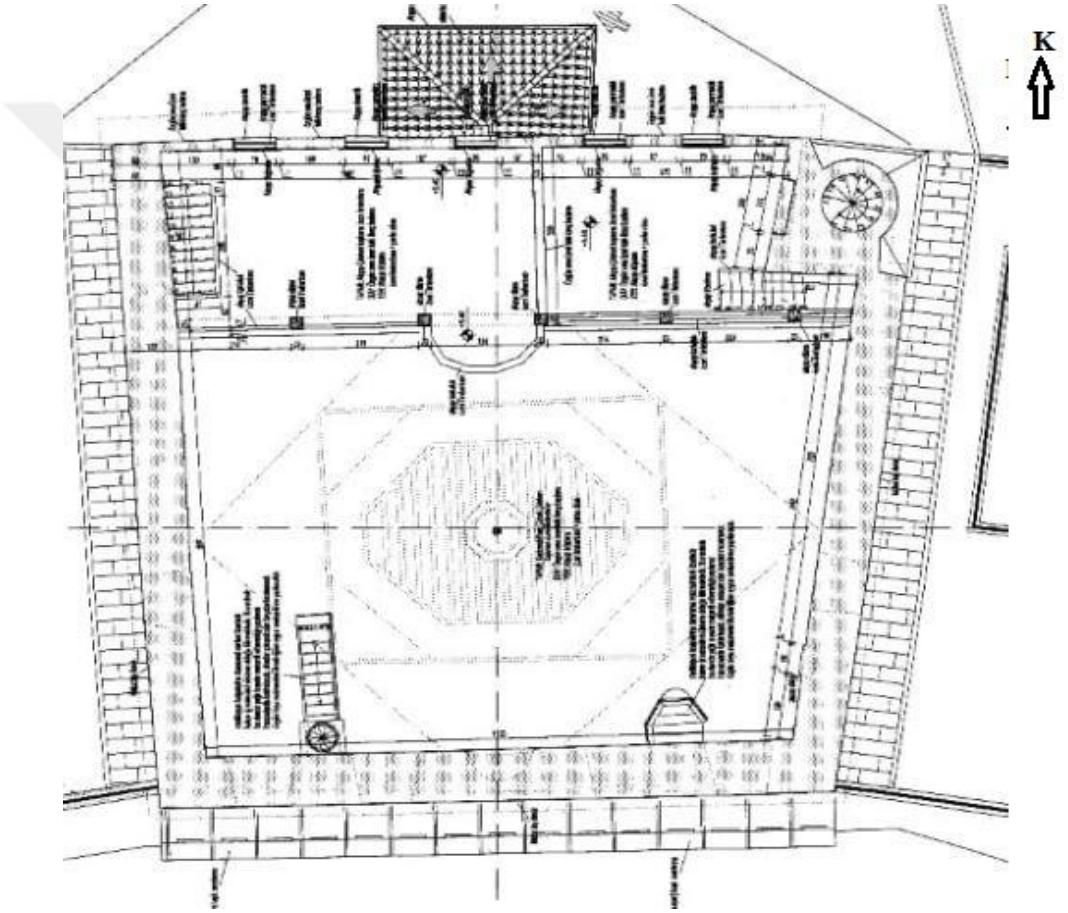

Çizim 16. Molla Bey Külliyesi Camii Birinci Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

[135]N. Korkmaz (2016). Amasya Camilerinde Ahşap Bindirme Tavan. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, s.21.

Görsel 30. Molla Bey Külliyesi Camii Üst Kat Cumbalı Bölüm, Son Cemaat Yeri ve Minare Çıkış Kapısı

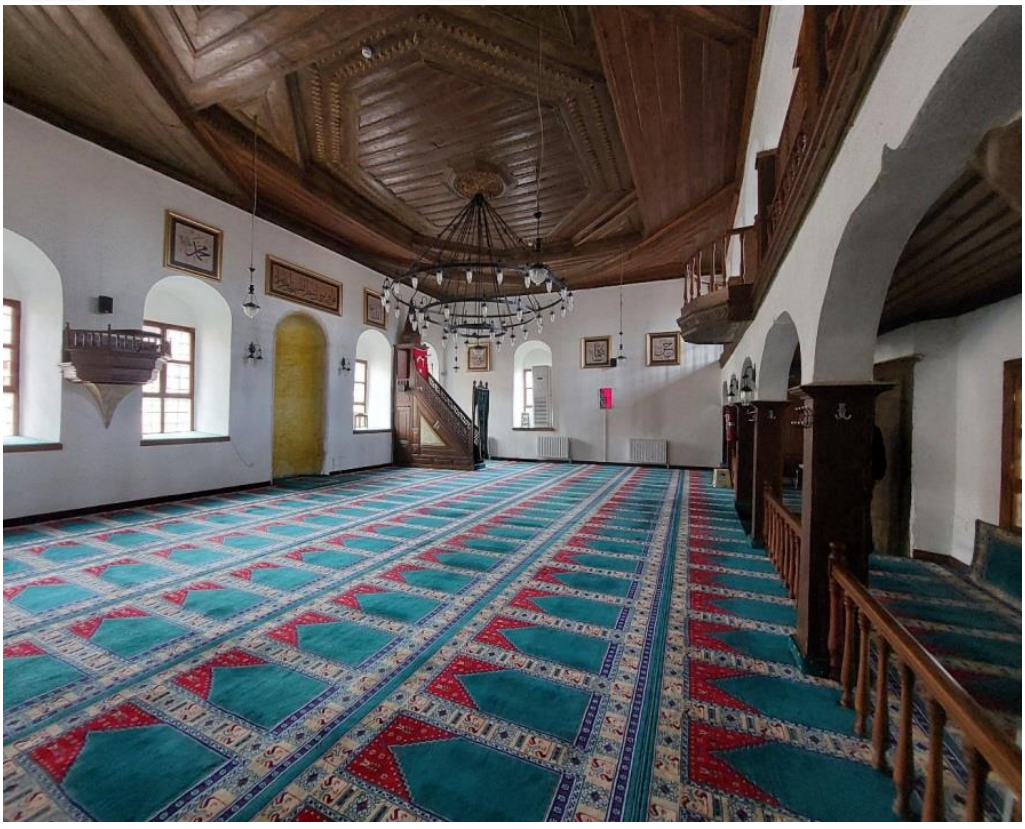

Görsel 31. Molla Bey Külliyesi Camii Harim Genel Görünüşü

Görsel 32. Molla Bey Külliyesi Camii Mihrap, Minber ve Vaaz Kürsüsü

Görsel 33. Molla Bey Külliyesi Camii Mahfil Genel Görünüşü

Görsel 34. Molla Bey Külliyesi Camii Mahfil Görünüşü

Görsel 35. Molla Bey Külliyesi Camii Harim Ahşap Tavan Görünüşü

Molla Bey Caminin, cadde üzerinde yer alan kuzey cephesinde giriş kapısının yer aldığı ve yolun yükseltilmesinden kaynaklı camii giriş kısmının bir basamak alçaltıldığı görülmektedir (Görsel 36). Giriş kapısı orta aksta bulunan yapının doğu ve batı yönlerinde, zemin katta birer adet tuğla tonozlu dükkan yer almaktadır. Tonozlu iki dükkanların arasında yuvarlak kemerli cami giriş kapısının tuğla ile doldurulmuş alınlık kısmında mermer kitabe bulunmaktadır. Kapı boşluğunun lento ve söveyle sınırlandırıldığı görülmektedir. Katlar arasındaki yatay ayrımı dükkanların ve kapının üzerinde yer alan ahşap bir sundurma sağlanmaktadır. Üst kat camii katının orta aksı sağır, doğu ve batı eksenlerinde ikişer adet taş söve ve lentolardan oluşan, tuğla kemerlerle alınlık yapılmış, dikdörtgen formda pencerenin olduğu görülmektedir. Ahşaptan olan pencereler demir parmaklıklarla korunmaktadır. En üstte saçak kısmında üç sıra tuğladan yapılan kirpi saçağın yapıyı çevrelediği ve üst örtünün kiremit olduğu görülmektedir.

Görsel 36. Molla Bey Külliyesi Camii Kuzey Giriş Cephesi

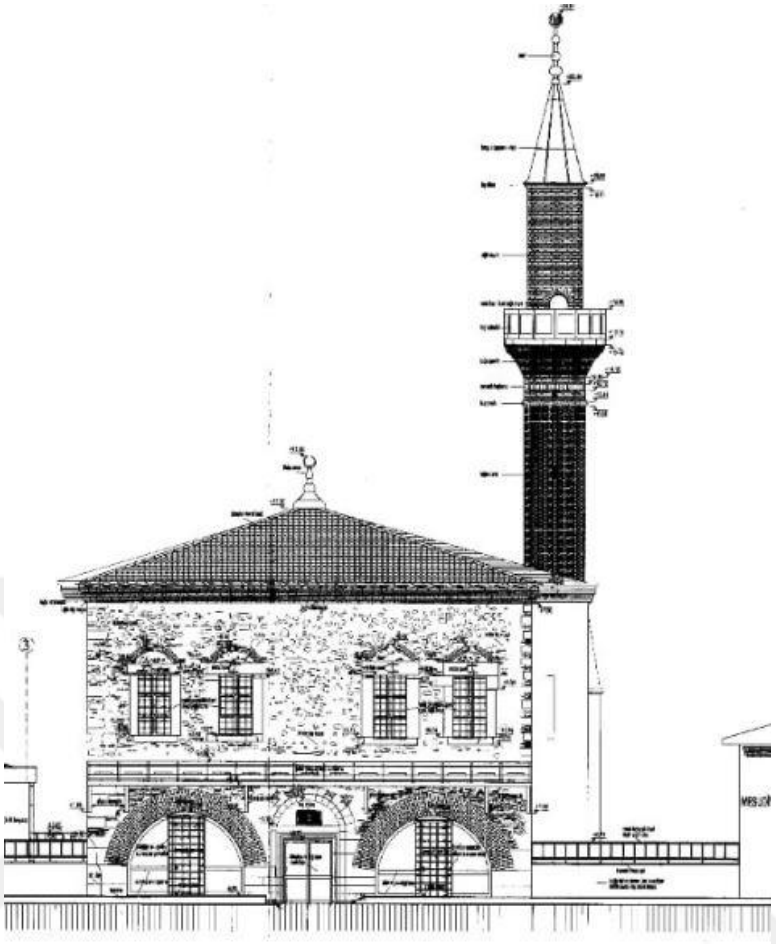

Çizim 17. Molla Bey Külliyesi Camii Kuzey Giriş Cephe Çizimi Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Güney cephesi olan arka cephe zemin katın büyük bir kısmının camekanla kapatıldığı görülmektedir (Görsel 37). Doğu ve batı eksenleri sağır, orta ve güney-doğu ile güney-batı eksenleri cam kaplamalıdır. Yapının üst kat camii katında orta aksta ahşaptan yapılmış cumbalı bölüm yer almaktadır. Ahşap konsollarla taşınan cumba geniş saçaklı ve kiremit örtülüdür. Üç tarafı da pencerelerle çevrelenmiş olan bu bölümün, yan kısımlarında ikişer, orta kısmında da üç adet dikdörtgen formda, ahşap şebekeli pencereler yer alır. Caminin güney-doğu ile güney-batısında cumbalı bölümün iki yanında ikişer adet ahşap şebekeli dikdörtgen formda pencere yer almakla birlikte, bu pencereler caminin son cemaat yeri bölümüne denk gelmektedir. Bu pencerelerin üzerinde mahfil bölümüne denk gelen, beş adet dikdörtgen formda eşit ölçülerde ahşap şebekeli pencere kullanılmıştır. Yapının güney cephesi sıvanmış, beyaz renkte ve saçak kısmında yapıyı çevreleyen üç sıra tuğla kirpi saçağın bu cephede yer almadığı görülmektedir. Caminin bu cephesi konuta benzemektedir.

Görsel 37. Molla Bey Külliyesi Camii Güney (Arka)Cephesi

Güney-doğu ekseninde, yapıya bitişik olan cami minaresi yer almaktadır. (Görsel 38). Minarenin kaide kısmında tuğla ve taş malzeme kullanılmış olup kullanılan bu malzemelerde düzen almaşıklığının olduğu görülmektedir. Pabuç kısmının üzerinde taştan oval bir bilezik yer almaktadır. Gövde kısmı tuğladan inşa edilen minarenin şerefe kısmının altında turkuaz çinilerden oluşan bir süs kuşağı görülmektedir. Pabuç kısmının üzerinde kullanılan bilezik, bu süs kuşağının altında da kullanılmış ve kademeli bir şekilde gövdeden şerefeye geçilen minarenin, külah kısmında da kurşun malzeme kullanılmıştır. Külahında alem yer alan minareye çıkış son cemaat yerinden sağlanmaktadır.

Görsel 38. Molla Bey Külliyesi Camii Minaresi

Caminin batı ve doğu cephesinde camii harim kısmına denk gelen aynı aksta birer adet dikdörtgen formda pencere yer almaktadır (Görsel 39). Doğu ve batı cephesinde görülen bu pencereler, kuzey cephesinde yer alan pencereler gibi taş söve ve lentolardan oluşmaktadır. Dikdörtgen formda olan bu pencerelere tuğla kemerlerden alınlık uygulanmıştır. Cephe yüzeyleri sağır olup en üstte saçak kısmında üç sıra tuğladan yapılan kirpi saçağın yapıyı çevrelediği ve üst örtüsünün kiremit olduğu görülmektedir.

Görsel 39. Molla Bey Külliyesi Camii Batı Cephesi

Külliyenin bir parçası olan Molla Bey Caminin arka kısmında tek katlı, kagir olarak inşa edilmiş, kare planlı bir kütüphane binasının olduğu görülmektedir (Çizim 18). Kuzey yönünde dikdörtgen formda olan giriş kapısı, yuvarlak kemerli bir nişin içine yerleştirilmiştir. Güney yönünde bulunan duvar kısmı niş şeklinde düzenlenmiştir. Doğu ve batı yönünde ikişer adet yuvarlak kemerli niş olduğu, kuzey-doğu ile kuzey-batı yönünde yer alan nişlere pencere boşluklarının yerleştirildiği, fakat diğer iki nişte pencere boşluğunun olmadığı görülmektedir. Duvarları sade sıva üzeri beyaz boyalı olan yapının tavanında tekne tonoz kullanılmıştır (Görsel 40). Kütüphanenin batısında hazire kısmı bulunmaktadır.

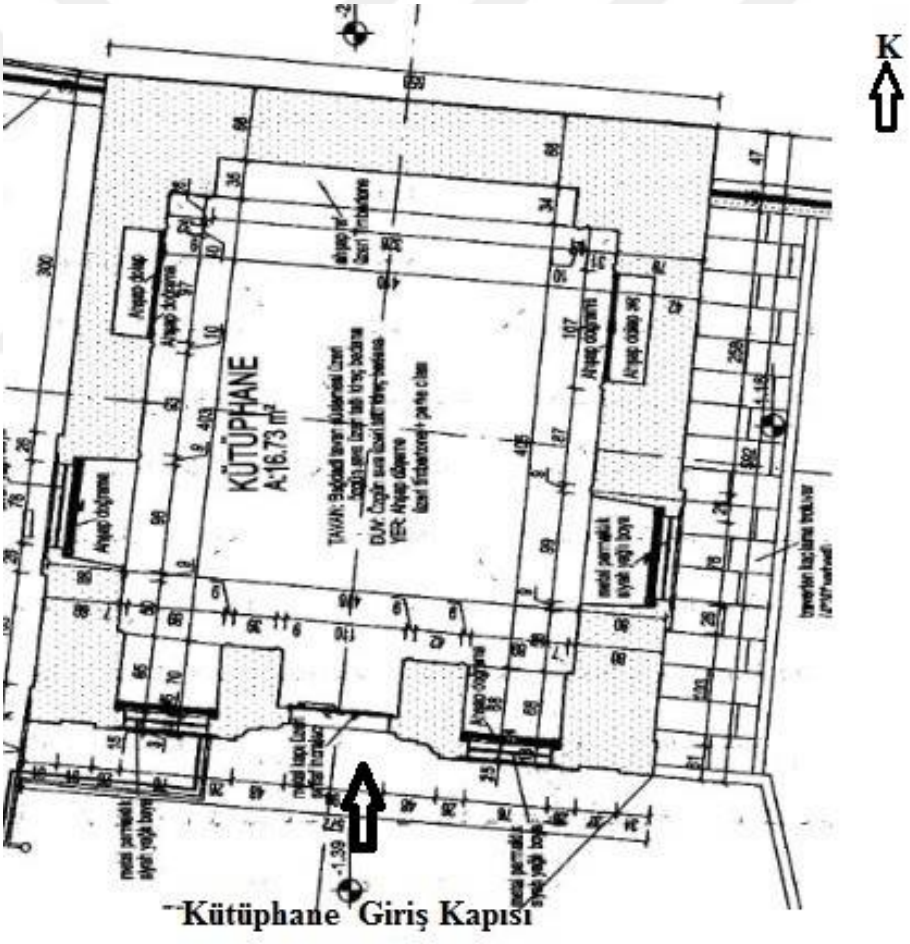

Çizim 18: Molla Bey Külliyesi Kütüphane Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 40. Molla Bey Külliyesi Kütüphane Tavan Görünüşü

Caminin arka kısmında, avluda yer alan kütüphanenin ön cephesi olan kuzey cephe orta aksta yapının giriş kapısı yer almaktadır (Görsel 41). Geniş silmelerin yer aldığı kapının üzerinde kitabe ve kitabenin üzerinde ışınlarla bezeli üçgen alınlık bulunmaktadır. Giriş kapısının iki yanında dikdörtgen formda ahşap şebekeli, demir korkuluklarla korunan pencereler görülmektedir. Bu pencerelerin üzerinde taşkın silmeler kullanılmıştır. Kuzey cephenin kuzey-doğu ile kuzey-batı ekseninde, doğu ve batı köşelerinde sütun görünümlü plastırların olduğu görülmektedir. Kütüphanenin kuzey cephesinde düzgün kesme taş kullanılmıştır.

Görsel 41. Molla Bey Külliyesi Kuzey Giriş ve Doğu Cephesi

Kütüphanenin doğu ve batı cephe kuzey ekseninde, birer adet dikdörtgen formda, ahşap şebekeli, demir korkuluklarla korunan pencerenin olduğu görülmektedir. Bu pencerelerde kuzey cephesinde yer alan pencerelerde olduğu gibi taşkın silmeler kullanılmıştır. Kuzey cephesinde yer alan sütun görünümlü plastırlar bu cephelerden de görülmektedir. Kütüphane doğu ve batı cephe duvar yüzeyinin pencere kısmı dışında kalan bölümleri sıva üzeri beyaz boyalı olup kiremit çatı örtülüdür. Kütüphanenin batısında yer alan hazire bölümünde bulunan mezarlar Müftü zade İbrahim Ethem Bey ile ailesinden bazı kişilere ait olduğu düşünülmektedir. Avlusunda küçük bir süs havuzu görünümünde şadırvan kalıntısı bulunmakta (Görsel 42) ve avlunun batı yönünde yeni bina olarak inşa edilen Kur'an kursu binası yer almaktadır.

Görsel 42. Molla Bey Külliyesi Kütüphane Kuzey ve Batı Cephesi

1884 yılında Molla Bey Camii minaresinin tehlike arz eden tuğla petek ile taş korkuluk ve döşemesinin sökülerek rölevesine uygun olarak onarılmasına, saç külahın bakır veya kurşun kaplanmasına, tuğla gövde derzlerinin onarılmasına karar verilmiş olup 2007 yılında başlayan restorasyon ve restitüsyon projesi kapsamında, 2011 yılında Molla Bey camisinin doğu ve batı ekseninde yer alan yapıların yıkılıp Molla Bey Camii parseline dahil edilmesine ve o parsellerinde kamulaştırılmasına karar verilmiş olduğu görülmektedir.[136]

Molla Bey Külliyesinde 2007 yılında başlayan restorasyon ve restitüsyon proje kapsamında, camii harim tavan sehimleri ile mihrap ve minberinde raspa işlemleri yapılmış ve ortaya çıkan kalem işi tezyinatlarının bütünlenmesine yönelik 2014 yılında karar alınmış olduğu bilgisine ulaşılmıştır.[137]

[136]Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi
[137]Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi

Görsel 43. Molla Bey Külliyesi Camii Güney Cephesi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 44. Molla Bey Külliyesi Kütüphane (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

3.2.3. Mesudiye Camii (Şeyh Salih Tekkesi/Mescidi)

Bulunduğu Yer: Mesudiye Camii (Şeyh Salih Tekkesi/Mescidi) Kütahya İli merkezde Balıklı caddesi üzerinde, Molla Bey Camii ile Şeyh Salih Türbesi'nin arasında yer almaktadır.

Tarihçesi: Mesudiye Mescidinin kurucusu olarak bilinen Salih Efendi, Kastamonu'ya giderek halveti tarikatının kurucusu Şeyh Şaban Veli'nin dergahında çalışmış, Kütahya'ya döndüğünde bir arsa satın alarak bu arsa üzerine 15 hücreli bir halvethane ve mescid yaptırarak tekkenin ilk postnişini[138] ve kurucusu olmuştur.[139] Böylece Halveti-Mesudiye tekkesi kurulmuş olup Şeyh Salih Tekkesi/Mescidi olarak da bilinen yapı içerideki usta kitabesinden anlaşıldığı üzere 1854 tarihlidir.[140] Tekkenin 1875 tarihli vakfiyesinde şu ifadeler yer almaktadır:

> "Balıklı mahallesindeki mülküm dışında bina ve ihyasına muvaffak olduğum onbeş oda halvethaneyi müştemil dergâh ve mescidi şerif ve bir miktar avlı ve cümle kapısını havi, irsen malik olduğum bir bap mülküm ile bir bap yağhaneyi, bir bap dülger dükkanını, kalaycı dükkanını ve Sultan bağı vadisinde kâin Balaban Paşa vakfından satın aldığım arsa üzerindeki bina ile bir bap değirmeni, etrafı şehir Sofu köyün de dört dönüm meyve bahçesini vakfettim.

Şöyle ki:

> **"**Ben şat kaldıkça kendim, öldüğümde en layık oğlum mütevelli ola ve mülkü menzilim de oturalar. İş bu vakfın gelirinden önce tamirleri ve artan gelirden dergahta bulunan hatip efendiye ayda elli kuruş, imam efendiye elli kuruş, müezzin ve kayyuma otuz kuruş verile. Senede bir kere mevlid okutulup yüz kuruş sarf oluna. Avluda bulunan kırk dirhem sudan yirmi dirhemi dışarda yaptırılacak çeşmede akıtıla irtihalimden sonra el yak ve erşed oğlum mütevelli ve postnişin ola vesselam 5 Şevval1292"

Vakfiyede de belirtildiği üzere 15 Şaban 1299 (2 Temmuz 1882) tarihli bir mahkeme kaydına göre Şeyh Salih Efendi'nin ölümü üzerine yerine oğlu Şeyh Mehmet Efendi geçmiş ve onun da 1907 yılındaki vefatı üzerine oğlu Şeyh Bekir postnişin olmuştur.[141]

---

[138]Postnişin, tarikatlarda, dergâhta posta oturan, yani o dergâhın başında bulunan şeyhe verilen isim.
[139]Güner (1964). **a.g.k.**, s.84.
[140] Altun (1981). **a.g.k.**, s.355.
[141] Güner (1964). **a.g.k.**, s.84-85.

Yapı Tasviri: Cadde üzerinde yer alan yapı (Çizim 19), kerpiçten inşa edilmiştir. Mesudiye camii kareye yakın doğu-batı doğrultulusunda dikdörtgen planlı, tek katlı bir yapıdır. Caminin iki giriş kapısı bulunmakta, fakat tek kapıdan iç mekana ulaşım sağlanmaktadır.

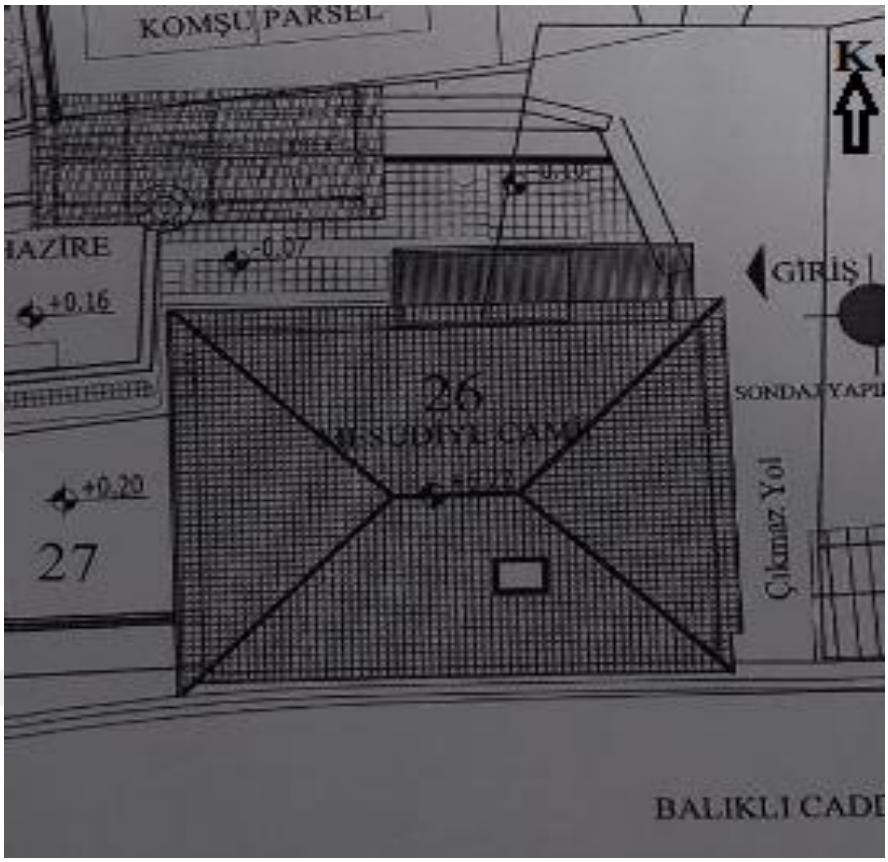

Çizim 19. Mesudiye Camii Vaziyet Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Camii ana giriş kapısı güney eksende, güney-doğu yönünde yer almakta ve giriş kapısının önünde üstü kapalı camekanla çevrelenmiş bir sundurmanın olduğu görülmektedir (Çizim 20). Camii kapısından iç mekana girildiğinde, kapının karşısında yer alan mihrapta ve belli yükseklikte mihrap duvar yüzeyinde, orijinal olmayan yeni nesil çinileri kullanılmıştır (Görsel 46). Mihrabın yanında güney-batı yönünde ahşap minber yer almaktadır (Görsel 47). Mihrap yönünde ikisi mihrabın güney-batı yönünde, biri güney-doğu yönünde toplamda üç adet farklı ölçülerde pencere boşluklarının olduğu görülmektedir. Kuzey yönünde harimin kuzey ve batısını çevreleyen L biçimli ahşap mahfil yer almaktadır (Görsel 48). Kuzey yönünde tek katta görülen ahşap mahfil ayakları, batı yönünde üst katta da görülmekte ve üst katta bu kalın ahşap ayakların Bursa

kemeri ile sonlanmıştır. Kuzey yönünde yer alan on bir basamaktan oluşan merdivenle mahfile ulaşılmaktadır. Kuzey yönünde mahfil bölümüne denk gelen iki adet eşit ölçülerde dikdörtgen pencere boşluğunun olduğu görülmektedir. Batı yönünde herhangi bir pencere boşluğu bulunmamakla birlikte, kuzey-batı yönünde harimin köşe noktasında Şeyh Mehmet'in sandukası yer almaktadır (Görsel 49). Doğu yönünde camiinin ikinci giriş kapısı bulunmakta fakat bu kapı kullanılmamaktadır. Bu kapının hemen yanında kuzey ekseninde beş adet aynı ölçüde birbirine bitişik pencere boşluğu yer almakta ve altıncı bir pencerenin daha olduğu fakat alçakta zemine yakın olarak konumlandırıldığı görülmektedir. Camii tavanı özel tavan olan diyagonal bindirme tavanlı ve ahşaptandır (Görsel 45).[142] Bugün ki adıyla Mesudiye Camii olarak bilinen yapının minaresi bulunmamaktadır. Yapı mescid olarak uzun yıllar kullanılıp camiye dönüştürülmüş fakat minare eklenmemiştir.

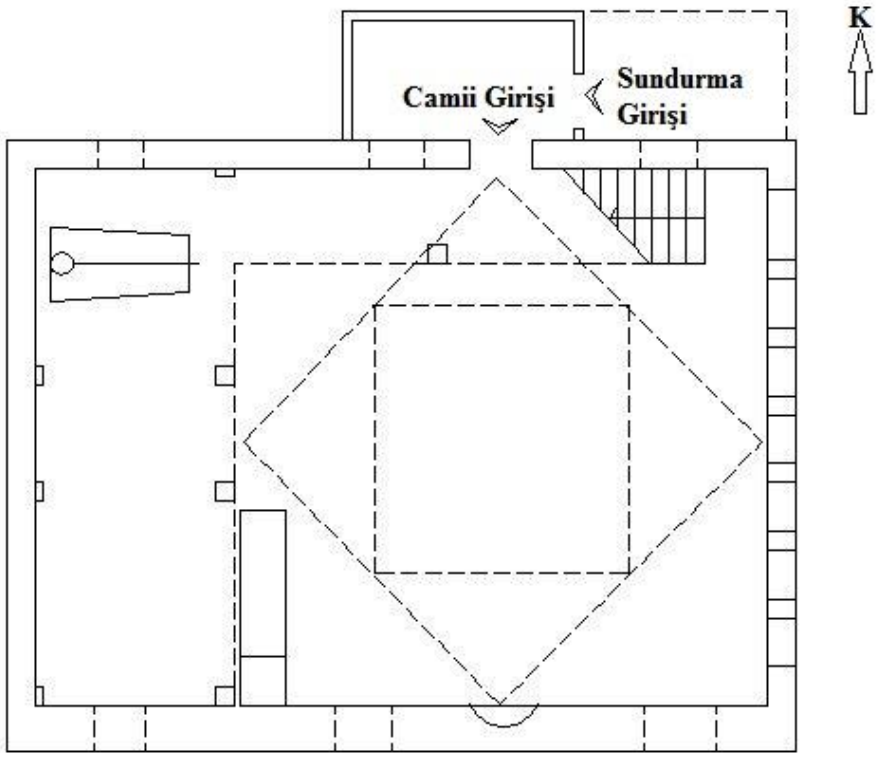

Çizim 20. Mesudiye Camii Planı (Kütahya Altun (1981). Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi bir deneme. s.637. Alınıp tarafımca düzenlenmiştir)

[142]Altınsapan-Parla (2004). **a.g.k.,** s.129. (Bu tarz tavanlar için bu terim kullanılmıştır).

Görsel 45. Mesudiye Camii Harimden Genel Görünüş

Görsel 46. Mesudiye Camii Mihrap

Görsel 47. Mesudiye Camii Minber

Görsel 48. Mesudiye Camii Mahfil

Görsel 49. Mesudiye Camii de Bulunan Sanduka

Camii giriş cephesi olan güney cephesinde yapıya sonradan eklenen üstü kiremit çatı örtülü etrafı camekanla çevrelenmiş sundurma kısmının olduğu görülmektedir (Görsel 50). Camii giriş kapısı ahşaptan olup mahfile denk gelen bölümde iki adet eşit ölçüde dikdörtgen formda ahşap pencere ve güney-batı yönünde ufak ölçüde kare pencere yer almaktadır. Cephe yüzeyi sıva üzeri sarı renge boyanmış olup üst örtüsü kiremit çatılıdır.

Görsel 50. Mesudiye Camii Güney Cephe

Yapının kuzey cephesinin cadde üzerinde olduğunu ve bu cephede yer alan farklı ölçüde, ikisi kare biri dikdörtgen olmak üzere toplamda üç adet pencerenin olduğu görülmektedir (Görsel 51). Kuzey-doğu ve kuzey-batı yönünde yer alan pencereler mihrabın iki yanında yer alan pencereler olmakla birlikte, kuzey-batı yönünde yer alan ufak boyutlu pencerenin mahfile denk gelen pencere olduğu görülür. Kuzey-doğu yönünde yer alan dikdörtgen pencerede ahşap korkuluklar yer alır. Sıva üzeri sarı renge boyanan dış cephesinin saçak bölümünde üç sıra tuğladan kirpi kuşağın olduğu ve üst örtünün de kiremit olduğu görülmektedir.

Görsel 51. Mesudiye Camii Kuzey Cephe

Doğu cephesinde yapının ikinci giriş kapısı olan fakat kullanılmayan ahşaptan bir kapı yer almaktadır (Görsel 53). Doğu cephede yer alan bu kapı güney-doğu eksenine yakın konumlandırılmıştır. Kapının hemen yanında birbirine bitişik yuvarlak kemerli ahşap şebekeli beş adet pencerenin olduğu ve bu pencerelerin kapıdan daha yüksekte konumlandırıldığı görülmektedir. Aynı form ve ölçülerde kuzey-doğu ekseninde diğer pencerelerden daha alçakta, zemine yakın bir pencere daha yer almaktadır. Sıva üzeri sarı renge boyanmış olan duvar yüzeyinde tuğladan kirpi saçak görülmemektedir. Yapının üst örtüsü kiremit örtülüdür. Caminin batı cephesinde herhangi bir kapı pencere boşluğu bulunmamaktadır (Görsel 53).

Görsel 52. Mesudiye Camii Doğu Cephe

Görsel 53. Mesudiye Camii Batı Cephe

Caminin şadırvan kısmı yapının bahçesinde güney-batı yönünde yer almaktadır (Görsel 54). Şadırvan bölümünün beşik çatılı, ahşap ayaklarla taşınan, sundurmalı bir üst örtüsünün olduğu görülmektedir. Camii bahçesinin etrafı duvarlarla çevrelenmiştir.

Görsel 54. Mesudiye Camii Güney-Batıda Yer Alan Şadırvan

Görsel 55. Mesudiye Camii Mahfil Bozulan Ahşap Kısımları ve Dış Cephe 1989(Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

1989 yılında çürümüş olan çatı kirişlerinin yenilenmesine, ahşap tavanın terazisine getirilerek ahşap kısımlarının tamamlanmasına, mescid döşeme ahşaplarının yenilenmesine, kadınlar mahfil kısmının ahşaplarının yenilenmesine karar verilmiş olduğu bilgisine ulaşılmıştır.[143]

[143]Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi

3.2.4. Sadettin Camii

Bulunduğu Yer: Sadettin Camii, Kütahya İli merkezde Germiyan, Kıbrıs ve Balıklı caddesinin kesiştiği nokta olan köşe parselde, büyük bedestenin karşısında yer almaktadır.

Tarihçesi: Sadettin Camii temelleri 13. Yüzyıla dayanmaktadır. 1231/1243 Yılları arasında Selçuklu komutanlarından Hezâr Dînârî tarafından bugünkü yapı ilk olarak ahşap bir mescid şeklinde inşa edilmiştir.[144] Bu mescid 1697/99 yılları arasında Anadolu Beylerbeyi Ömer Paşa tarafından iki katlı olarak genişletilip yenilenmiş ve yapıya bazı dükkanlar vakfedilmiştir.[145] Hafız Hüseyin Efendi'nin selefi olan mescidin imamı Elhac Mehmed Emin Efendi dükkânların arsalarının mescid vakfına ait olduğunu söyleyerek her birinden 20'şer akçeden toplam 40 akçe kira geliri olup kendisinden izin almadıkça bina yapılmasına izin vermeyeceğini söylemiştir.[146] Yapı birkaç sene sonra bir yangın geçirerek harap duruma gelmiş olup Anadolu Valisi Derviş Mehmet Paşa tarafından 1824 Yılında yeniden yaptırılmış, yıllar sonra yapı tekrar yanmış ve 1870 yılında Kütahya Mutasarrıfı İşkodralı zade Hasan Hakkı Bey zamanında halkın yardımlarıyla kâgir ve fevkani olarak tekrar inşa edilip, altına vakıf dükkanları yapılmış.[147]

İki tane giriş kapısı bulunan yapının batı yönünde bulunan kapısında 1287 (1870/1871) tarihli bir kitabe yer almaktadır. Diğer kapısında kitabe bulunmamaktadır. Batı yönünde bulunan kapısında ki kitabede şu ifadeler yer almaktadır:

> "İbâdetgâh-ı Hak hem dilküşâ tebrike layıktır / ferah bahşâ- yı ervah buyursun cümle Müştâkin
>
> Ziyaret isteyen elbet varır Dergâh-ı Mevlâya / Hezar Dinar da bunda defîn-i makberi müşkin
>
> Kazaî nâbedîd olmuşken asrında cedîd oldu / O Şah Abdülaziz evvel hanadâletberü'l-bahreyn
>
> İki yıl geçmeden ihyâ buyurdu feyz-i kudsile / Hasan Bey dahi hakka kim bununla badi-i temkin
>
> Zehi kim şive-i hükm-i hükümet böyle âlidir / ider re'yi reşat şerh-i enver âlemi tarsîn

[144]Güner (1964). **a.g.k.**, s.54.
[145]Uzunçarşılı (1932). **a.g.k.**, s.138.
[146]Zeyrek, Soyer, Ö. (2015). *XVIII. Yüzyılda Kütahya Vakıflarının Sosyal ve Ekonomik Hayata Kattıkları*. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi s.42.
[147]Uzunçarşılı (1932). **a.g.k.**, s.138-139.

Hulus-i pak ile teşrif idüp terdif -i himmetle / hatip ve muktedâsın eyledi Edhem Paşa tayin

İânet kıldı erbab-ı mürüvvet gerçi bilikdâm / pezira-yı hitâm oldu iki yılda alettâhmin

Didî tarihini Vasfî hesap et pencesâbi'le / müferrih düştü hamden cami-i zibây-ı Sadettin"[148]

Yapı Tasviri: Köşe parselde yer alan yapı, düzgün kesme-taş ve moloz-taştan inşa edilmiş olup araziye uydurulmak için düzensiz bir plana sahiptir (Çizim 21). Farklı ebatlarda caminin beş cephesi bulunmaktadır. Yapının güney-batı cephesinde üçgen bir çıkıntı görülmektedir. Camide iki giriş kapısı bulunmakta olup bu giriş kapıları kuzey ve kuzey-batı cephelerinde yer almaktadır. Caminin bodrum katında Hezâr Dînârî suyu olarak bilinen tonoz örtülü bir sakahane olduğu görülmektedir. Caminin güney-doğu yönünde bitişik olarak konumlandırılmış minaresi yer almaktadır.

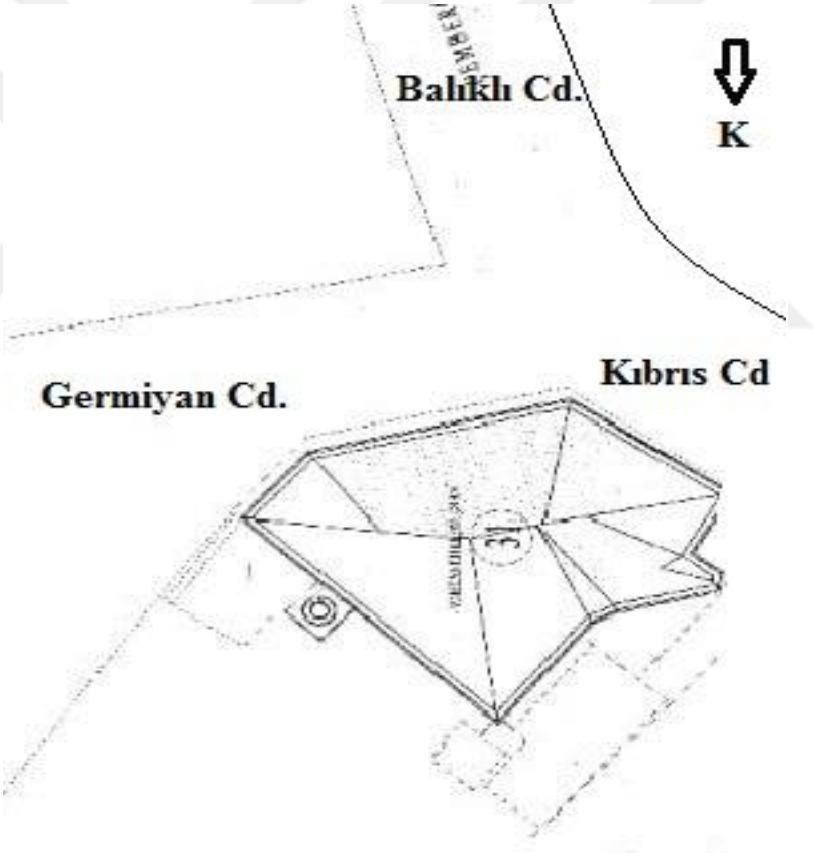

Çizim 21. Saadettin Camii Vaziyet Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

[148]Altun (1981). **a.g.k.,** s.271-272.

Yapının zemin kat kuzey-doğu ve batı ekseninde toplamda iki giriş kapısının olduğu, kuzey-doğu ve batı ekseninde dükkanların yer aldığı görülmektedir. İlk inşa edildiğinde arsadan kaynaklı farklı düzenlemelerde ve ölçülerde beş adet dükkan olduğunu görmek mümkünken, günümüzde kuzey batı ekseninde yer alan iki adet dükkanın tek bir dükkan haline dönüştürüldüğünü görmek mümkündür. Kuzey-doğu eksenine yakın olan giriş kapısının ön kısmında iki adet basamağın yer almaktadır (Çizim 22). Bu kapıdan içeriye girildiğinde çarşı mescidi olarak kullanılan mescid karşımıza çıkmaktadır (Görsel 56). Bu bölümün orta aksında siyah renkte çelik bir sütun bulunmakta ve bu bölüm son cemaat yeri olarak ta kullanılmaktadır. Bu bölümde bulunan merdivenlerle sahanlık kısmına ve minareye çıkışı sağlayan minare kapısına ulaşılır. Minare çıkış kapısının yuvarlak kemerli bir nişin içinde yer almakta olduğu ve yuvarlak kemerli siyah renkte metal bir kapısının olduğu görülmektedir. Mescid olarak kullanılan bu bölümün tavanı ahşaptan olup, duvarları sıva üzeri beyaz boyalıdır.

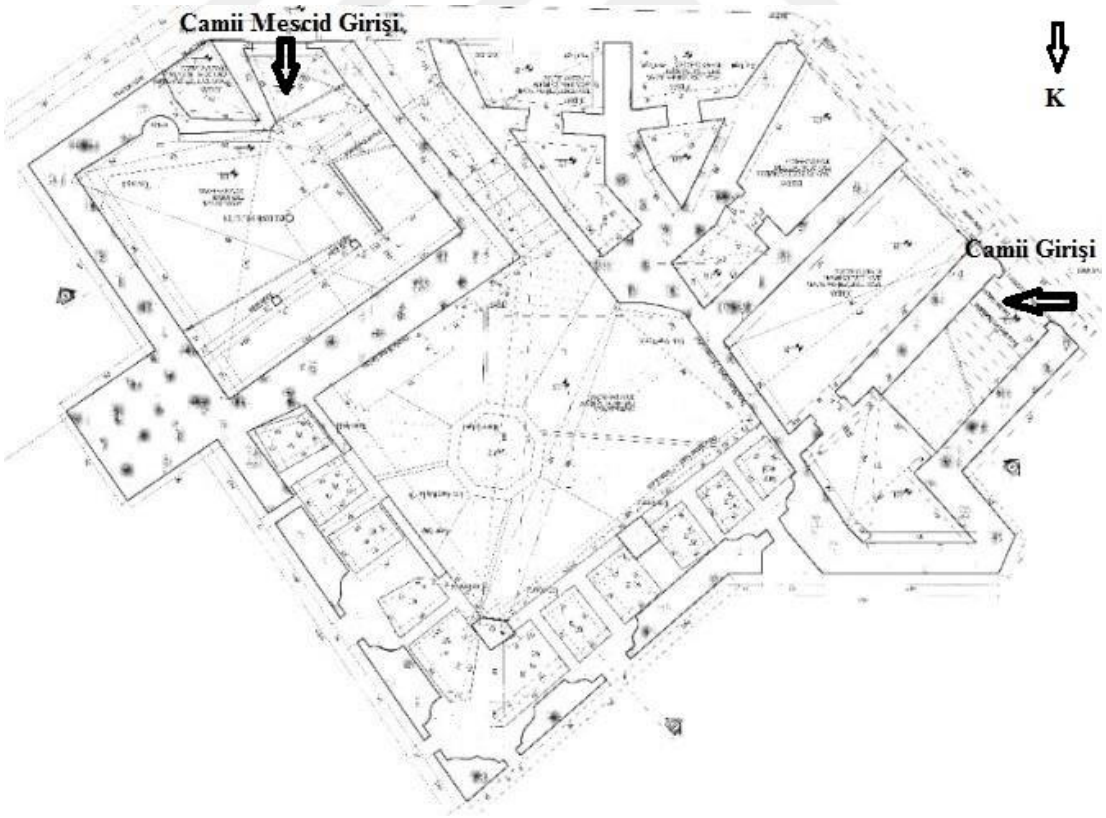

Çizim 22. Mescid Olarak Kullanılan Zemin, Sakahane ve Dükkan Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 56. Saadettin Camii Mescid Bölümü

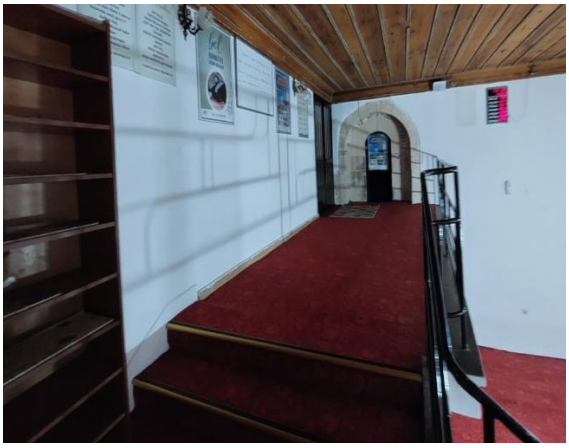

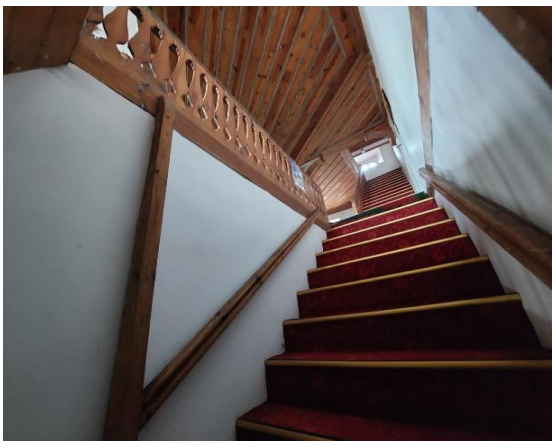

Görsel 57. Mescid Kısmında Yer Alan Minare Çıkış Kapısı ve Harime Çıkışı Sağlayan Kapı ile Merdivenleri

Minare kapısının hemen yanında, tavana sıfır siyah renkte metal bir kapı yer almaktadır. Bu kapının ardında bulunan merdivenlerden harime ve (Görsel 57) bu aksta devam eden merdivenlerle de mahfile ulaşılmaktadır. Merdivenlerin iki yanında da duvara mesnetlenmiş ahşap korkuluklar yer almaktadır.

Güney-doğu ekseninde caminin mihrabı yer almakta olup (Çizim 23) caminin vaaz kürsüsü bulunmamaktadır. Güney-doğuda bulunan köşe ayrı bir bölüm olarak düzenlenmiş ve zeminden bir basamak yüksekliği kadar bir yükselti oluşturularak, etrafı ahşap korkuluklarla çevrelenmiştir. Güney-kuzey yönünde bir adet ahşap sütunu bulunan bölüm vaaz kürsüsü işlevi görmektedir. Güney-batı yönünde minber yer almaktadır. Kuzey yönünde, güney-kuzey ekseninde duvarla bölünmüş, doğu ve batı yönünde bulunan merdivenlerle çıkılan mahfil bulunmaktadır. Güney ve güney-doğu yönünde altlı üstlü iki sıra olacak şekilde yuvarlak kemerli pencereler yer almaktadır. Mahfil bölümünde de dikdörtgen nişler içine yerleştirilmiş pencerelerin olduğu görülmektedir.

Mihrap nişi taştan, kare formlu ve yuvarlak kemerlidir (Görsel 59). Mihrap köşe noktalarının üstünde volülü başlıklar kullanılmakta ve dıştan plastır şeklinde servi ya da şamdan motifinin olduğu görülmektedir. Kare bordürlerle mihrap nişine geçiş sağlanmıştır. Mihrap nişinde Natüralist üslupta işlenen kalem işi üç adet çiçekli vazo süsleme görülmekte ve bu vazo süslemelerinin ortada yer alanının daha uzun olduğu görülmektedir. Mihrap nişinde perde motifi ve mihrap nişinin kemer köşelerinde de kalem işi çiçek öbekleri bulunmaktadır. Mihrap nişinin orta kısmında 1317 (1899/900) tarihli çini kitabe yer almakta ve kitabede: "Cami Sadettin Ameli Mehmet Emin Bin Telamız – İ Mehmet Hilmi Kütahya" yazısının olduğu görülmektedir.

Camii minberinde çakma künde kari tekniğinde plaklar üzerinde kalem işi çiçek demetleri işlenmiştir (Görsel 60). Minberin süpürgelik kısmının küçük ahşap çubuklarla düzenlenmiş ve merdiven korkuluklarına benzetilmiş olduğu görülmektedir. Korkuluklarda ajurlu soyut formlar bulunmaktadır. Minberin ön kısmında da ahşap bir sütun yer almaktadır.

Mahfil kısmı altı adet ahşap sütunla taşınmaktadır. Sütunlar Bursa kemeri ile bağlanmış ve kemer köşelerinde beyaz zemin üzerinde kalem işi süslemeler yer almaktadır (Görsel 61). Mahfilin alt kısmında, kuzey yönünde yer alan müezzin mahfilinin de bu türden sütunlarla sınırlandırıldığı görülmektedir. Camii araziye uydurulmaktan kaynaklı düzensiz planıyla dikkati çeken fevkani bir yapıdır.

Camii tavanının merkezinde aynalı tonoz ve tonozun içinde kalem işi süslemeler yer almaktadır. Güney-doğu ve güney-batı yönlerinde, köşelerde çapraz tonoza benzeyen kare bağdadi tavanlar görülmektedir. Mahfil bölümünün tavanı ahşaptandır. Oldukça sade olan caminin duvarları beton üzeri sıvalı olup beyaz renktedir. Camii duvarlarında yer alan pencere sayısının fazla olmasından kaynaklı yapı oldukça ferah ve aydınlıktır. Camii de bulunan pencere boşlukları içerden dışarıya, cephe yüzeyine doğru niş oluşturmakta ve bu niş kısımlarına kırmızı renkte halıların serilmiş olduğu görülmektedir. Yapının ikinci giriş kapısı olan batı giriş kapısından da merdivenlerle caminin harim kısmına ulaşım sağlanmaktadır. Bu alanda bulunan merdiven korkuluklarında da ajurlu soyut formlar görülmektedir.

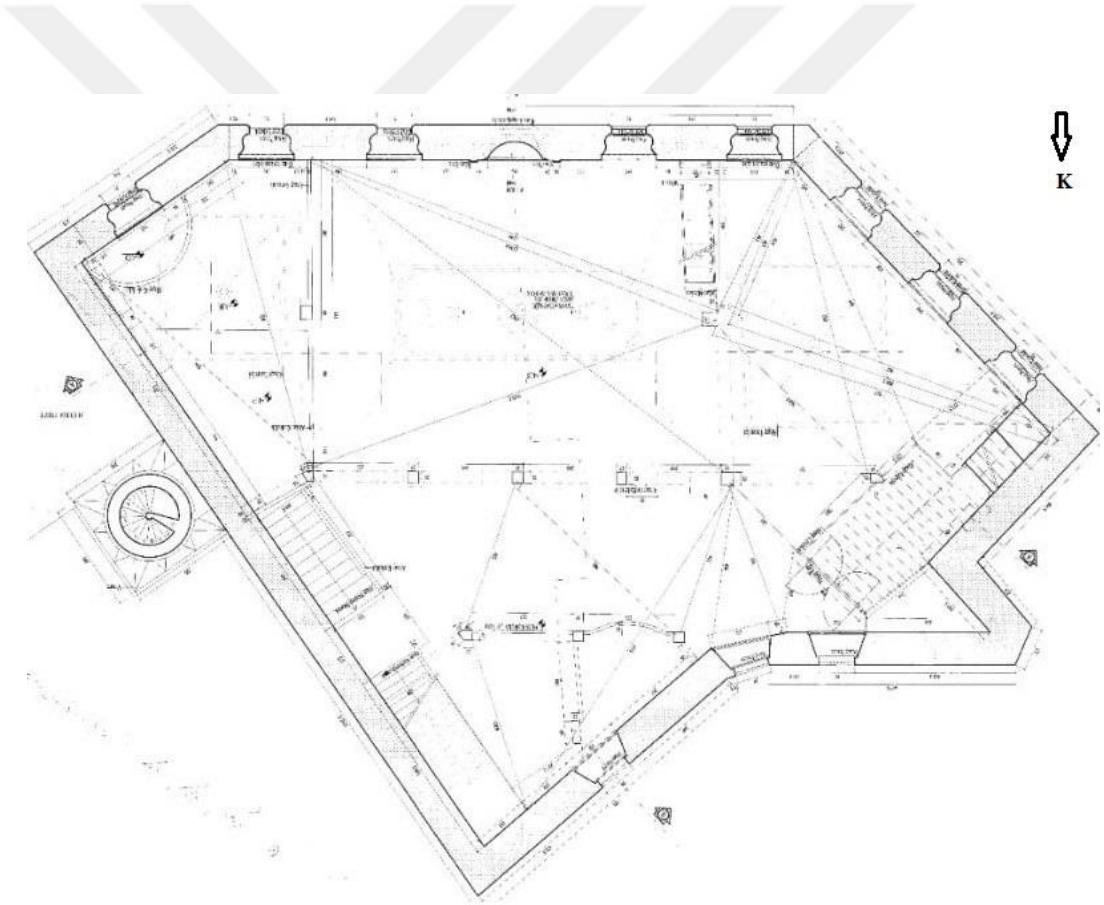

Çizim 23. Saadettin Camii Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 58. Saadettin Camii Harim Kısmından Genel Bir Görünüş

Görsel 59. Saadettin Camii Mihrabı

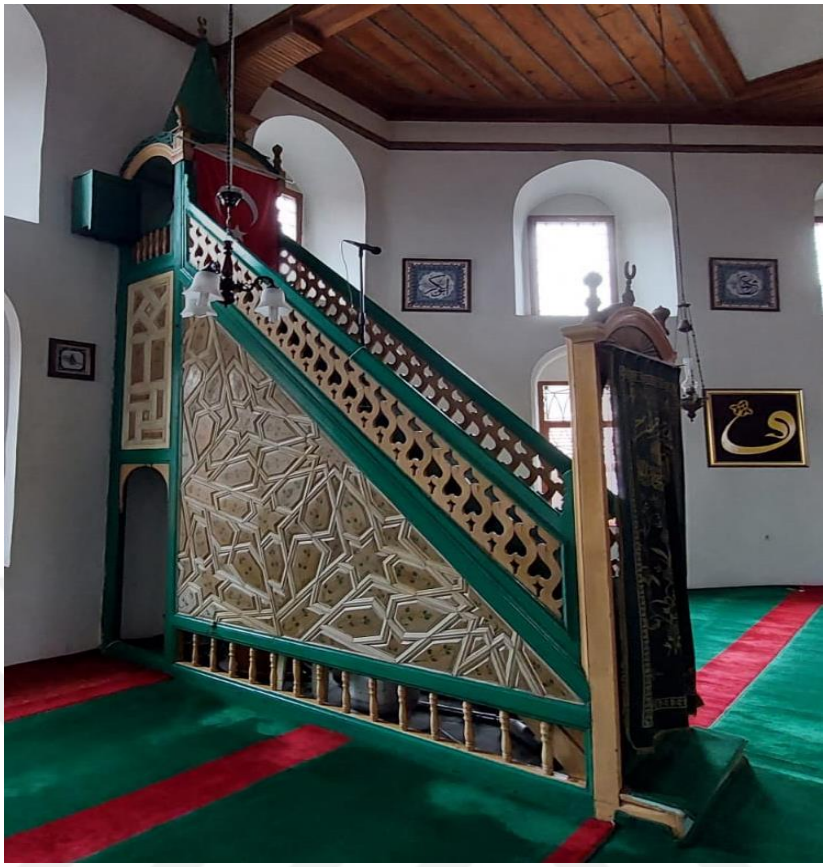

Görsel 60. Saadettin Camii Minberi

Görsel 61. Saadettin Camii Mahfili ve Mahfili Taşıyan Ahşap Sütunlar

Bodrum katta, caminin kuzey-doğu giriş kapısının hemen yanında Hezâr Dînârî suyu olarak bilinen ve yol seviyesinden aşağıya, tonoz örtülü bir kısımdan merdivenlerle inilen sakahane bölümü bulunmaktadır. Sakahanenin ortasında devşirme levhalarla çevrili sekizgen bir şadırvan (Görsel 62) ile sağda büyük yalaklı çeşme ve kitabesi yer almaktadır. Girişin karşısında ve sağında ikişer adet kemer ve bu kemerlerin altında beşer adet tuvalet kabini kullanılmıştır. Bu kemer nişlerinde de birer adet pencere boşluğunun olduğu görülmektedir. Tuvaletlerin gideri açık kanal şeklindedir. Güney-doğu ve güney yönlerinde de abdest almak için yerleştirilen çeşmeler bulunmaktadır. Bodrum kat tavanı ahşap ve duvar yüzeyi tuvalet kapı hizasına kadar olan kısmı mermer, diğer kısımları tavana kadar beton üstü sıvalıdır. Zemininde taş döşenmiş olduğu görülmektedir.

Görsel 62. Saadettin Camii Bodrum Kat Sakahane Bölümü

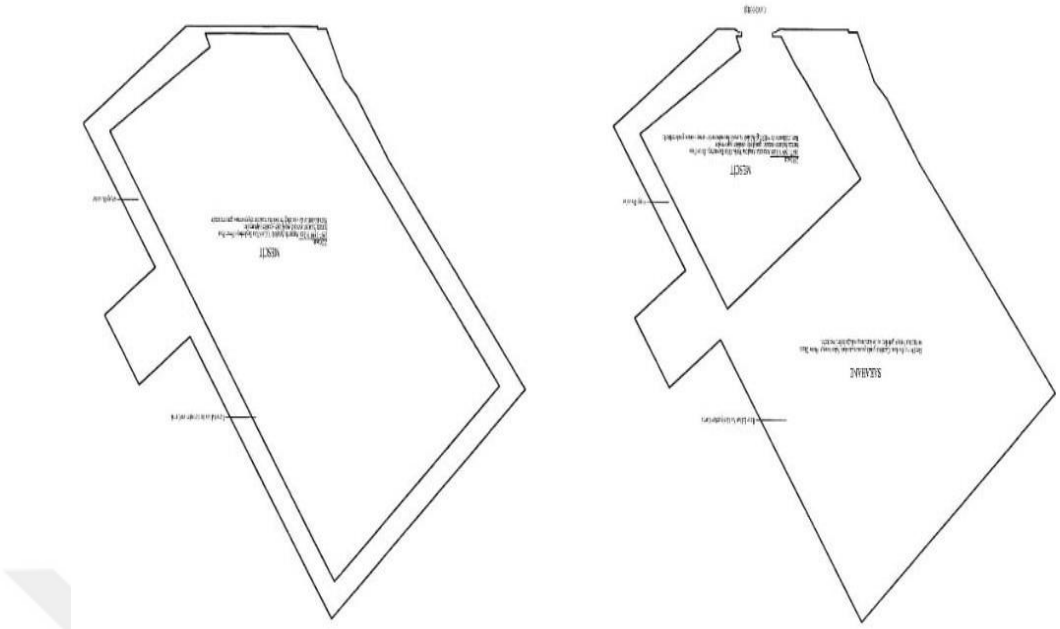

Çizim 24. 2. Dönem Yapının Durumu ve 2. Dönem Yapıya Eklenen Üst Kat (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Birinci dönem 641-1231 yılları arasında Hezar Dinari Tarafından ahşap mescid inşa edilmiştir. Ahşap olan mescid o dönem de çıkan bir yangın sonucu tamamen yanarak söz konusu kitabesi de yok olmuştur.

İkinci dönem 1697-1699 yılları arasında Anadolu Valisi olan Beylerbeyi Ömer Paşa burada bulunan mescidi genişletip yeniden inşa ettirmiştir. Bazı dükkânları da vakfettiği bilinen bu mescidin muhtemelen ahşap olduğu düşünülmektedir.[149]

[149]Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi

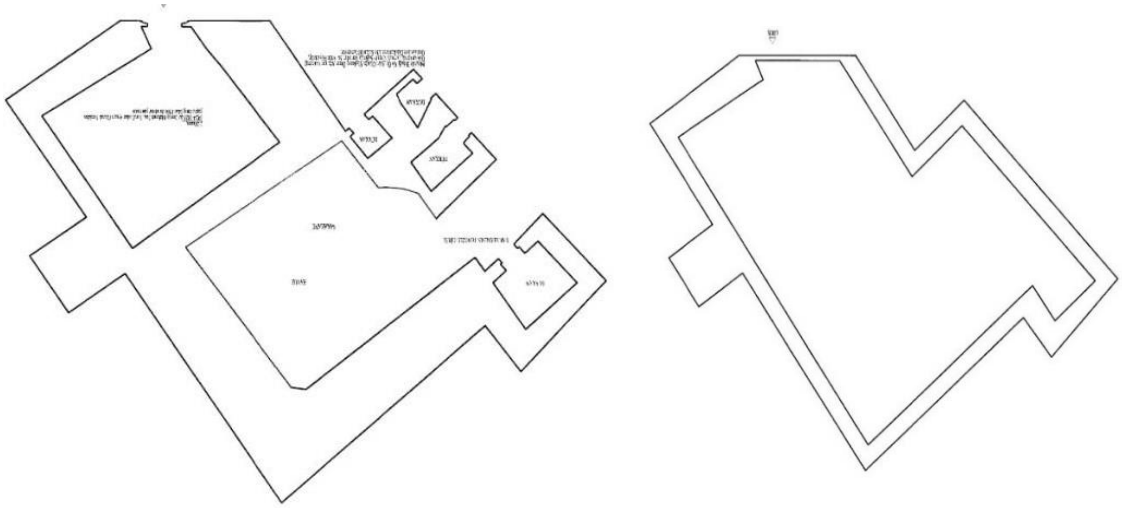

Çizim 25. 3. Dönem Yapının Durumu ve 3. Dönem Yapıya Eklenen Üst Kat (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Üçüncü dönem 1824-1825 de Derviş Mehmet Paşa tarafından ahşap olarak yeniden yaptırılmış fakat 1866 da tekrar yanmıştır.[150]

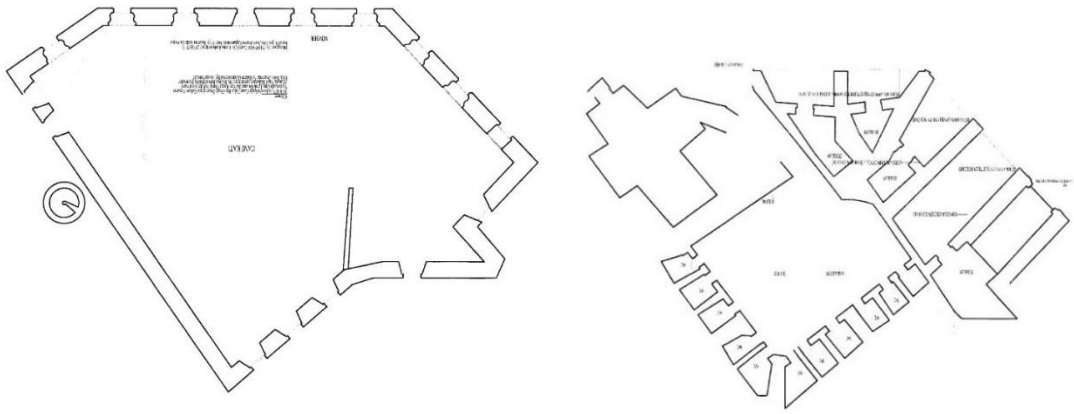

Çizim 26. 4.Dönem Yapının Durumu ve 4. Dönem Yapıya Eklenen Tuvaletler (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

[150]Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi

Dördüncü dönem 1870-1871 de İskodralızade Hasan Hakkı Bey (Paşa) önderliğinde halktan toplanan yardımlarla çarşı içinde bulunan bu yapı kagir olarak yeniden yaptırılmış ve altına da vakıf dükkânları eklenmiştir. Bu şekliyle fazla değişiklik geçirmeden ufak tefek onarımlar ve eklemelerle günümüze geldiği anlaşılmaktadır. Mihraptaki (1317) 1900 tarihli çini levha kitabesindeki (1287) 1870-71 yıllarını işaret ettiğine göre, basit onarım kapsamındaki işler 20. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür.[151]

Saadettin Camii batı cephesinde camii ana giriş kapısı yer almaktadır (Görsel 63). Zemin ve birinci kat arasında kat ayrımını vurgulayan yatay bir silme kullanılmıştır. Girişin kuzey-batı ekseninde iki dükkan bulunmaktadır. Bu cephede yer alan kapıda üçgen alınlık kullanılmış ve plastır şeklinde şamdan motifleri kapının iki yanında da yer almaktadır. Kapının hemen üzerinde duvara kazınmış madalyonlu kitabe bulunmaktadır. Bu kitabenin üst kısmında ışınlı üçgen alınlık ve alınlığın tam merkezinde Abdülaziz'in tuğrası bulunmakta olup caddeden kapıya iki adet basamakla çıkılmaktadır. Kuzey-batı yönünde yer alan dükkanlarda üst örtü olarak tonoz kullanılmıştır. Dükkanların alınlık bölümlerine tuğla duvar örülmüş ve bitişiğinde bulunan dükkanın tonoz alınlık kısmında yer alan kare pencere boşluğu kapatılmıştır. Tuğla ile örülen alınlık kısmında dairesel formda havalandırma penceresi kullanılmıştır. Tonoz alınlık kısmının etrafı düzgün kesme-taştan oluşmaktadır. Fakat birinci kat olan camii katına bakıldığında, üst kattaki taş renginin daha koyu olduğu görülmektedir. Camii katında altlı üstlü iki sıra üçer adet, toplamda altı adet pencere yer almaktadır. Alt kısımda yer alan pencerelerin yükseklikleri, üst kısımda yer alan pencerelerden daha uzun ve alt kısımdaki pencerelerde kaş kemerli alınlık kullanılmıştır. Üst kısımdaki yer alan pencerelerde kaş kemerli alınlıklarının olmadığı, bu pencerelerde lento ve sövelerin kullanılmış olduğu görülmektedir. Güney-batı eksenine yakın olan üst pencere boşluğunun diğer iki pencere boşluğundan farklı, aynı ölçü ve aynı konumda olmadığı görülmektedir.

Kuzey-batı cephesinde camiinin ikinci giriş kapısı yer almaktadır. Bu cephede yer alan kapı, batı cephesinde yer alan kapıya benzerdir, fakat bu cephede yer alan kapıda kitabe bulunmamaktadır. Kapının yuvarlak kemerli, demir şebekeli alınlık kısmının olduğu görülmektedir. Kapının batı yönünde basık kemerli sakahane kapısı yer almaktadır. Batı yönünde sakahanenin yanında iki adet dükkan bulunmaktadır. Dükkanların üst örtüsünün, batı cephesinde olduğu gibi bu cephede de tonozlu olduğu ve

[151]Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi

tonoz alınlık kısımlarının tuğla ile doldurulduğu görülmektedir. Dükkanların orta eksenine denk gelecek şekilde, alınlık kısımlarında dairesel formada, ufak ölçülerde gül pencereler kullanılmıştır. Sakahane kapısının üst kısmında dairesel formlu, içi bitkisel bezemeli, demir aksamlı gül pencere yer almaktadır. Camiinin bu cephesinde de zemin kat ve camii katını ayıran yatay silmeyi görmek mümkündür. Kuzey ve kuzey-batı yönünde altlı üstlü dörder adet, toplamda sekiz adet pencere bulunmaktadır. Alt kısımda bulunan pencereler, üsteki pencerelerden daha uzun olup alt kısımdaki pencerelerde kaş kemerli alınlıkların kullanıldığı, fakat üst kısımdaki pencerelerde kaş kemerli alınlık yerine lento ve sövelerin kullanıldığı görülmektedir. Camii katında mihrabın tam üst kısmında yer alan dairesel formlu, içi bitkisel bezemeli, demir aksamlı gül pencereyi, bu cephede görmek mümkündür.

Caminin kuzey-doğusunda da giriş kapısının hemen yanında ilk inşa edildiğinde pencere boşluğu olarak kullanılan bölümün, günümüzde dükkan olarak kullanıldığı görülmektedir. Üst kısmında, camii katında ise vaaz kürsüsünün olduğu bölümde altlı üstlü iki adet dikdörtgen pencereyi görmek mümkündür. Bu pencerelerde de diğer cephelerde bulunan pencerelerdeki gibi alttaki pencerede kaş kemeri, üstteki pencerede lento ve sövelerin kullanıldığı görülmektedir.

Yapının batı ve kuzey-doğu cephesinde düzgün kesme-taş kullanılmıştır. Saçak kısmında kademeli silmelerden oluşan bir kornişin dolaştığı ve saçak kısmının dışarıya taşkın olduğu görmek mümkündür (Görsel 64). Yapının üst örtüsü kırma çatılı kiremit örtülüdür.

Görsel 63. Saadettin Camii Batı ve Kuzey-Doğu Cephesi

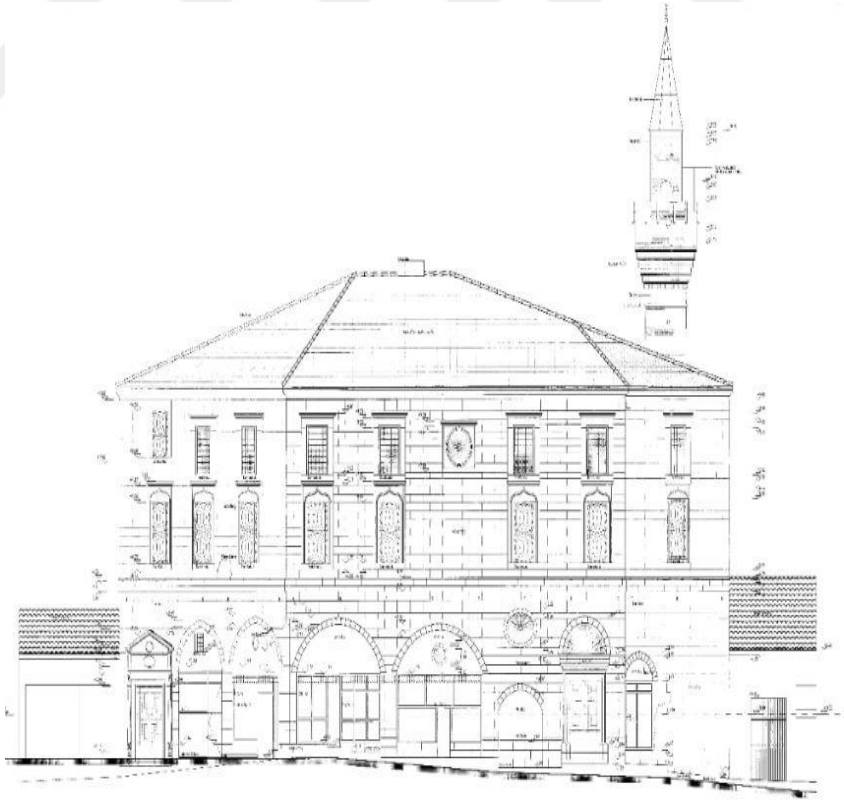

Çizim 27. Saadettin Camii Batı ve Kuzey-Doğu Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 64. Saadettin Camii Batı ve Kuzey-Doğu Cephesi

Yapının güney, güney-batı ve güney-doğu cephesinde, güney-batı yönünde dışarıya taşkın üçgen bir kısım görülmektedir (Görsel 65). Güney cephe, güney-doğu yönünde bodrum kat sakahane bölümünde biri kemerli, ikisi dikdörtgen formda toplamda üç adet pencere yer almaktadır. Camii katında yer alan mahfilin tam alt kısmında üçgen çıkıntı şeklinde olan duvar yüzeyinde, güney-doğu ve güney-batı yönünde birer adet olmak üzere, toplamda üç adet eşit ölçülerde dikdörtgen pencerenin olduğu görülmektedir. Bu pencerelerin üst kısmında mahfil katına denk gelen, içerden dikdörtgen nişler içine yerleştirilmiş dairesel formda ufak ölçülerde gül pencereler kullanılmıştır. Bu pencerelerin biri güney-batı yönünde, üçü güney yönünde ve biri güney-doğu yönünde olmak üzere toplamda beş adet pencere bulunmaktadır.

Doğu cephesinde yer alan minare bu cepheden de görülebilmektedir. Caminin diğer cephelerinde düzgün kesme-taşın kullanılmışken, bu cephesinde moloz-taşın kullanıldığı görülmektedir. Kuzey, kuzey-batı cephelerinde yer alan yatay silme bu cephede yer almamaktadır. Yapının üçgen çıkıntı kısmının köşesinde ve yapının köşe duvarlarında kesme taş kullanılmıştır. Diğer cephelerde olduğu gibi bu cephede de saçak kısmında kademeli silmelerden oluşan bir kornişin yapıyı çevrelediği görülmektedir.

Görsel 65. Saadettin Camii Güney, Güney-Batı Cephesi

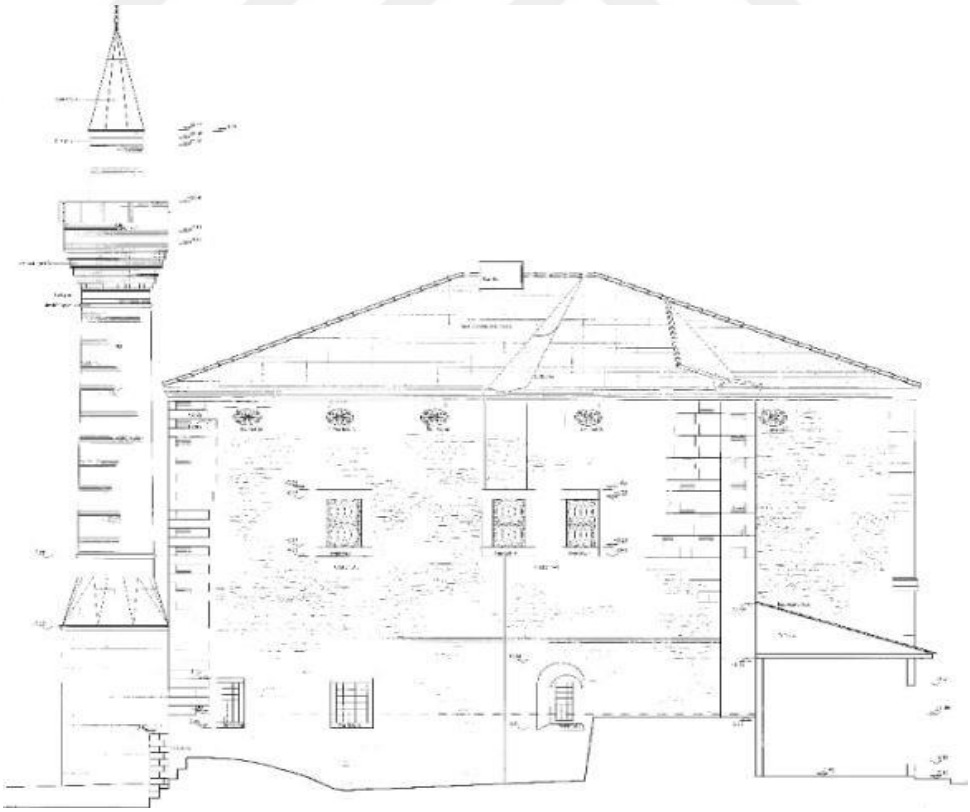

Çizim 28. Saadettin Camii Güney, Güney-Batı ve Kuzey-Doğu Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Doğu ve kuzey-doğu yönünde bodrum kat sakahane bölümünde üç adet farklı ölçülerde dikdörtgen pencere görülmektedir. Kuzey-doğu yönünde, caminin dışarıya taşkın bölümünde yer alan dikdörtgen pencere ve onun hemen üzerinde bulunan dairesel formda gül pencereyi de bu cepheden görmek mümkündür (Çizim 29). Doğu cephesi kuzey-doğu yönünde sakahane bölümünde yer alan pencerelerin dışında bu cephede başka pencereye rastlanmamaktadır. Güney-doğu yönünde camii katına denk gelen bölümde iki adet eşit ölçülerde dikdörtgen pencerenin olduğu görülmektedir. Doğu cephede, camiye bitişik başka bir yapının iz düşümünün olabileceği düşünülmüş ve cephe çizimlerinde de yapı gösterilmiş olup bu yapıyla ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Camii minaresi, doğu cephe güney-doğu yönünde yer almaktadır (Görsel 66). Yüksek bir kaideye oturan camii minaresi tuğla ve taş almaşık tekniğinde yapılmış ve camiye bitişik olarak konumlandırılmıştır (Görsel 67). Minarenin pabuç kısmı taştan olup minareyi üç yönden kuşatan, pabuç kısmına geçişte bulunan dışa taşkın ince bir silme bulunmaktadır. Minarenin gövde kısmı tuğladan inşa edilmiş olup baş ile son kısmında birer bilezik olduğu ve üst kısmında yer alan bileziğin üzerinde turkuaz renkli çini kuşağın gövdeyi sardığı görülmektedir. Bu kuşağın hemen üstünde yukarıya doğru beş sıra tuğla kirpi kuşak ile şerefe kısmına ulaşılmaktadır. Şerefe kısmından külaha kadar tekrar tuğla ile örülen minarenin külahının hemen alt kısmında turkuaz renkli bir kuşağın daha olduğu görülmektedir. Külahın üst kısmında yer alan alemle minare son bulmaktadır. Doğu cephesinde de kuzey-batı cephesinde olduğu gibi moloz-taş kullanılmıştır. Caminin köşe kısımlarında düzgün kesme-taş kullanıldığı ve saçak kısmında da kademeli silmelerden oluşan bir kornişin yapıyı çevrelediği görülmektedir.

Görsel 66. Saadettin Camii Doğu Cephesi

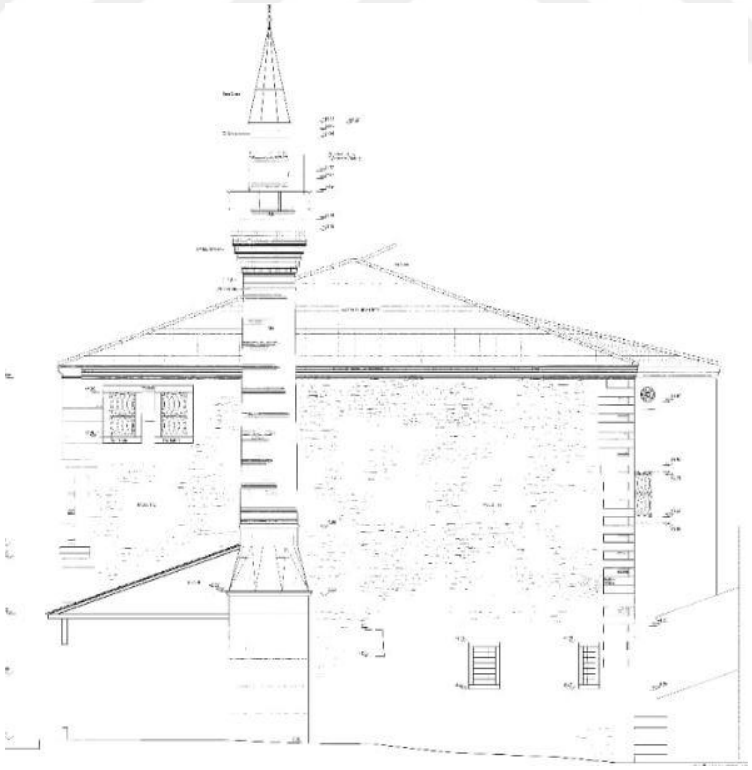

Çizim 29. Saadettin Camii Doğu Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 67. Saadettin Camii Doğu Cephe ve Minaresi

2000 Yılında Sakahne kitabesinin temizlenmesi, şadırvan demir kafeslerinin temizlenerek küf yeşili boyanması, bozulan çatı elemanlarının orijinaline uygun olarak değiştirilmesi, külahın orijinaline uygun olarak yenilenmesi, camide çatlayan ahşap tavanın süslemeleri korunarak aslına uygun olarak onarılması gibi kararlar alınmıştır.[152]

Görsel 68. Saadettin Camii Sakahane Şadırvan Demir Kafesi ve Çeşmeleri (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

[152]Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi

2006 yılında camii civarında parke taş uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Caminin tuvaletler tarafında kaldırım üzerinde bir adet Bizans dönemine ait kaide görülmüş ve bu kaidenin camii ile bir ilgisi olmadığı yetkililer tarafından tespit edilmiştir (Görsel 69). Camii girişindeki eşik mermer blok şeklinde olup devşirme malzemeler kullanılmıştır. Üzerindeki beton ve parke taşlarının temizlenerek kullanılması uygun görülmüştür. Caminin bedesten tarafına (batı) cephesine bakan kapısının önündeki taş kaplamanın kaldırılması sonucunda camiye ait iki parça taştan oluşan orijinal basamakların ortaya çıktığı görülmektedir.[153]

Görsel 69. Saadettin Camii, Camiye Ait Orijinal Basamaklar ve Bizans Dönemine Ait Kaide (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

[153]Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi

3.2.5. Dilsizoğlu Camii (Ahırardı Cami)

Bulunduğu Yer: Dilsizoğlu Camii, Kütahya İli merkezde Saray mahallesi Spor caddesinde, Maltepe parkı içinde yer almakta ve Ahırardı Camii olarak ta bilinmektedir.

Tarihçesi: 1293 (9 Mart 1876) tarihli kadı sicillerinde yer alan bir 12 Safer kayda göre Dilsizoğlu Hacı İbrahim bin Osman bin Mustafa tarafından inşa ettirilmiştir. Yapının vakfiyesi bulunmamakla birlikte, Dilsizoğlu Hacı İbrahim camiye bir kahvehane ile bakkal dükkanı da vakfettirmiş ve geliri ile öncelikle yapının onarılmasını ardından imama ayda 15 kuruş, hatibe ayda 5 kuruş verilmesini istemiş, kalan paranın da mütevelliye verilmesini buyurmuştur.[154] Onarım görmüş olmasına (1965) karşın, karakterini korumuş yapılarındandır. 1965 yılında geçirdiği onarımında mihrabı, vaaz kürsüsü ve mihrap duvarı Kütahya Çinileriyle kaplanmıştır.[155] Hamza Güner yayınladığı çalışmalarda Dilsizoğlu Camisinin onarımlardan önce ahşap olduğu bilgisini vermektedir, fakat caminin günümüzde taş ve tuğladan olduğu görülmektedir.

Yapı Tasviri: Dilsizoğlu Cami vaziyet planında yapının kuzey, doğu ve güneyinde bahçesi ve bahçe içerisinde şadırvan, bay-bayan tuvalet, gasil hane, dernek odası ile depoların yer aldığı bir bina görülmektedir (Çizim 30). Camii bahçe duvarlarıyla sınırlandırılmış ve bahçe girişi batı cephesinden, caminin kuzey ve güneyinde kalan demir doğramalı bahçe kapılarından sağlanmaktadır. Ayrıca camii bahçesinin güney-doğu köşesinde birkaç mezardan oluşan hazire kısmı yer almakta ve bu mezarlarında Dilsizoğlu Hacı İbrahim annesi ile eşine ait olduğu düşünülmektedir.

Dilsizoğlu Cami kuzey-güney ekseninde dikdörtgen planlı, güney ve doğu doğrultusunda sonradan yapıya eklenmiş son cemaat mahfelinin olduğu görülmektedir (Çizim 31). Caminin güney-batısında taş kaideli minaresi yer almakta ve camii zemin üzeri asma kattan oluşmaktadır.

[154]Güner (1964). **a.g.k.,** s.59.
[155]Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi

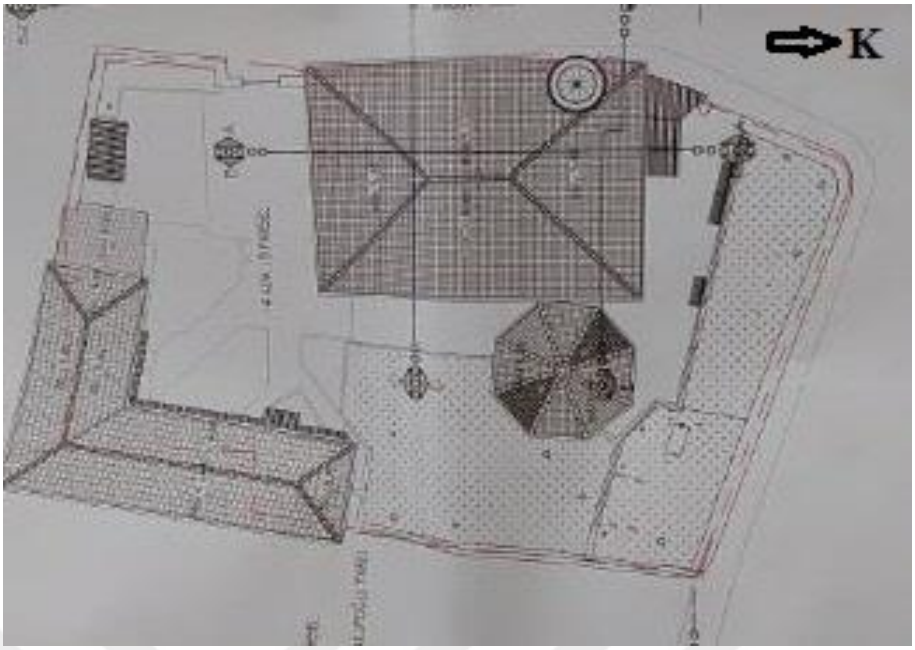

Çizim 30. Dilsizoğlu Camii Vaziyet Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Camii girişinde ilk karşımıza sundurma şeklinde sonradan eklenen ayakkabılık bölümü çıkmaktadır. Bu bölümün duvarları içerden plastik kaplama malzeme, dışardan saç kaplama şeklinde ve tavanında da aynı duvarlarındaki gibi plastik kaplama malzeme kullanılmıştır. Bu bölümden son cemaat mahfeline ulaşılmakta ve L şeklinde bir plan formuna sahip olan bu bölüm, harimin kuzey ve doğu yönünde yer almaktadır (Görsel 70-71). L şeklinde olan bu bölümün sonraki dönemlerde mekan ihtiyacından dolayı genişletilmiş olduğu düşünülmektedir. Bu bölümde kuzey yönünde iki adet, doğu yönünde beş adet, toplamda yedi adet ahşap doğramalı pencere yer almaktadır. Son cemaat mahfilinin batısında minareye çıkış merdivenleri ve hemen yanında üst kata çıkış merdivenleri bulunan caminin bu bölümünün zemin döşemesinin ahşap kaplama olup, duvarlarının harman tuğla şeklinde sıva üzeri boyalı olduğu görülmektedir. Tavan kaplamaları çıtalı ahşap kaplama şeklinde ve üzeri yağlı boya ile boyanmıştır.

Son cemaat mahfilinde bulunan çift kanatlı ahşap doğramalı kapıdan harime ulaşılmaktadır. Giriş kapısının üst kısmında iki adet ahşap dikme ile taşınan kadınlar mahfili yer almakta ve dikme başlıklarında s ve c kıvrımlı süslemeler bulunmaktadır (Görsel 73). Harimin kuzey-batı köşesinde müezzin mahfili ve hemen arka kısmında çift kanatlı ahşap gömme bir dolap olduğu görülmektedir.

Caminin harim kat güney yönünde seramik kaplamalı, betonarme mihrap yer almaktadır (Görsel 74). 1965 yılındaki onarım çalışmalarında yapıya dahil edilmiş olup

kavsaranın hemen üzerinde dikdörtgen çerçeve içinde ‘küllema dehale aleyha zekeriyyel mihrabe’, yazısı görülmektedir. C ve S kıvrımları ile oluşturulan dış konturlarının alınlığın orta kısmında, dikdörtgen çerçevede ‘Bismillahirrahmanirrahim’ yazısı yer almakta olup hemen sağ tarafında ‘Allah Celle Celaluhu’ sol tarafında da ‘Muhammed aleyhisselam’ yazısı bulunmaktadır. Mihrabın yer aldığı duvar yüzeyinin iki yanında da belirli yükseklikte seramik kaplama bulunmaktadır.

Harim güney-doğu yönünde köşe noktada seramik kaplama, betonarme vaaz kürsüsü yer almakta ve güney-batı köşesinde de üzeri yağlı boyalı ahşap minberinin olduğu görülmektedir. Caminin harim bölümünün doğu ile batı yönünde kaş kemerli dörder adet olmak üzere, toplamda sekiz adet vernik cilalı ahşap pencere bulunmaktadır. Harimin giriş kapısının yanında kuzey duvarında ahşap doğramalı, bölmeli vernik cilalı pencere yer almaktadır. Zemin döşemesi olarak ahşap kaplama kullanılan caminin, duvarları harman tuğla örgülü ve sıva üzeri boyalıdır. Harimin tavan kısmı ise çıtalı ahşap kaplama üzeri yağlı boyalıdır.

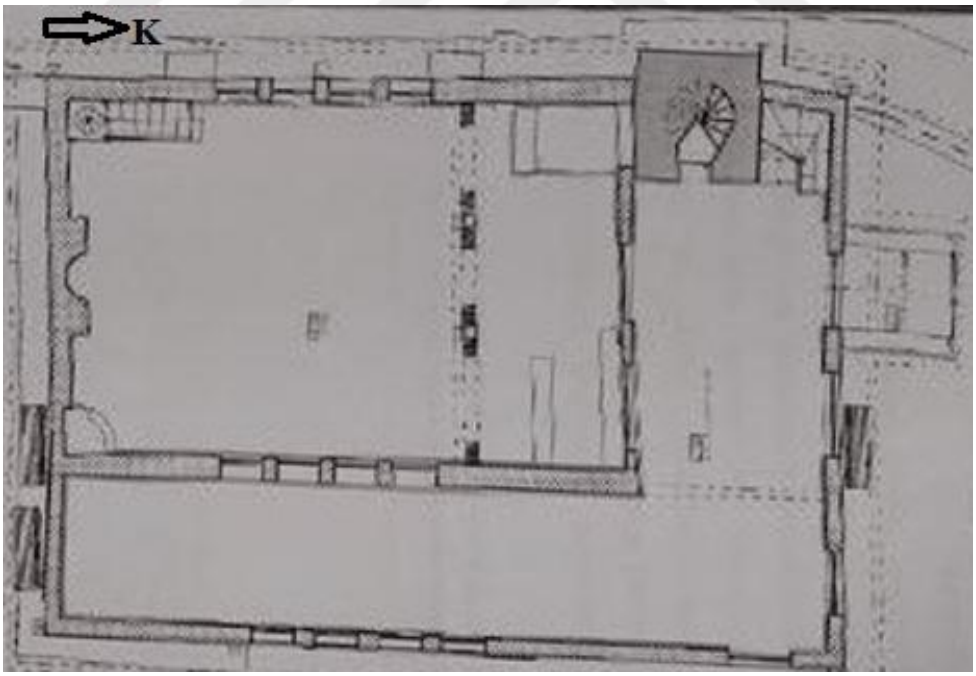

Çizim 31. Dilsizoğlu Camii Harim Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 70. Dilsizoğlu Camii Son Cemaat Yeri

Görsel 71. Dilsizoğlu Camii Son Cemaat Yeri

Görsel 72. Dilsizoğlu Camii Son Mahfili Taşıyan Dikmeler

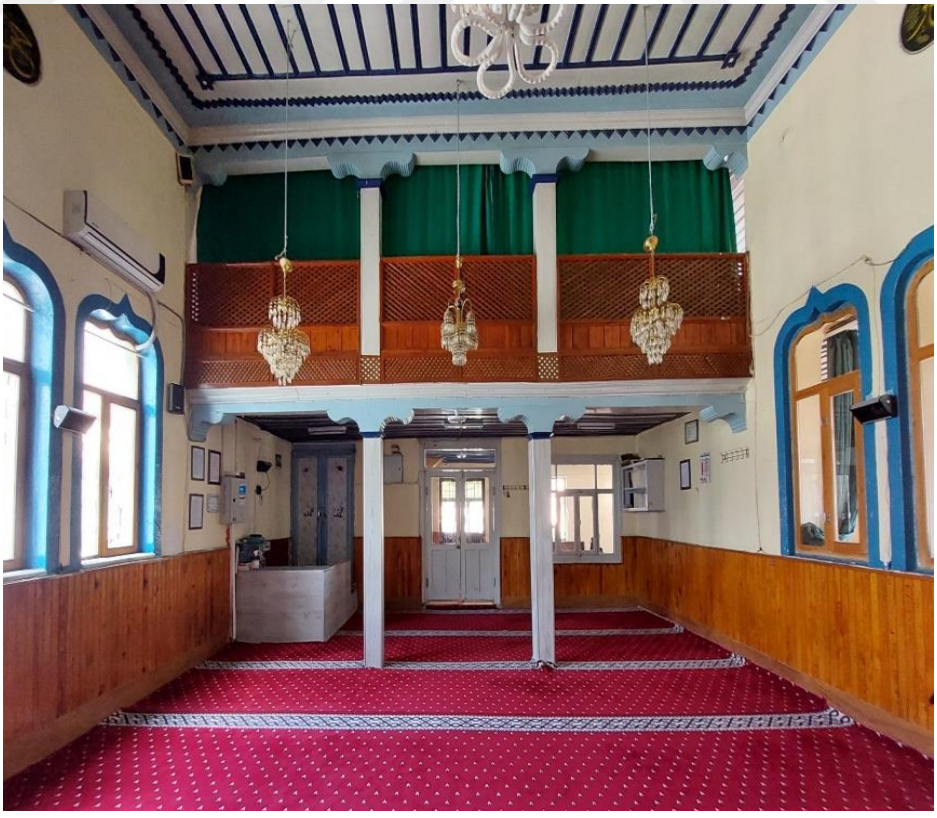

Görsel 73. Dilsizoğlu Camii Son Mahfilin Harimden Görünüş

Görsel 74. Dilsizoğlu Camii Harimde Yer Alan Mihrap, Minber ve Vaaz Kürsüsü

Caminin son cemaat bölümünde bulunan ahşap merdivenlerle çıkılan mahfil katında, tavanı taşıyan üç adet ahşap dikmenin olduğu görülmektedir (Çizim 32). Mahfilin ortasındaki ahşap formu diğerlerinden farklıdır. Caminin kuzey ve doğu yönünde genişletilmesinden kaynaklı mahfilde bu yönde genişletilmiştir. Mahfilin doğu yönünde dört, kuzey yönünde üç toplamda yedi adet dikdörtgen ahşap doğramalı pencere yer almaktadır. Mahfilin harim kısmı orijinal gibi görünse de büyük oranda yenilenmiş olduğu görülmektedir.

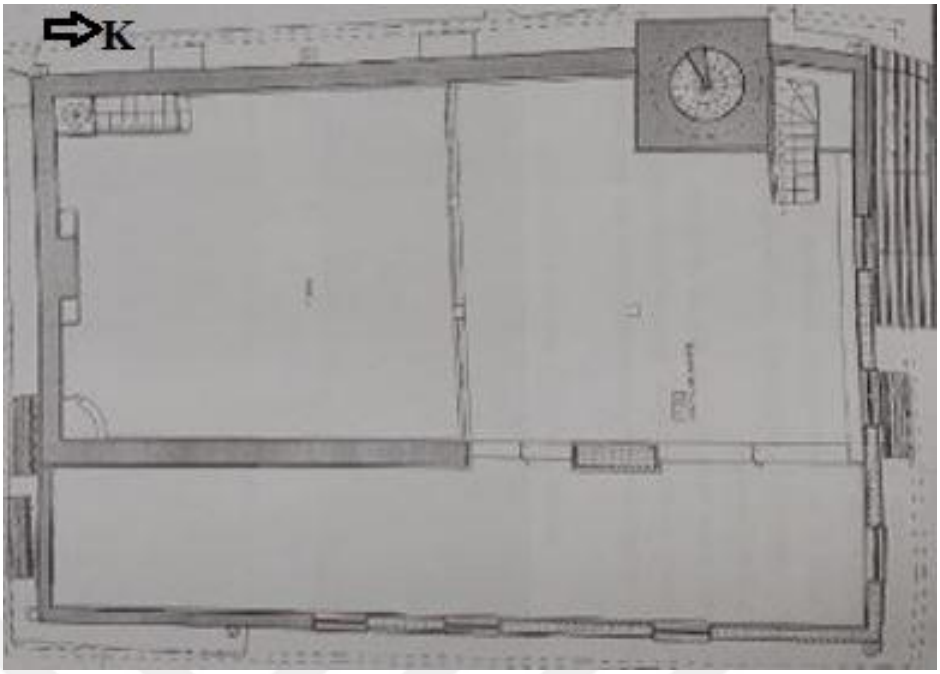

Çizim 32. Dilsizoğlu Camii Mahfil Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Caminin giriş bölümünün de yer aldığı güney cephesinde, üst kısmı örtülü etrafı camlarla çevrelenmiş sahanlık bölümü bulunmakta ve demir doğramalı çift kanatlı kapı ile yanında alt katta iki, üst katta üç adet ahşap doğramalı pencerenin olduğu görülmektedir (Görsel 75). Pencerelerin ön kısımlarında üzeri yağlı boyalı ferforje parmaklıklar bulunmaktadır. Caminin saçak bölümünün dışarıya taşkın, saçak altı beton sıvalı ve duvar yüzeyinin beton üzeri sıvanarak yeşil renge boyandığını görmek mümkündür. Güney cephesinden cami minaresi görülmektedir.

Görsel 75. Dilsizoğlu Camii Güney Cephesi

Kuzey cephe, diğer cephelere kıyasla en sağır olan cephedir (Görsel 76). Cephede herhangi bir kapı pencere boşluğuna rastlanmamaktadır. Bu cephe zeminden belirli bir yüksekliğe kadar çimento serpme sıvalıdır. Doğu ve batı yönünde metal yağmur iniş boruları ve saçak uç kısımlarında metal yağmur oluğu kullanılmıştır.

Yapının doğu cephesinde zemin katta ve üst katta dörder adet, toplamda sekiz adet ahşap doğramalı pencere ve pencere önlerinde yağlı boyalı ferforje parmaklıklar yer almaktadır. Bu cephede de güney cephesinde olduğu gibi zeminden belirli yüksekliğe kadar çimento serpme sıva mevcuttur. Cephenin kuzey ve güneyinde metal yağmur iniş borusu kullanılmış, fakat saçak uçlarında metal yağmur oluğu bulunmaktadır.

Görsel 76. Dilsizoğlu Camii Kuzey ve Doğu Cephesi

Batı cephesinde zeminden belirli yüksekliğe kadar çimento serpme sıva görülmekte ve (Görsel 77) zemin harim katında dört adet kaş kemerli ahşap doğramalı pencere ile pencere önlerinde yağlı boyalı ferforje parmaklıkların olduğu görülmektedir. Cami duvar yüzeyi sıva üzeri yeşil renge boyanmış olup minaresi de bu cephede yer almaktadır.

Görsel 77. Dilsizoğlu Camii Batı Cephesi

Minareye giriş caminin batı bölümünde sonradan eklenen son cemaat bölümünde yer alan ahşap kapıdan sağlanmaktadır. Minarenin kaide ve pabuç kısmında düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır (Görsel 78). Gövde, şerefe ve petek bölümlerinin ise harman tuğla malzeme kullanılarak yapıldığı görülmektedir. Gövdenin başlangıç ve bitiminde taş bilezik yer almakta olup gövde bitimindeki bilezik ile şerefe altında iki sıra firuze renkli sırlı tuğla kullanılmıştır. Tek şerefeli olan minarenin altlığı beş sıra tuğla kirpi saçaktan ve şerefe korkuluklarının da düzgün kesme-taş malzemeden yapılmış olduğu görülmektedir. Minare petek bölümü harman tuğla, külahı ise içten ahşap dıştan kurşun kaplıdır. Minare basamaklarının kaide ve ahşap pabuç kısmında taş, gövde kısmında ise harman tuğla malzeme kullanılmıştır. Minarenin caminin geometrisine uymadığı batı cephede kaidesinin dışarıya doğru taştığı görülmektedir.

Görsel 78. Dilsizoğlu Camii Minaresi

Müştemilat Binası, cami bahçesi içinde, kuzey-doğu köşesinde L formda yer alan bu binada, bay-bayan tuvaletler, gasil hane, dernek odası, depo ve odunluk olarak kullanılan bölümler yer almaktadır (Çizim 33). Binanın duvarları kagir blok tuğla ile örülmüştür. Depo ve odunluk bölümleri ahşaptan, ıslak hacimler seramik, dernek odasının zemini parke kaplamalıdır. Odunluk bölümünün tavanı ahşap kirişleme ve diğer bölümlerin tümü betonarme döşeme üzeri sıva ve boyalıdır.

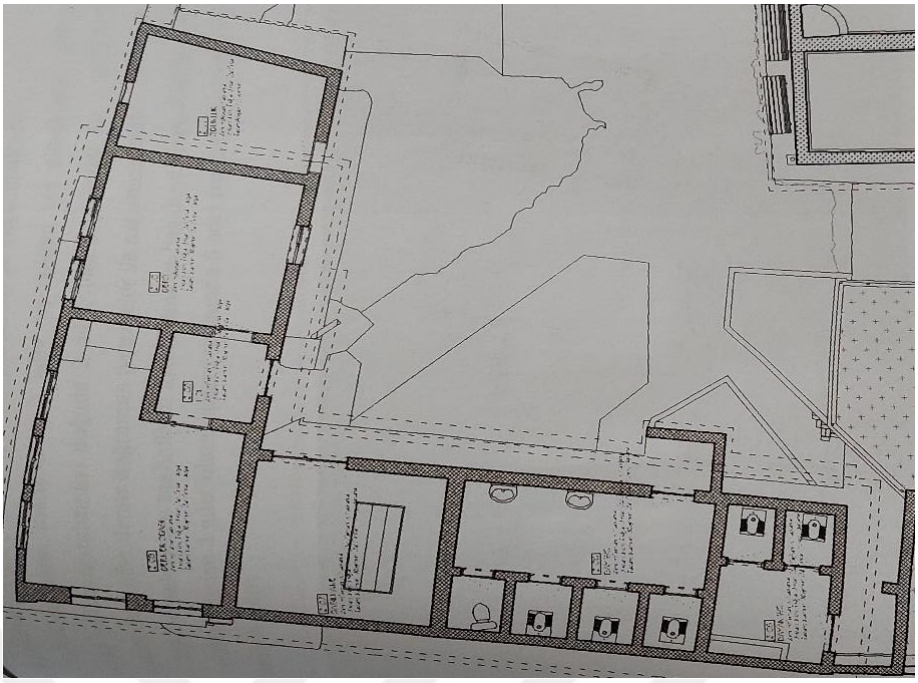

Çizim 33. Dilsizoğlu Camii Müştemilat Binası Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Bayan tuvaletler bölümünde iki adet ve doğu ile batı cephesinde ikişer adet demir doğramalı pencere yer almaktadır. Bay tuvaletlerin olduğu bölümde dört adet tuvalet kabini kullanılmıştır. Doğuda dört, batı cephesinde üç adet olmak üzere toplamda yedi adet demir doğramalı pencere bulunmaktadır. Gasil hane bölümünde iki adet tuvalet ve doğuda iki, batıda bir adet toplamda üç adet demir doğramalı pencere görülmektedir. Dernek odasında doğu cephesinde iki adet, güney cephesinde üç adet olmak üzere toplamda beş adet plastik doğramalı pencereler yer almaktadır. Depo bölümünde güney cephede iki adet, kuzey cephede bir adet, toplamda üç adet ahşap doğramalı pencere görülmektedir. Odunluk bölümünde güneyde bir pencere yer almakta ve metal levha ile kapatıldığı görülmektedir. Müştemilat binasının çatısı kırma çatı üzeri Marsilya kiremit kaplıdır (Görsel 79). Müştemilatta bulunan bütün bölümlerin kapısı demir doğrama ve üzeri yağlı boyalıdır.

Görsel 79. Dilsizoğlu Camii Müştemilat Binası

Şadırvan, cami bahçesi içinde güney-doğu köşesinde yer almaktadır. Sekizgen formda olan şadırvan bölümü camiden düşük kottadır (Çizim 34). Dört basamaklı merdivenle inilen şadırvan, sekiz adet ahşap dikme ile taşınmaktadır. Şadırvanın üzeri sekizgen çatı formunda kırma çatı ve alaturka kiremit kaplama ile örtülmüştür (Görsel 80). Zemin döşeme ve duvar yüzeyleri taş kaplama, orta kısmında sekizgen formda demir doğramalı camekan ile kaplı piramit örtülü havuzun olduğu görülmektedir. Tavanı ahşap kaplama üzeri vernik cilalıdır.

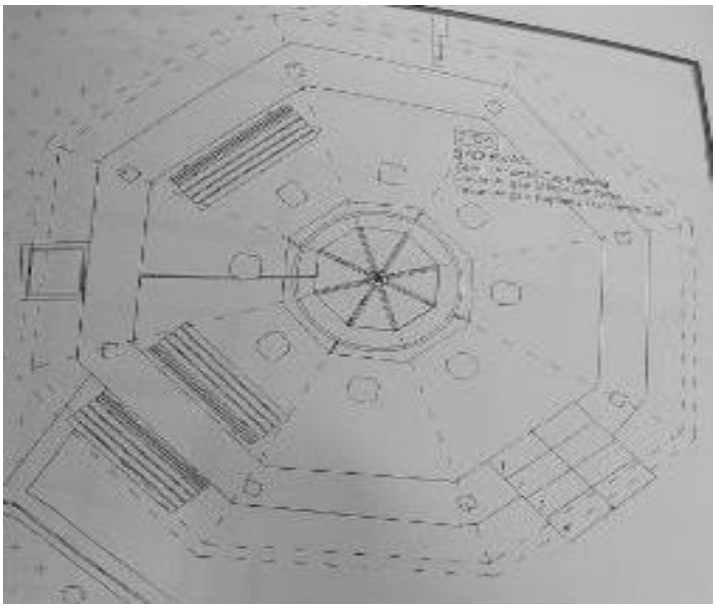

Çizim 34. Dilsizoğlu Camii Şadırvan Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 80. Dilsizoğlu Camii Şadırvanı

1961 yılında camiye son cemaat yerinin eklenmesi, caminin büyütülmesi talep edilmiştir. 1965 yılında yapıda gerçekleşen büyük onarım çalışmasında bu bölümün camiye eklendiği (Çizim 35) ve bu onarım çalışmaları sırasında mihrabın çini ile kaplandığı bilgisine ulaşılmıştır. 2005 yılında şadırvan strüktürünün düzeltildiği, iç bölümdeki defolu seramiklerin kaldırılarak traverten malzeme ile kaplanması ve şerefe altında tuğla, taş malzemeden oluşan bozulmaların imitasyon veya çürütme yöntemiyle onarıldığı yapılan çalışmalardan öğrenilmiştir.[156]

[156]Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi.

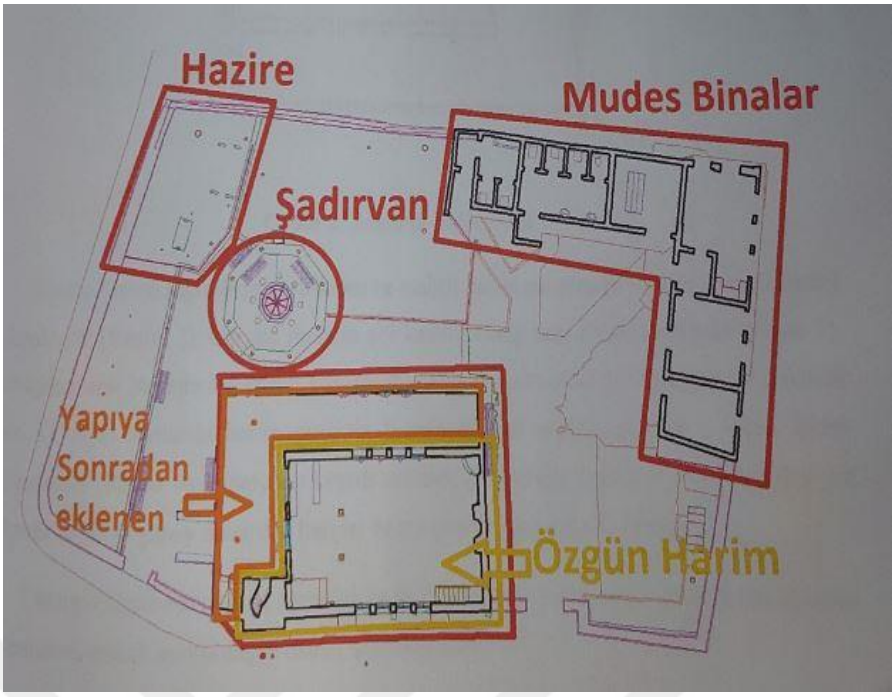

Çizim 35. Dilsizoğlu Camii 1965 Yılında Onarımda Eklenen Bölüm (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 81. Dilsizoğlu Camii 1961 Yılından Öncesine Ait Bir Fotoğraf (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

3.2.6. Şeyh Salih Türbesi

Bulunduğu Yer: Şeyh Salih Türbesi, Kütahya İli merkezde Piriler mahallesi, Balıklı sokak, Mesudiye Cami yanında yer almaktadır. Türbenin güney cephesi olan ön cephesi ile batı cephesi olan yan cephesi cadde üzerinde, diğer cephelerinin baktığı bölümler geniş bahçe ile düzenlenmiştir.

Tarihçesi: Şaban-ı Veli yolu halifelerinden adı Mehmet Salih, babası Hacı Halil Efendi'dir.[157] 1805 yılında doğmuştur, ilk tahsilini yaptıktan sonra Kastamonu'ya giderek Şaban-ı Veli hazretlerinin yoluna intisap etmiş, uzun seneler tekkede kalarak yetişmiş ve hocasının ona hilafet vermesi üzerine onu Kütahya'ya göndermiştir. Satın aldığı arsa üzerinde 15 odalı halvethane ile mescid yaptırarak vakfiyesini düzenlemiştir.[158] Salih Efendi 1882 yılında vefat etmiştir.[159] Şeyh Salih Efendi'nin Molla Bey Camii'nin yanında yer alan Tekke ve Türbesi, Kütahya'da ayakta kalabilmiş geç devir tekke mescidlerin en önemlilerindendir.[160] Bölge geneline bakıldığında Şeyh Salih Türbesinin tarihi dokusunu korunmuş olduğu görülmektedir. Salih Efendi 1882 yılında vefat etmiştir. Türbenin inşasının ölümünden sonra olduğu düşünülmektedir.

Türbede Mehmet Dumlu'nun şeyhi Uşaklı Mustafa Efendi'nin, Şeyh Salih hakkında yazmış olduğu iki kitabe bulunmaktadır, bu kitabeleri Mehmet Dumlu, çiniye yazdırarak türbenin duvarına asmış ve türbeyi ziyaret edenleri bu kitabenin karşıladığı görülmektedir. Bu kitabelerden birincisinde şu ifadeler yer almaktadır:

> "Bende-i Şa'bân-ı Velî ârifibillah idi
>
> Kalb-i şerifi anın sonsuz bir deryâ idi
>
> Kerâmâtı vasfa gelmez cümlece âyân idi
>
> Âşıkana feyz saçar himmeti valâ idi
>
> Her umurda salâh ister öyle bir Şeyh Sâlih idi.[161]

[157]S. Arman-B. Mereyer-O. Aslanapa (1981). *T.C. Kütahya ili 100. yıl kutlama komitesi; Kütahya Belediyesi.* İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi, Sanat Tarihi enstitüsü. s.355.
[158]Arman-Mereyer-Aslanapa (1981). **a.g.k.,** s.356.
[159]http://www.evliyalar.net/seyh-salih-efendi/ (Erişim Tarihi 10.11.2021)
[160]http://www.evliyalar.net/seyh-salih-efendi/ (Erişim Tarihi 10.11.2021)
[161]https://www.halveti.net/tr/yeni/Tasavvuf.asp?cid=3&sid=45 Erişim Tarihi 10.11.2021)

İkinci kitabede ise şu ifadeler yer almaktadır:

> "Ey zâir! Sen ki bunda gelip dua edersin
>
> Sadakatle Hakk'a boyun eğersin
>
> Sanma bundan melûl mahzun dönersin
>
> Murâdların hâsıl olup ağlar iken gülersin
>
> Girip fîrdevs-i âlâya cemâli seyredersin
>
> Âkıbet kevseri Şeyh Salih elinden içersin[162]

.

Yapı Tasviri: Geleneksel yığma kesme-taş tekniğiyle inşa edilen türbe tek kattan oluşmaktadır. Türbe planının doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen, üzeri merkezde kubbe, doğu ve batı ekseninde tonoz örtünün olduğu görülmektedir (Çizim 36).

Türbeye giriş batı ekseninde bulunan ahşap kapıdan sağlanmaktadır. Yapının kuzey cephesinde üç adet pencere boşluğu görülmektedir. Yan kısımlarda yer alan pencere boşluğu ortada bulunan pencere boşluğundan daha küçüktür. Türbenin güney-batı ve güney-doğu duvarında iki farklı boyutlu niş olduğu görülmektedir; fakat yapılan restorasyon çalışmaları sırasında, hazırlanan projeler doğrultusunda güney-batı yönünde bulunan nişin pencere, güney-doğu yönünde bulunan nişinde kapı olarak uygulanmasına karar verilmiş ve günümüzde yapıda uygulan yeni halini görmekteyiz. Yapıda bulunan iki adet mermer kitabede bu duvar üzerinde yer almaktadır. Yan cephesi olan doğu cephesinde de tam orta kısmında ufak boyutlu bir nişin olduğu fakat yapılan restorasyon çalışmalarında hazırlanan projeler doğrultusunda kuzey duvarında uygulanan nişlerin pencereye dönüştürülme uygulaması, doğu duvarında bulunan nişte de uygulanarak, bu niş pencere boşluğuna dönüştürülmüştür. Türbenin kubbe ve duvarlarında yakın döneme ait yapılan süslemeler görülmektedir (Görsel 82).

[162]https://www.halveti.net/tr/yeni/Tasavvuf.asp?cid=3&sid=45 (Erişim Tarihi 10.11.2021)

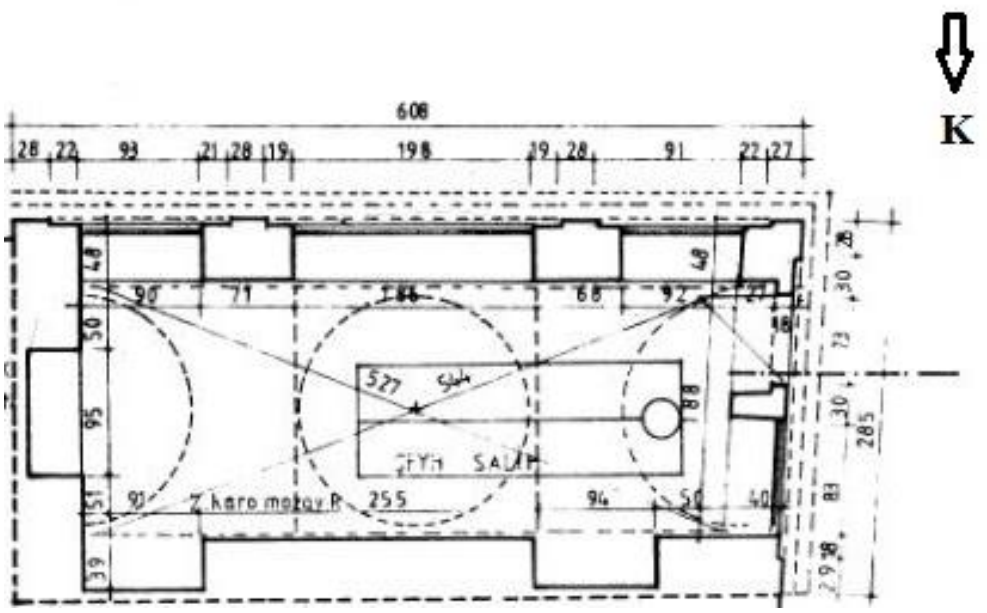

Çizim 36. Şeyh Salih Türbesi Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 82. Şeyh Salih Türbesi Kubbe ve Duvarlarda Bulunan Süslemeler (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Türbenin kubbe kısmında bulunan süslemede ortada yer alan yuvarlak kısmında; Bismillahirrahmanirrahim: Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla anlamına gelen yazı görülmektedir.

Etrafındaki süslemelerde de şems suresinin ilk yedi ayetinin yazılı olduğu görülmektedir. Ayetlerin başlarındaki vav harflerinin daha büyük bir şekilde yazıldığını, vurgulanmak istendiğini görmek mümkündür. Bu vav harfleri yemin bildirmektedirler. Birinci ayetten başlayarak sırasıyla ilk yedi ayette şu ifadeler yer almaktadır:

"وَضُحٰىهَاۙ وَالشَّمْسِ: Yemin olsun, güneşe ve kuşluğuna;

تَلٰىهَاۙ اِذَا وَالْقَمَرِ: Işığı onun ardından geldiğine aya;

جَلّٰىهَاۙ اِذَا وَالنَّهَارِ: Onu (dünyayı) aydınlattığında gündüze;

يَغْشٰىهَاۙ اِذَا وَالَّيْلِ: Onu karanlıkla örttüğünde geceye;

بَنٰىهَاۙ وَمَا وَالسَّمَاۤءِ: Göğe ve onu kuran kudrete;

طَحٰىهَاۙ وَمَا وَالْاَرْضِ: Yere ve onu yayıp döşeyene;

سَوّٰىهَاۙ وَمَا وَنَفْسٍ: Nefes ve ona düzen verene;[163]

Görsel 83. Şeyh Salih Türbesi İç Görünüş

[163]https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C5%9Eems-suresi/6044/1-10-ayet-tefsiri (Erişim Tarihi 20.11.2021).

Kuzey cephesinde düzgün kesme-taş malzeme kullanılmış ve üç pencereye yer verilmiştir (Görsel 84). Kuzey cephenin merkezinde bulunan pencerenin yuvarlak kemerli, iki yan tarafında bulunan pencerelerin ise sathi Bursa kemeri nişlerle kuşatılmış olduğu görülmektedir. Bu cephede kademeli kornişlerle çatıya ulaşılmaktadır. Merkezde bulunan pencerenin üstündeki çatıda yüksek alınlık kullanılmış ve öte yandan doğu ile batı eksenlerinde yer alan pencerelerin üst kısmındaki çatı alçak seviyede tutulmuştur.

Görsel 84. Şeyh Salih Türbesi Kuzey Cephesi

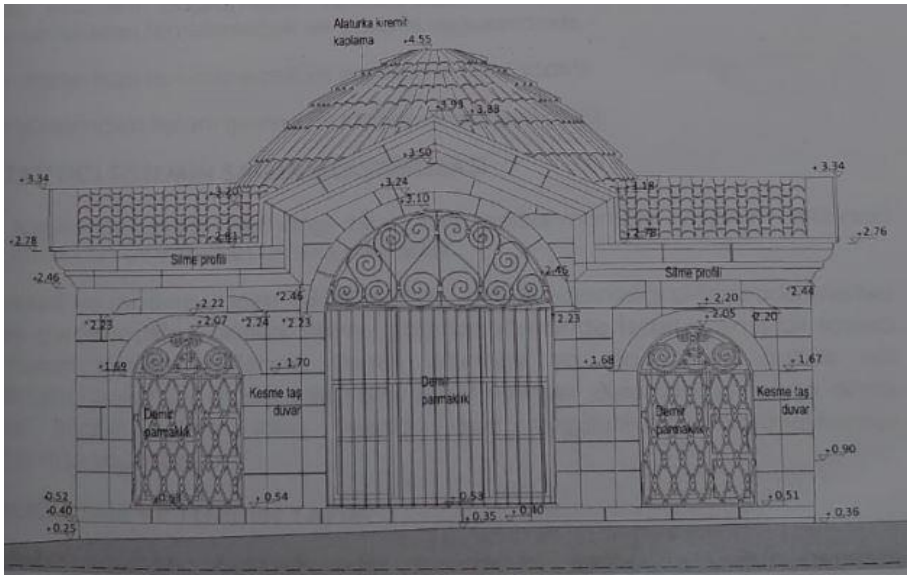

Çizim 37. Şeyh Salih Türbesi Kuzey Cephesi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Güney cephesi sıva üzeri boyalıdır. Bu cephede yuvarlak kemerli kapı ve yuvarlak kemerli pencere yer almaktadır (Görsel 85). Kapının ahşap ve pencerede demir parmaklıklarının olduğu görülmektedir. Bu cephede yer alan kapı kullanılmamakta olup türbeye giriş batı cephesinde bulunan kapıdan sağlanmaktadır.

Görsel 85. Şeyh Salih Türbesi Güney Cephesi

Batı cephesinde düzgün kesme-taş malzeme kullanıldığı ve bu cephede bulunan giriş kapısının özgün ahşap olduğu görülmektedir (Görsel 86). Giriş kapısının hemen yanında güney-batı doğrultusunda yuvarlak kemerli ahşaptan bir pencere ve bu pencerede demir parmaklıklar yer almaktadır. Batı cephesinde, ön cephede bulunan üçgen alınlık ve silme profil cephe boyunca devam etmektedir. Yapının doğu cephesinde yarım daire şeklinde ufak boyutlu bir pencere bulunmaktadır. Doğu cephesi de yapının güney cephesi gibi sıva üzeri boyalıdır.

Görsel 86. Şeyh Salih Türbesi Batı ve Doğu Cephesi

Yapının üst örtüsü eski fotoğraflarda görüldüğü üzere sonradan yapılan müdahaleler sonucunda, yapının karakterini (orijinalliğini) bozan niteliksiz olarak değerlendirilen bir kısım eklenmiş (Görsel 87) ve yapıda alaturka kiremit üst örtü yerleştirilmiştir. Fakat 2015 yılında yapılan restorasyon çalışmalarında bu niteliksiz yapı kaldırılarak kuzey ve batı cephede kademeli kornişlerle çatıya ulaşılan, merkez kısmında yüksek alınlık bulunan yapı orijinalliğine kavuşmuş, kubbe ve iki yanında tonoz örtü sistemiyle günümüze ulaşmıştır. Güney ve doğu cephelerinde türbe duvarına bitişik olarak konumlanan binaların kaldırılması da restorasyon projesinin bir parçasıdır (Görsel 88). Şeyh Salih Türbesi'nin kesme-taş malzemeyle inşa edilmiş olduğu ve bölge geneline bakıldığında, tarihi dokusu muhafaza edilen yapılardan biri olarak günümüze geldiği görülmektedir.

Görsel 87. Şeyh Salih Türbesi Restorasyondan Önce Kuzey Cephesi (http://www.evliyalar.net/seyh-salih-efendi/ Erişim Tarihi 10.10.2021)

Görsel 88. Şeyh Salih Türbesi Restorasyondan Önce Kuzey-Batı Cephesi (http://www.evliyalar.net/seyh-salih-efendi/ Erişim Tarihi 10.10.2021)

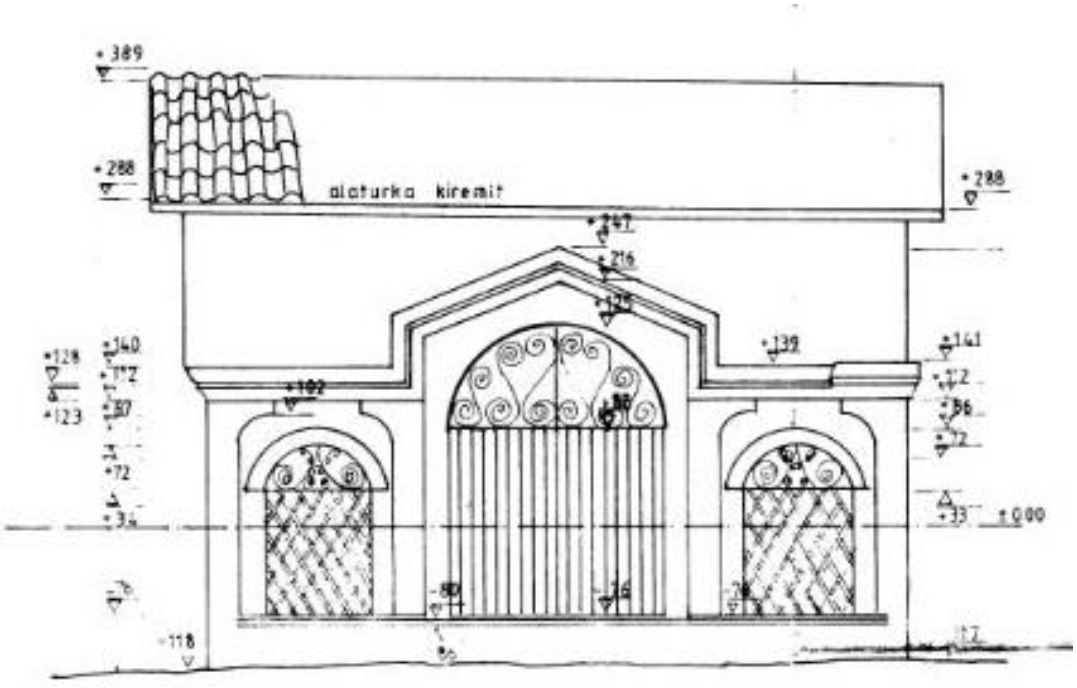

Çizim 38. Şeyh Salih Türbesi Restorasyondan Önce Kuzey Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

3.2.7. Yeşil Camii

Bulunduğu Yer: Yeşil Camii merkezde Hükümet Caddesi üzerinde Ali Paşa Mahallesinde, pazar yerinin yanında yer almaktadır. Merkezin işlek noktalarından birinde yer almasından kaynaklı, kuzey ve batı cephesi cadde üzerinde, güney ve doğu cephesinin ise bahçe ile çevrelenmiş olduğu görülmektedir.

Tarihçesi: Kayıtlara ve Kütahya'dan söz eden kaynaklarda yazılı bilgilere göre bu caminin adı "Recep Ağa Mescidi" ve "Hamidiye Camii" olarak da geçmektedir. Çünkü söz konusu camiyi, ilk defa Kütahya Mütesellimi Recep Ağa, aynı yerde tek kat üzerine ahşap olarak inşa ettirmiş ve ilk inşa tarihi Hicrî 1101 (Miladi 1689)'dan önce olmalıdır. Harap olan cami Anadolu Eyalet Valisi Yahya Paşa tarafından 1162-1166 (1748-1752) yılları arası genişletilerek yeniden fevkani yüksek olarak inşa ettirilmiş olup bir de "Sübyan Mektebi" eklenmiştir.[164] Daha sonra Kütahya Valisi Melek Ahmet Paşa oğlu Kütahya Valisi Osman Paşa'nın hazinedarı Feyzullah Ağa tarafından 1225 (1810)'da yeniden tamir ettirilmiş ve kapalı alan mektebe bir muallim tayin edilmiştir. Mescid 1274-1275 (1857-1858)'de yanmış, yeniden yapılmasını takiben Yeşil Cami adını almış ve caminin günümüzdeki mimarisi, bu şehirde on beş yıl (1893-1908 arası) mutasarrıflık yapmış olan Ahmet Fuad Paşa'nın dönemi eseridir.[165] Seyit Ömer Paşa Medresesinin müderris i Hatip Ahmet Efendi yapıyı onarıp, 1824 yılında beş dükkan yaptırıp camiye vakfetmiş.[166] 1824 vakfiyesi şu şekildedir:

> "Sahip-ül hayrat velhasenat ve ragib-ül Cennat-ı vedderecat işbu bais-ül kitap Seyyid Ömer medresesinin müderrisi hatip Ahmet Edip efendi ibni süleyman ef meclis-i şer'i enver ve mahfil-i dini münifi ahdarda vakf -ı Atiyüzzikre liecelittesçil veliemrittekmil mütevelli nasbeylediği zikri ati cami-i şerifin ba beratı alişan imamı olan Mehmet Fevzi efendi muvacehesinde ikrar-ı tam ve takrir·i kelam edüp,Saray vali civarında kâin Milas'lı Kütahya mütesellimi Recep ağa mescidi olup mürur-u eyyam ile harabe müşrif olmağla sabıka Anadolu valisi veziri mükerrem Yahya paşa hazretlerinin mescidi mezkürü tevsiye ve müceddeden bina ve ihya eylediği fevkani camii şerifin tamir ve termimine kâfi iradı muayyenesi olmamağın vakfına en'fa olmak üzre cami-i mezkürün altında bulunan boş arsa üzerine kendi helal malımdan bina eylediğim bir nalbant dükkanı, bir saraç dükkanı ile üç adet mağazaları vakfeyledim.İlah 21 Muharrem 1240"[167]

---

[164] Güner (1964). **a.g.k**., s.61.
[165] A. Abdülkadiroğlu (1995). *Kütahya Yeşil Cami ve Tezyinatından Anlamlı Bir Bölüm*. Diyanet, C.56, s.39-43.
[166] Güner (1964). **a.g.k**., s.62.
[167] Güner (1964). **a.g.k**., s.62.

Yapıya ait ikisi içerde biri dış cephede toplamda üç adet kitabe bulunmaktadır. 1858 tarihine ait olan bu kitabelerden içeride yer alanları iki ayrı levha üzerindedir.[168] İçerideki ilk kitabede şu ifadeler yer almaktadır:

> "Bi Hamdillah bu mabedhane gör, yapıldı tamam oldu derun'u beldede nam-u benam oldu.
>
> Bunu Tab'ı beşerle hatm-i inşa etme nâkabil Mücerret avni Hak ile peziray-ı hitam oldu.
>
> Gelüp bunda cemaat ile kulluk etmeli Hakka İbadet etmeli Allahca layıklı makam oldu
>
> Buna herhangi zat-ı muhterem oldu ise bais O zat-ı kadr-i âlî mazhar'ı feyz-i meram oldu.
>
> Yazup bu levhamı vaz'ı eser etmekti maksudum Hakka şükür müyesser gerde-i Rabb'ül enam oldu
>
> Didim târihi tam ahseni… Hakka hamdolsun Yapıldı layıkında pek yeşil cami tamam oldu (1275)"[169]

İçerideki ikinci kitabede şu ifadeler yer almaktadır:

> "Bî avnullah bu taathane tezyin oldu ki elevvel
>
> Münakkaş minberi mihrap ile kürsi ve ser mahfil
>
> Lânet eyleyüp ashab-ı hayratla vücud buldu
>
> Naziri Mollabey camiinin eşkaline emsal
>
> Ki indillah kabuduldür böyle hayre sarfolan akçe
>
> Sahavet üzre sarfet vârını hayrata la tepkal
>
> Kazai ateşi endaht olup harkoldu bir anda
>
> Muhussiin resmile inşasını hatmettiler ecmel
>
> Ki emsalinde bi tanzir olup medhine sezadır hem
>
> Bu mabedhanenin medhine çok vasfettiler edval
>
> Rıza şol cevheri harfile beyan etti Küşad olmuş
>
> Yeşil Cami murabba şeklne es'el (1275)"[170]

[168]Altun (1981). **a.g.k.,** s.278.
[169]Altun, (1981). **a.g.k.,** s.278.
[170]Altun, (*1981).* **a.g.k.,** s.279.

Giriş kapısında yer alan 1905/1906 tarihli kitabede şu ifadeler yer almaktadır:

> "Cihânbân-ı muzaffer Hazret-i Sultan Hamid Hânın
>
> Uluvv-i himmetle kesb-i umrâneyledi her yer
>
> Anın feyz-i amîm lütfunu idrâk içün lhâk
>
> Ulü'l-ebsâre çâr etrafa bir medd-i nazar ister
>
> Hüda eyyâmını ikbalini efzûn ide Aynî
>
> Lisan-ı ümmete olsun duâsı tâ ebed zîver
>
> Cümle yapıldı sâyesinde böyle bir cami
>
> Metin ve dilnişin ve binazir ve muteber -i enver Gelüp tarih-i cevherdir buna cennetten on sahabî
>
> Kütahya şehrine revnak fezâ bumaabed-i eşher (1321)"[171]

Yapının mimarı bizzat Fuad Paşa'dır. Camiyi yapan ustalar koca Yorgi kafa ile İlya usta, minareyi yapan küçük Yorgi ve minare basamaklarını yerleştiren de Ahmet Minarecidir.[172] Hamza Güner 'in Ahmet Minareci ile yaptığı söyleşiden aktardığına göre; Fuad Paşa Ahmet Minareci 'den caminin bir Müslüman tarafından tamamlanması için her basamağı koyuşunda Nasır suresini okumasını istemiştir. Kütahya Mutasarrıfı Fuad Paşa tarafından 1905 yılında yapılan cami, köşk tipi şerefesi ile Kütahya'da bir benzeri daha bulunmayan bir camidir.[173]

Yapı Tasviri: Kesme-taş malzemeyle inşa edilmiş olan Yeşil Camii kare planlı ve yaklaşık Kâbe-i Muazzama ölçülerindedir. Tek mekanlı olan yapının girişi batı ekseninde, orta aksta yer almakta ve camii minaresi güney cephe, güney-doğu köşesinde bulunmaktadır (Çizim 39). Camii giriş kapısının ön kısmında üç merdivenle ulaşılan sahanlık bölümü ve bu bölümün ikisi duvara gömülü dört sütunla taşınan kubbeli üst örtüsünün olduğu görülmektedir. Bu bölüm sonradan etrafı camlarla kapatılıp üstü kubbe örtülü bir mekân olarak kullanılmıştır. Caminin içine girildiğinde güney ekseninin tam orta aksında yarım yuvarlak mihrap nişinin olduğu ve mihrabın güney-batısında

[171]Altun, (1981). **a.g.k**., s.279.
[172]Güner (1964). **a.g.k**., s.63.
[173]M. Ayaz, E., M. Özer, Z. Yeldemez (2010). *Kütahya. Kütahya: Ekspres Matbaası*. İl Kültür Turizm Yayınları. s.29.

minberin, güney-doğusunda da köşe noktada konik biçimde vaaz kürsüsünün olduğu görülmektedir (Görsel 89). Caminin güney yönünde, güney-batı ile güney-doğu eksenine yakın iki eşit ölçüde ve yapının doğu yönünde üç adet pencere boşluğuna yer verilmiştir.

Kuzey yönünde orta eksen ve kuzey-batı eksende birer adet eşit ölçülerde pencere boşluğu görülmekte olup kadınlar mahfiline kuzey yönünde bulunan diyagonal merdivenlerle çıkılmaktadır (Görsel 92). Minareye geçiş kuzey yönünde bulunan kadınlar mahfilindeki kapıdan sağlanmaktadır (Görsel 93). Caminin üst örtüsünü oluşturan duvarlara gömülü sekiz desteğe oturan kasnaklı kubbesinin olduğu ve bu kubbenin harimi örttüğü görülmektedir. Camii alçı sıva üzerine kalem işi, yağlıboya, altın yaldız, Edirnekari, tampera ve malakari gibi neredeyse boş yer kalmayacak şekilde zeminden kubbeye kadar süslenmiştir. Malakari yıldızlar kubbede ve farklı yerlerde görülmektedir. Kubbeyi taşıyan kemerlerin köşelerinde ve trompların içinde ampir ve barok süslemelerinin olduğu görülmektedir. Kubbeyi taşımakta olan doğu ve batı aksta bulunan kemerlerin içinde hilal ve tarikat taçlarının olduğu, alçı kabartmalardan yapılan iki hilal içinde on dört farklı tarikat tacı işlenmiş (Görsel 94), doğu ve batı duvarlarında bulunan bu süslemelerin anlam olarak caminin doğudan batıya her inanç ve düşünceden herkese açık olduğunu göstermektedir. Kubbenin alt kısmında bulunan Ayet-el Kürsü hattat Tekirdağlı Halil Efendi'nin Kütahya Ulu Camindeki yazı kalıplarından yararlanılarak ortaya çıkarıldığı bir uygulamadır.

Caminin güney-doğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsünde ajurlu süsleme, altın yaldız ve kalem işi süslemeler kullanılmıştır. Güney-batı köşesinde yer alan minberde ajurlu, alçı kabartma kalem işi ve Edirnekari süslemeler yer almakta olup minber köşkünün üzerinde yer alan külahın uzatılmış soğan biçimli olduğu ve içerisinde yer alan Edirnekari kartuşların yazılarının Bani Fuad Paşa'ya ait olduğu görülmektedir (Görsel 91). Güney yönünde orta aksta yer alan mihrabın alçı kabartmalı altın yaldız, kalem işi süslemeli olduğu ve mihrap nişinde kandil motifi, kalem işi süslemeli olarak kullanılmıştır (Görsel 90). Kuzey yönünde yer alan mahfil tamamen altın yaldız, kalem işi ile süslenmiş, merdiveni diyagonal ve korkuluklarında yıldız formlu ajurlu süslemeleri yer almaktadır. Madalyon formları alçı kabartmalı altın yaldızla kaplanmıştır. Camide bulunan bütün kemerlerin üst kısımları iki renkli taşlarla çevrelenmiş olup üçgen alınlıklarında bu madalyonlara rastlanmaktadır. Pencerelerin dış cephe duvarıyla aynı düzlemde ve içerden boşluk oluşturduğu görülmektedir. Pencerelerde meydana gelen bu boşlukların, pencere iç kısmında sağ ve sola çakılmış altıgen ahşap parçalar

bulunmaktadır. Bu parçalara natüralist çiçek motiflerinin kalem işi tekniğinde işlenmiş olduğu görülmektedir. Yeşil camiinin süslemelerinin çoğunu ressam Rıza Bey'in yaptığı tahmin edilmektedir. Camide bulunan avize orijinal hali ile korunmaktadır. 25 Nisan 2008 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından yapılan tadilatta yapının gümüş ve altın varakları ile kalem işleri yenilenmiştir.

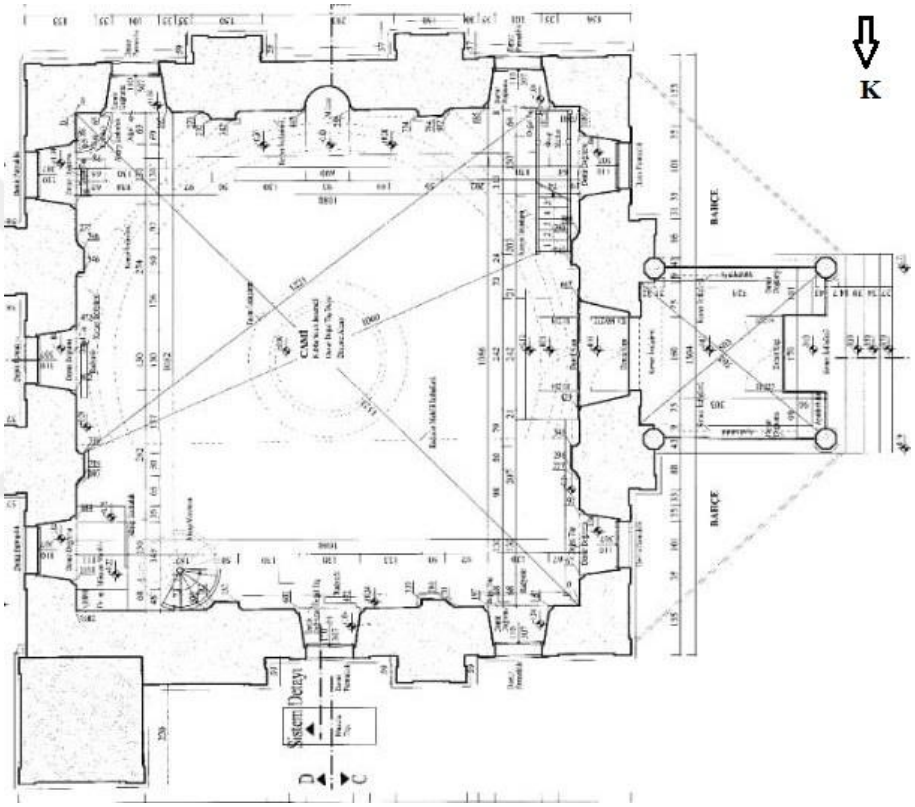

Çizim 39. Yeşil Camii Harim Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

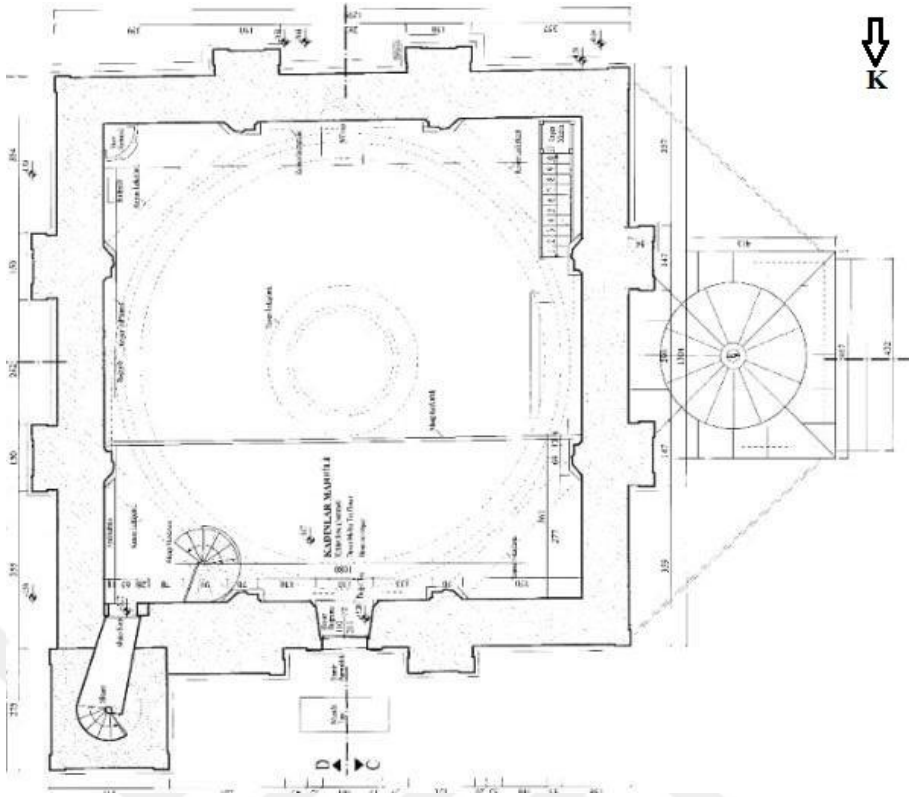

Çizim 40. Yeşil Camii Mahfil Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

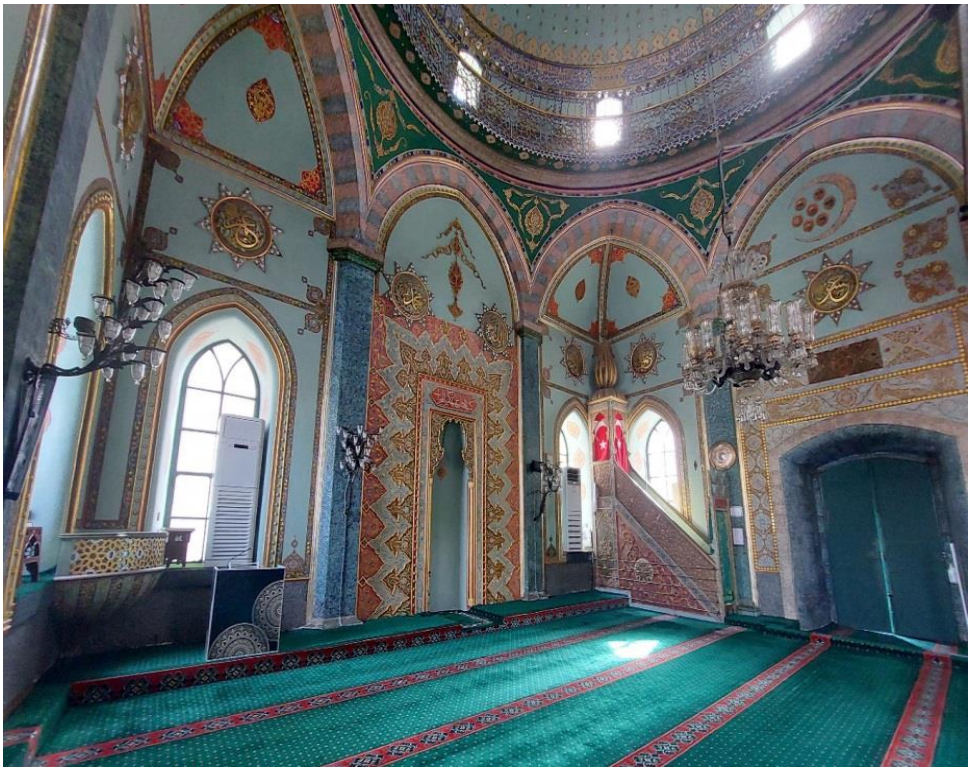

Görsel 89. Yeşil Camii Harim Genel Görünüş

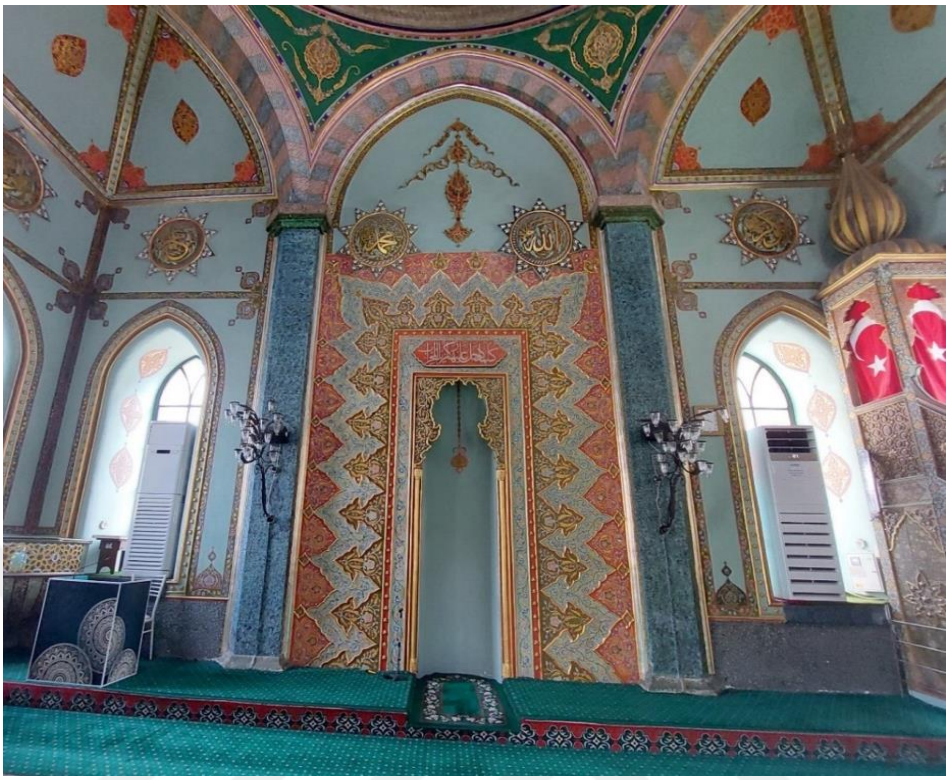

Görsel 90. Yeşil Camii Mihrabı

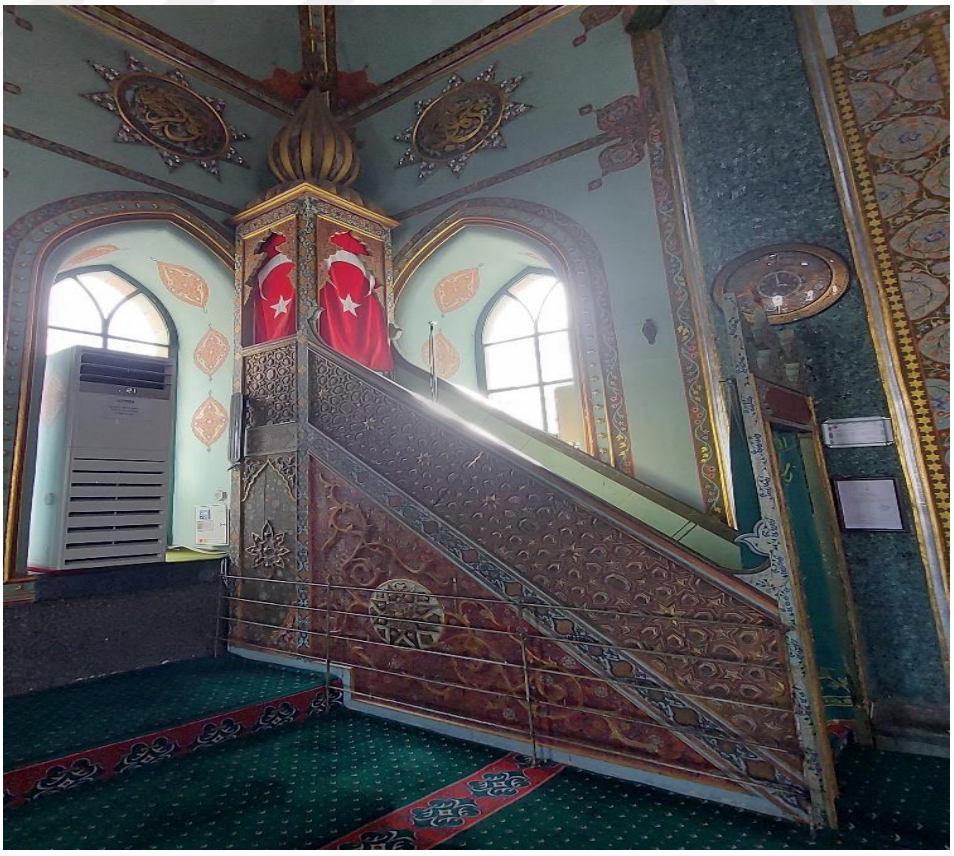

Görsel 91. Yeşil Camii Minberi

Görsel 92. Yeşil Camii Kadınlar Mahfili

Görsel 93. Yeşil Camii Kadınlar Mahfil de Yer Alan Minareye Çıkış Kapısı

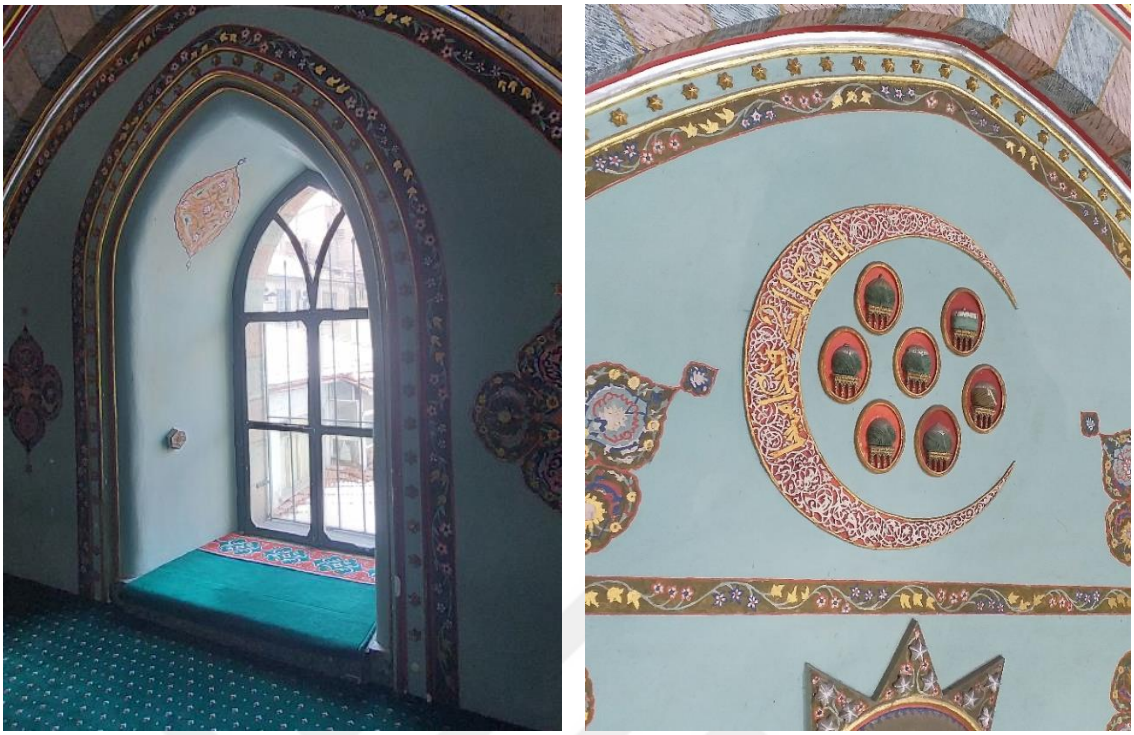

Görsel 94. Yeşil Camii Pencerelerde Bulunan Süslemeler ve Hilalin İçinde Bulunan Tarikat Taçları

Yeşil camii batı cephesinde ikisi duvara gömülü dört sütunla taşınan kubbeli bir giriş bölümünün olduğu ve bu bölüme üç basamakla ulaşıldığı görülmektedir (Görsel 95). İlk inşa edildiğinde bu bölüm açık olup sonradan camlarla yan kısımları kapatılarak camekan bir alana dönüştürülmüştür. Giriş bölümünde bulunan bu kubbeyi ikisi serbest ikisi duvara gömülü dört sütun taşımaktadır. Batı cephe kuzey-batı ekseninde ve güney-batı ekseninde birer adet sivri kemerli pencerenin olduğu, bu cephede bulunan pencere ve payandaların dişli kesme taşlarla örtülmüş olduğu görülmektedir.

Caminin sekiz desteğe oturan kasnaklı kubbe kısmında yer alan pencerelerde bu cepheden görülmektedir. Bu pencerelerin basık kemerli ve etrafı iki renkli taşlarla vurgulanmış olup cephenin diğer kısımlarının sıvalı ve yeşil renge boyanmış olduğu görülmektedir. Caminin kubbeli giriş bölümünde, ana gövdesinde ve kubbe kısmında kaval silmeli, kademeli ve en üstte sık diş sırası olan saçak kornişi yer almaktadır.

Görsel 95. Yeşil Camii Batı Cephesi

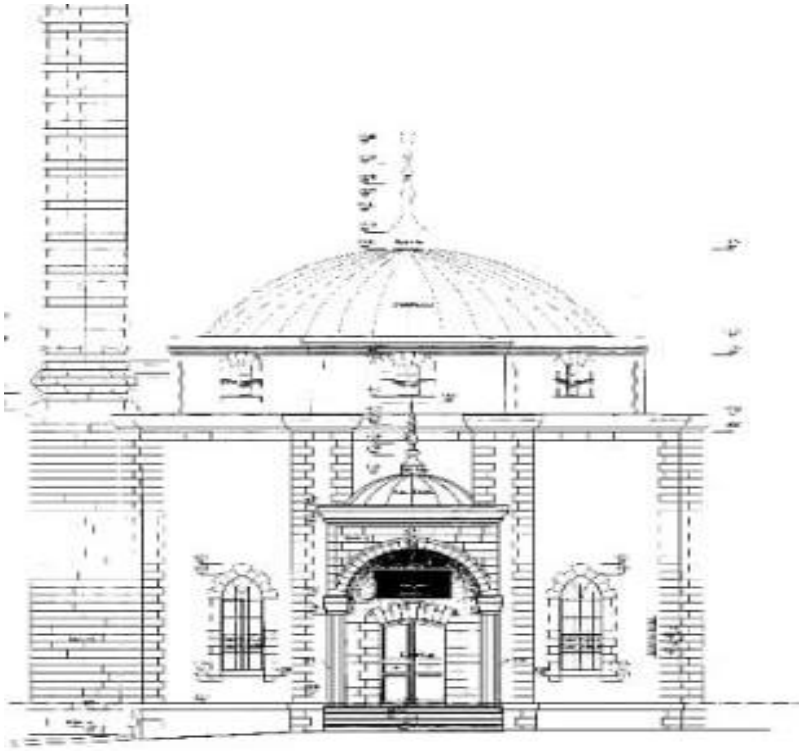

Çizim 41. Yeşil Camii Batı Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Caminin doğu cephesinde de ön cephede yer alan iki adet duvara gömülü payandanın olduğu görülmektedir (Görsel 96). İki adet duvara gömülü olan payandanın cephede oluşturduğu girinti kısımlarında birer adet, doğu cephesinde toplamla üç adet eşit ölçülerde sivri kemerli pencere bulunmaktadır. Cephede görülen pencere etrafı ve payandalar, dişli kesme taşlarla örtülmüş, cephenin diğer kısımlarının sıvalı ve yeşil renge boyanmış olduğu görülmektedir. Payanda ve pencerelerin etrafında bulunan bu dişli kesme taşların yapının köşelerinde de yer almaktadır. Caminin sekiz desteğe oturan kasnaklı kubbesi ve kasnak kısmında bulunan toplamda sekiz adet penceresinin üç adedi bu cephede görülmektedir. Bu pencereler basık kemerli, etrafları iki renkli taşlarla vurgulanmış, cephenin diğer kısımları sıva üzeri yeşil renge boyanmıştır. Caminin gövdesinde ve kubbe kısmında kaval silmeli, kademeli en üstte de sık diş sırası olan saçak kornişi kullanılmıştır. Caminin kuzey-doğu köşesinde yer alan minaresini de bu cepheden görmemiz mümkündür.

Görsel 96. Yeşil Camii Doğu Cephesi

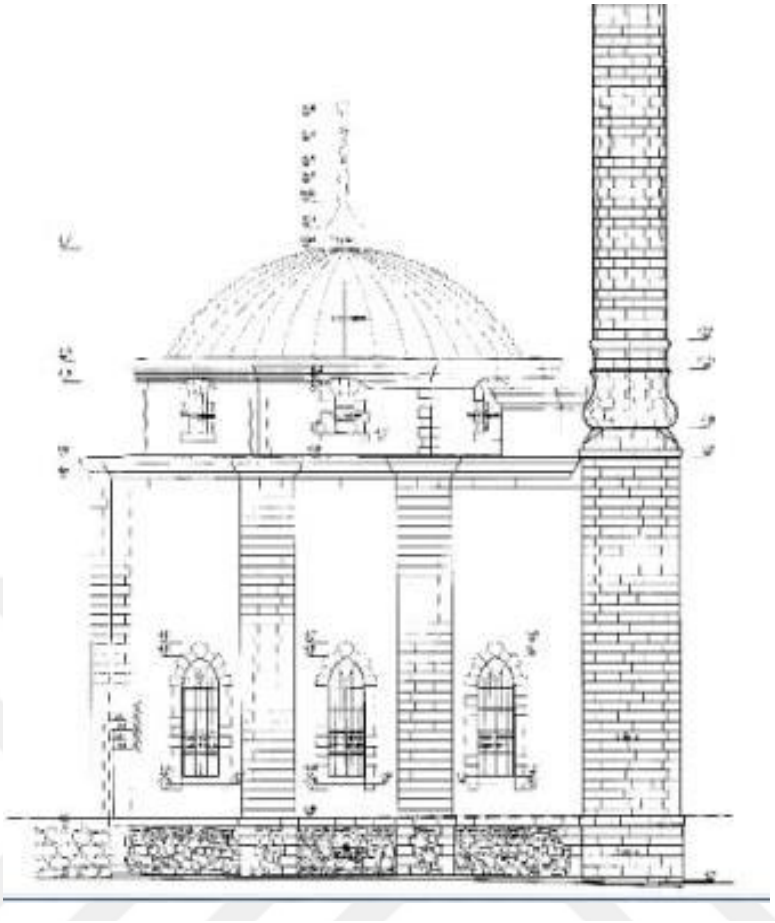

Çizim 42. Yeşil Camii Doğu Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Kuzey cephesinde iki adet duvara gömülü payanda ve kuzey-doğu ile kuzey-batı ekseninde iki adet sivri kemerli pencere yer almaktadır (Görsel 97). Caminin kuzey cephesinde yer alan bu pencere ve payandaların dişli kesme taşlarla örtülmüş ve yapının köşe kısımlarında da bu dişli kesme taşların kullanıldığı görülmektedir. Cephenin diğer kısımları sıva üzeri yeşil renge boyanmıştır. Caminin ana gövdesinde ve kubbe kısmında kaval silmeli, kademeli en üstte de sık diş sırası olan saçak kornişi yer almaktadır.

Görsel 97. Yeşil Camii Kuzey Cephesi

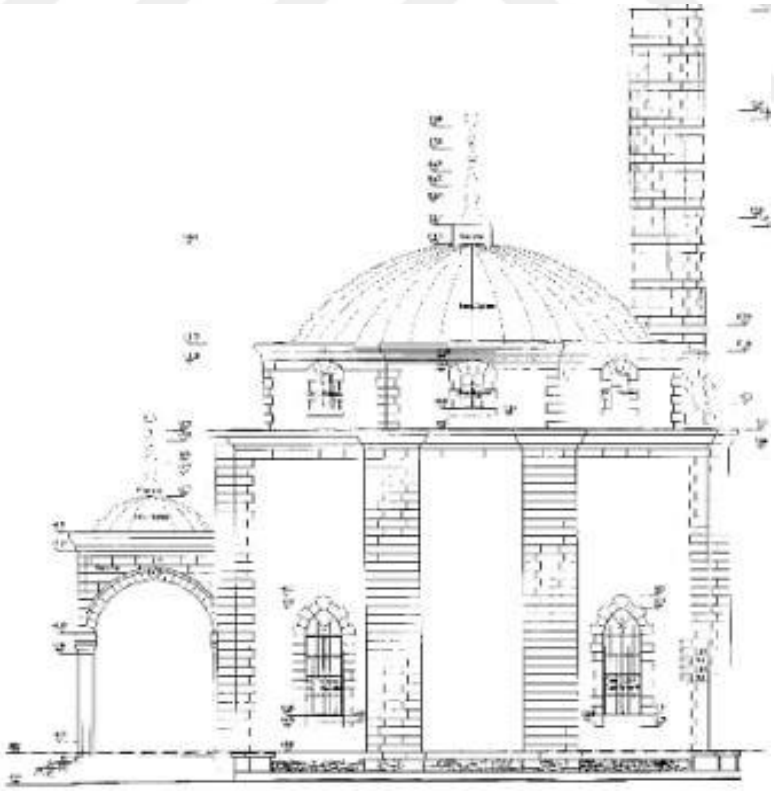

Çizim 43. Yeşil Camii Kuzey Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Caminin güney cephesinde iki adet duvara gömülü payandanın olduğunu ve zemin katta sivri kemerli iki adet, birinci katta kadınlar mahfiline denk gelen bölümde de bir adet sivri kemeri pencerenin bu cephede yer aldığı görülmektedir (Görsel 98). Payanda ve pencerelerin dişli kesme taşlarla örtüldüğü diğer cephelerde olduğu gibi bu cephede de görmek mümkündür. Güney cephede yer alan minare güney-doğu yönünde yer alan payandayla bitişiktir. Köşe kısımlarında da dişli kesme taşlar kullanılmıştır. Yapının ana gövdesinde ve kubbe kısmında kaval silmeli, kademeli en üstte de sık diş sırası olan saçak kornişi yer almaktadır.

Görsel 98. Yeşil Camii Güney Cephesi

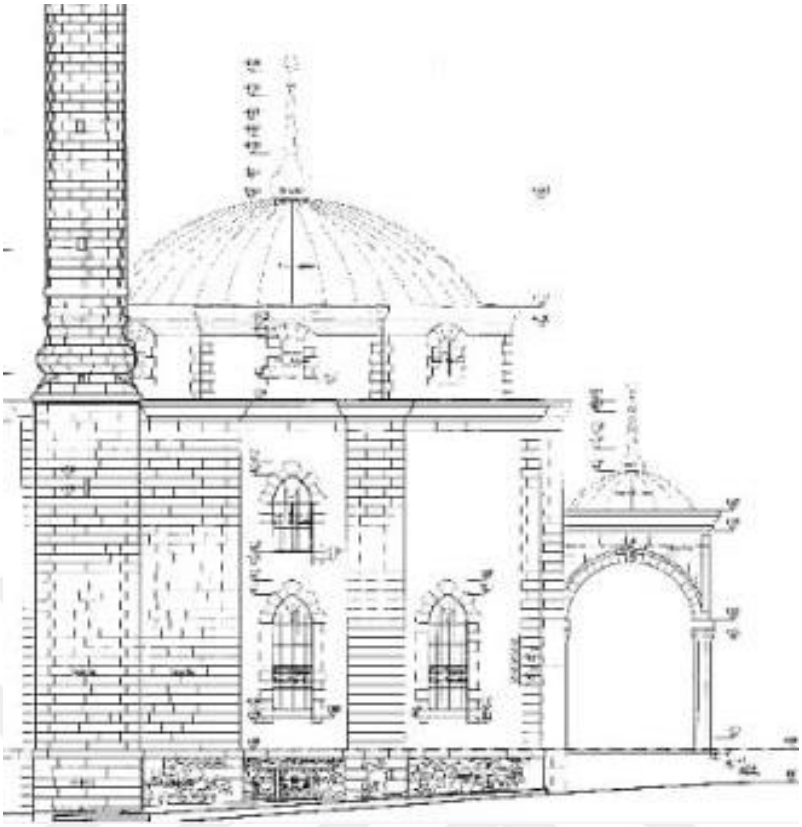

Çizim 44. Yeşil Camii Güney Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Yeşil camii minaresi bu haliyle Kütahya'da uygulanmış tek örnektir. Anadolu'da farklı mimari ve yapısal özelliğe sahip birçok Osmanlı minaresi yer almaktadır. Ancak kapalı şerefeli minareye sahip örneklere oldukça nadir rastlanmaktadır. Kütahya Yeşil Camii minaresi on iki köşeli olarak minareci Ahmet tarafından yapılmış olup şerefesinin üstü kapalı ve Arap stilindedir (Görsel 99). Geleneksel açık şerefe dışında kapalı olarak inşa edilen bu şerefe Kütahya'da tek örnektir.

Minarenin gövde kısmının camii duvarıyla bitişik olduğu ve dişli kesme taşlarla örtüldüğü görülmektedir. Osmanlı minarelerinin kaidesinin duvara mesnetlenmesi durumu, genellikle camii duvarına bitişik olduğunda, bazen de kaidenin beden duvarının üzerinde veya ayrık konumlandırıldığında görmek mümkündür. Yeşil Camii minaresi camii beden duvarına bitişik ve bir kenarı birlikte inşa edilmiştir. Minareye ulaşım kadınlar mahfilinde bulunan kapıdan sağlanmaktadır. Minare gövde kısmı kesme taştan inşa edilmiş olup şerefe kısmının hemen altında bombeli bilezik olduğu görülmektedir. Bileziğin hemen üstünde şerefe kısmı ve şerefe kısmında on iki adet yuvarlak kemerli sütunun olduğu görülmektedir. Camii minaresi tepe noktasına doğru daralmakta ver tepesinde de alemi yer almaktadır.

Görsel 99. Yeşil Camii Minaresi

Görsel 100. Yeşil Camii Açılışı (Sercan Keykubatlı (2020). Kütahya'da Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarisi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Seminer Çalışması, s.77.)

3.2.8. Küpecik Camii

Bulunduğu Yer: Küpecik Camii, Kütahya İli merkezde Müderris Caddesi ile Küpecik Sokağın kesiştiği noktada köşe parselde bulunmaktadır.

Tarihçesi: Küpecik Camisinde, ikisi giriş cephesinde saçağın hemen alt kısmında, diğeri de minarede olmak üzere üç adet kitabesi bulunmaktadır (Görsel 109). Minarede bulunan kitabede Sultan Mehmet Reşat tuğrası ‘’Maşallah ve 1329’’ tarihinin yazılı olduğu görülür. Batı cephesinin saçak kısmında bulunan kitabede ‘’Maşallah 1330’’tarihinin yazılı olduğu, tam altındaki bir çini panoda da ‘’Ya Malik El Mülk’’ yazısının yazılı olduğunu görülür.[174]

Küpecik Camii 1911-1912 yılına tarihlendirilir ve iki katlı olan camiinin alt katında eskiden sibyan mektebinin olduğu düşünülmektedir.[175] Banisi ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır.

Yapı Tasviri: Camii meyilli bir arazi üzerine inşa edilmiştir. Kagir olarak inşa edilen camii planının doğu-batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlı ve kuzeydoğu kısmında içeriye doğru bir girintinin olduğu görülmektedir. Yapı zemin üzeri bir kattan oluşmaktadır. Girişi batı ekseninde zemin katta ve kuzey duvarına yakın, minare kaidesiyle bitişiktir (Çizim 45).

Yapının kuzey yönünde, kuzey duvarına bitişik tuvaletler ve abdest alma yerleri yer almaktadır. Cadde üzerinden bu alanın avlu bölümüne ve avlu bölümünün hemen arkasında da tuvaletler ile abdest almak için kullanılan çeşmeler bölümüne ulaşılmaktadır. Fakat günümüzde bu bölümün çok bakımsız olduğu gözlemlenmiştir.

[174]A. Altun (1981). Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi bir deneme. *Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan ed. Oktay Aslanapa, Şerare Yetkin, Burhan Mereyer, 1. B, İstanbul: Formül Matbaası.* s.282.
[175]A. Altun (1981). **a.g.k**., s.282.

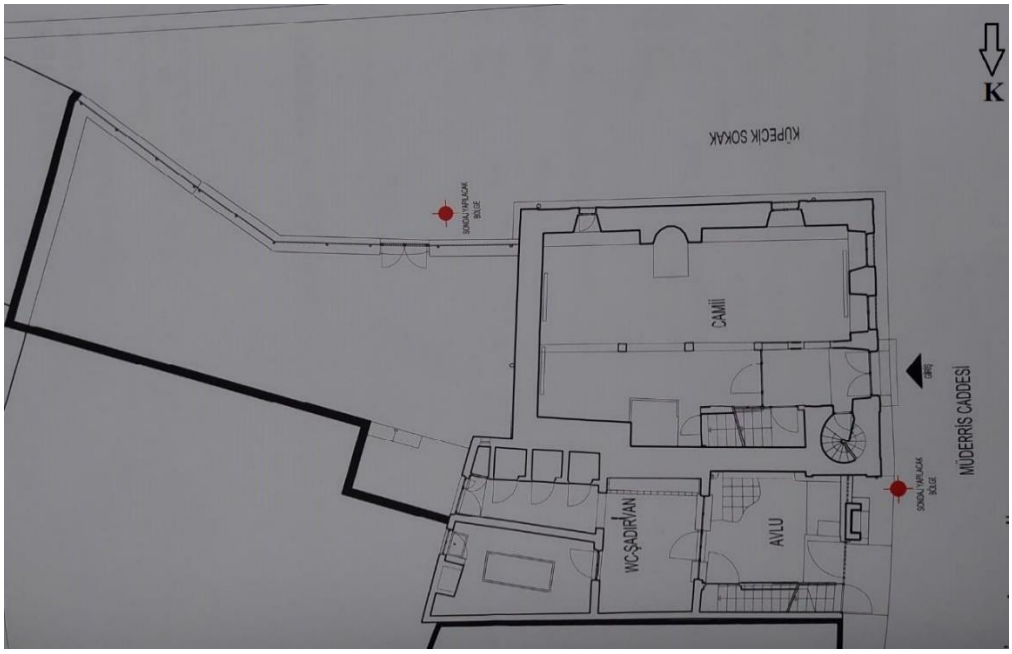

Çizim 45. Küpecik Camii Vaziyet Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Yapının zemin katı mescid, üst katı camii olarak kullanılmaktadır (Çizim 46). Cuma namazı ve özel günlerin dışında mescid ibadete açık olup camii bölümü kapalıdır. Batı yönünde bulunan giriş kapısının yanında iki adet eşit aralıklarda pencere boşluğunun olduğu görülmektedir. Mihrap güney duvarından biraz doğuya kaymış ve orta eksene yakındır, her iki yanında da birer pencere boşluğu yer almaktadır. Doğu duvarı sağır olmakla birlikte, kuzey duvarında üst kata çıkan merdivenler bulunmaktadır. Minareye giriş caminin içinde bulunan, caminin giriş kapısının hemen solunda yer alan kapıdan sağlanmaktadır. Zemin kat, batı-doğu doğrultusunda yer alan iki ahşap sütun üstüne oturan, ahşap bir tavana sahiptir. Bu sütunlar aynı zamanda mescidi boylamasına iki sahana ayırmaktadır.

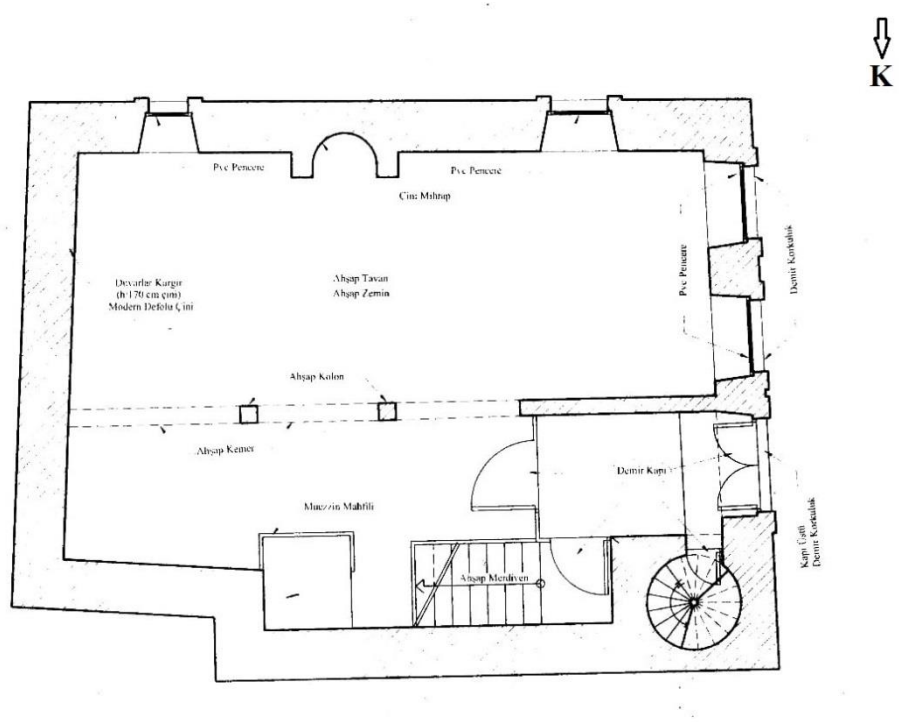

Çizim 46. Küpecik Camii Zemin Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Yapının üst katı camii olarak kullanılmaktadır. Üst kat planı alt katın planıyla aynıdır, fakat üst kat tek bir sahandan oluşmaktadır (Çizim 47). Batı cephesinde alttaki pencerelere nazaran eşit aralıklarla daha dar üç pencere boşluğunun olduğu ve bu pencerelerle aynı ölçüde, güney cephesinin hemen köşesinde bir pencerenin olduğu görülmektedir. Doğu ve Kuzey duvarında ufak boyutlu birer pencere boşluğu yer almaktadır.

Kuzey-doğu duvarında bulunan kadınlar mahfili ahşap malzemeden yapılmış ve üst kata ulaşımı sağlayan merdivenlerin tam üstüne gelecek şekilde konumlandırılmıştır. Ahşaptan olan kadınlar mahfiline de kuzey-doğu duvarında bulunan merdivenlerle çıkılmaktadır.

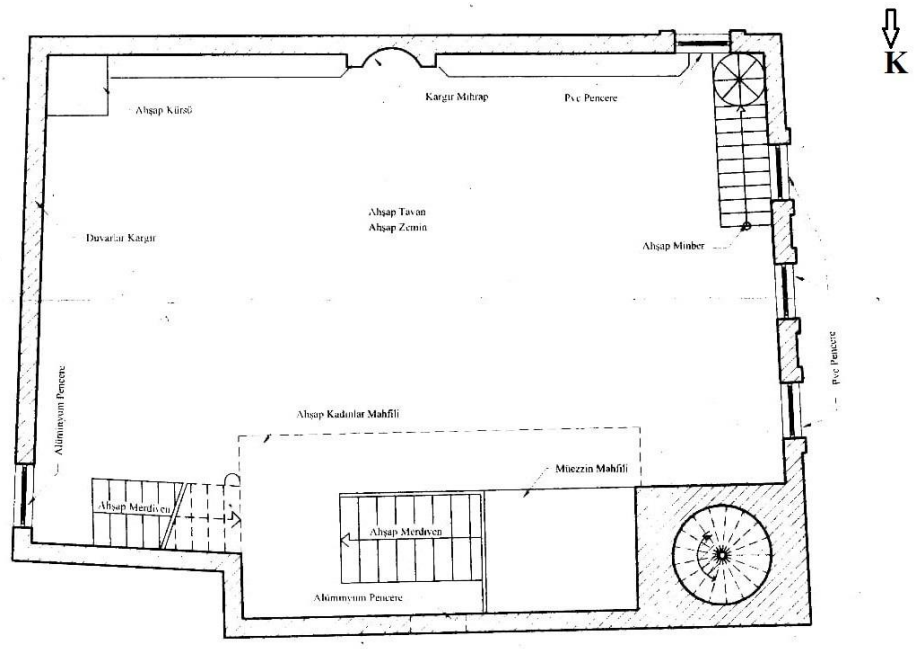

Çizim 47. Küpecik Camii Birinci Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Camiinin mescid olarak kullanılan giriş katında bulunan mihrap tümüyle çini ile kaplanmıştır (Görsel 101). Mihrabın kaplandığı çini ile camların alt çizgisinin yüksekliği kadar yapının Mescid katı (zemin katı) çini ile çevrelenmiştir. 20. yüzyıl çinileriyle kaplanan mihrap niş çerçevesi altta iki vazodan çıkan çiçeklerin bulunduğu motiflerin üzerinde yer alan yazıtlar bulunmaktadır. Mihrap nişinin içinde palmet ve Rumilerin ortasında yerleştirilmiş lale motiflerinin geometrik desenli çini mihrabın üstünde Bakara 2/144. Ayetin bir bölümü 'Artık Yüzünü Mescid i Haram Tarafına Çevir' yazmakta ve yan taraflarında ise besmele ile başlanıp Ayet el Kürsü yazmaktadır.[176]

[176] Bu bilgileri bize aktaran Kuran kursu hocalığı yapan sayın Büşra Çakmak'a, burada bir kez daha teşekkür ederiz.

Görsel 101. Mescid' te Bulunan Çini Kaplama Mihrap

Görsel 102. Küpecik Camii Zemin Kat İç Görünüş

Üst katın tavanı da alt katın tavanı gibi düz ve ahşap kaplıdır. Mihrap, güney duvarı üzerinde orta eksende, minberi de güney-batı köşesinde yer almakla birlikte ahşap malzemeden oldukları görülmektedir. (Görsel 103). Aynalıkta üçgen bir form görülür ve içinde mavi, sarı, kahverengi ve yeşil renkte bezemeler yer almaktadır.

Görsel 103. Küpecik Camii Üst Kat İç Görünüş (https://tr.foursquare.com/v/k%C3%BCpecik-camii/5139c004e4b02b1b3d163203?openPhotoId=55545941498ec3af7cf7e8ee Erişim Tarihi 25.10.2021)

Caminin batı cephesinde bulunan giriş kapısının yuvarlak kemerli ve metalden olduğu, kapının üstüne plastik malzemeyle yarım daire şeklinde bir sundurmanın yapıldığı görülür. Giriş kapısının hemen yanında bulunan iki pencerenin dikdörtgen biçimli basık kemerli ve etrafının kesme taşlarla ön plana çıkarıldığı görülmektedir (Görsel 104). Aynı cephenin üst katında bulunan dikdörtgen biçimli üç pencere, alt kattaki gibi basık kemerli, fakat daha dardır. Katlar arasında ayrım silmelerle sağlanmıştır.

Görsel 104. Küpecik Camii Batı Cephesi

Doğu cephesi olan arka cephe camii bahçesiyle sınırlandırılmış ve cephe duvar yüzeyinin sağır olduğu (Görsel 105), üst katta ufak boyutlu kare formda tek bir pencerenin yer aldığı görülmektedir.

Görsel 105. Küpecik Camii Doğu Cephesi

Kuzey cephesinde zemin katta ufak boyutlu basık kemerli iki farklı ölçüde pencere yer almaktadır (Görsel 106). Üst katta ise ön cephede görülen pencere örneği kuzey cephede köşeye yakın olarak konumlandırılmıştır. Kuzey-Batı duvarının, zemin kat köşe kısmı da kesme taşlarla süslenmiştir. Güney cephe duvarının üst katında ufak boyutlu kare bir pencere ve bu cepheye bitişik olarak ek bir bina yer almaktadır (Görsel 107).

Görsel 106. Küpecik Camii Kuzey Cephesi

Görsel 107. Küpecik Camii Güney Cephesi

Taş kaideli minare caminin kuzey-batı cephesinde yer almaktadır (Görsel 108). Pabucun üstünde burmalı bilezik ve turkuaz renkte çini kuşak görülmektedir. Gövde tuğladan yapılmış ve gövdenin üst kısmında bu sıralama yenilenmiştir. Şerefesinde beş sıra mukarnas ve alt kısmında turkuaz renkte çini kuşak kullanılmıştır. Mukarnas sırasının üzerinde korkuluklu tek bir şerefe, üstünde turkuaz renkte külah ve alem bulunmaktadır.

Görsel 108. Küpecik Camii Minaresi

Görsel 109. Küpecik Camii Minaresinde, Saçak Kısmında ve Çini Panoda Yer Alan Kitabeler

Yapının üst örtüsü kiremit ile kaplanmış ve kırma çatılı, geniş saçak altı beton sıvalıdır. Kagir olarak inşa edilen yapıda yer yer farklılık gözükse de genel olarak kesme-taş ve tuğla malzeme kullanılmıştır. Eski fotoğraflarında da görüldüğü üzere Küpecik Camisinde ufak yenileme çalışmalarının dışında çok fazla bir yenileme çalışması olmamıştır. İlk inşa edildiği dönemde minareye bitişik konumda bulunun avlu duvarının yerinde, günümüzde çeşme yer almaktadır.

Görsel 110. Küpecik Cami'nin 1981 Yılına Ait Görseli (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

3.3. Kamu Yapıları

3.3.1. Adalet Sarayı (Hükümet Konağı)

Bulunduğu Yer: Adalet Sarayı, merkezde Kütahya Lisesinin arkasında, Fuatpaşa Caddesinde yer almaktadır. Yapı Kütahya'nın tepe noktalarından birinde yer almaktadır. Oldukça geniş bir bahçe içinde konumlandırılan Adalet Sarayı, arka cephe ile batı yan cephesi cadde üzerinde yer almakta, diğer cephelerin yer aldığı alanlarında bahçe olarak düzenlendiği görülmektedir.

Tarihçesi: 18. yüzyıl başında "Batılılaşma" olarak adlandırılan "yenilenme" dönemine girmiş olan Osmanlı Devleti, yenilenmenin en etkin düzeyini 19. yüzyılda' da görmüştür. "1839 Tanzimat Fermanı", Osmanlı kamu kurumlarında köklü değişimlere yol açmış ve bunun sonuçlarından biri olarak devletin yeni işleyişini yansıtan mimari yapı türleri ortaya çıkmıştır. Bu yapı türleri; yönetim, eğitim, ulaşım, ticaret, sağlık vb. alanlarında farklılık gösterirken, yönetim alanında ilk dikkati çeken yapılar ise "hükümet konakları" olmuştur. Devletin bölgedeki iktidarını da simgeleyen hükümet konakları, 19. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte İstanbul başta olmak üzere bütün Osmanlı coğrafyasında varlığını hissettirmiştir.[177]

Adalet Sarayı 1840 yılında bir yangın geçirmiş ve 1860 yıllarında birtakım onarımlar çalışmaları gerçekleştirilmiştir. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde yeni bir Adalet Sarayı inşası gündemdedir lakin bu süreç uzamıştır. 1906 yılında Adalet Sarayının inşası kararlaştırılmış ve mevcut konakta yer alan idari birimlerin mekteb-i rüşdiye binasına taşınmasına karar verilmiştir. Ardından aynı yıl dualarla başlanan inşaat halkın maddi yardımları ile kısa zamanda tamamlanmıştır.[178]

1862 Yılında Adalet Sarayının dahiliye dairesi iki tarafında bulunan bahçe duvarlarının genişletilmesi gayrimüslim müteahhit Hacı Minas Kalfa tarafından taahhüt edilmiştir. 1867 Yılında ise Adalet Sarayının genişletilmesi gündemdedir ve planı da sunulmuştur.[179] Adalet Sarayının genişletilmesi ve tamiri doğrultusunda ilk keşif mühendis Arif Efendi tarafından gerçekleşmiştir. Mühendis Arif Efendi 1867 yılında Kütahya'da meydana gelen yangında zarar gören yapıların tanzimi için görevlendirildiğinden dolayı o sırada Kütahya'da bulunmaktadır. Arif Efendi'nin hazırladığı keşif raporu doğrultusunda otuz üç bin sekiz yüz altmış beş kuruş masraf

[177]N. Umar-C. Can (2019). *Adana Vilayet Hükümet Konakları.* Megaron, s.14-4.
[178] N. Y. Metin (2019). *Devlet Kapısı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konaklarının İnşa Süresi ve Mimarisi*. İstanbul: Kitap Evi Yayınları. s.67.
[179]Metin (2019). **a.g.k.,** s.67.

çıkmıştır. Bu keşif doğrultusunda bir münakaşa yapılır ve gayrimüslim bir müteahhit olan Dimitri Kalfa yirmi iki bin beş yüz kuruşa yapı inşaatını üzerine alır.[180]

Adalet Sarayı kitabesine göre 1907 yılına tarihlendirilmektedir. Yapı 1893/1908 yılları arasında Kütahya Mutasarrıfı olan Giritli Ahmet Fuad Paşa'nın önderliğinde inşa edilmiştir.[181] Bir süre boş kalan yapı 1986 yılında Kütahya Başsavcısı Hasan Gölcük zamanında Adliye sarayı olarak tahsis edildi. Yapılan birtakım ihaleler sonucunda 1998 yılında dönemin Adalet Bakanı Mahmut Oltan Sungurlu tarafından hizmete açıldı.[182] Yapının kitabesinde ise şu dizeler yer almaktadır;

> "Apaçık kuralları ile inananların yüce dini olan (Din-i Mübin) İslam'ın hamisi ve müminlerin Emir'i, bu binanın banisi, Abdülhamit Han Hazretleri, başımızda oldukça, Kâinat, nizamı içinde örnek olsun. Osmanlı Devleti'nin bahtı ve yüce tahtı, isteğine uygun, mutlu ve gönlünce olsun. O kutlu Şah'ın aydınlık feyzinden, bu yeni bina da çok güzel bir şekil aldı. Kulları Ahmed Fuad Paşa, bu binanın yapısının, gönül çekici bir tarzda ve güzel bir görünümde olması için çok gayret gösterdi. Bu gayret ve güzel çalışmadan maksadı, Şehin Şah'ı Cihan'ın duasını almak ve böylece Alemlerin Rabbi olan Allah (c.c.)'ın tevfik ve hoşnutluğuna kavuşmaktır. Tarihini güzel bir ifade ile nazm eyledim. "Barekallah 'Allah mübarek kılsın' bu hoş ve güzel bina çok alımlı ve latif oldu (1907)[183]

Yapı Tasviri: Adalet Sarayı, bodrum üzeri iki kat inşa edilmiş ve yapı malzemesi olarak kesme-taş kullanılmıştır. Yapının vaziyet planından Kütahya İlinin yüksek tepe noktalarından birinde konumlandırıldığı görülmektedir (Çizim 48). Yüksek bir arazi üzerinde yer almasından kaynaklı avlusuna caddeden kademeli oluşturulan basamaklarla ulaşılır.

[180]Metin (2019). **a.g.k**., s.164.
[181]Altun (1981). **a.g.k.,** s.404.
[182]Kalyon (2000). **a.g.k**., s.398.
[183]Kalyon (2000). **a.g.k**., s.398.

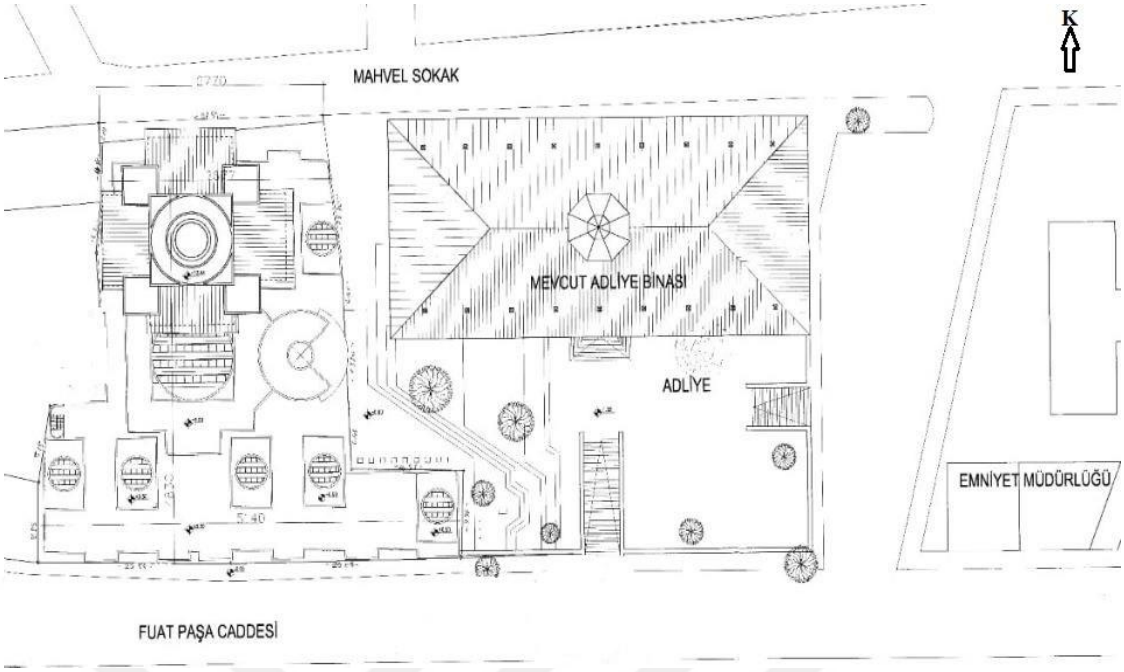

Çizim 48. Adalet Sarayı Vaziyet Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi

Adalet Sarayı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır (Çizim 49). Yapının giriş kapısı zemin kat kuzey ekseninin orta aksında yer almaktadır. Giriş kapısına avludan üç taraflı on bir basamaktan oluşan bir merdivenle sahanlığa, ardından da yedi basamaktan oluşan bir merdivenle zemin katta bulunan giriş kapısına ulaşılmaktadır. Orta aksta bulunan giriş bölümünde ve kuzey-batı ile kuzey-doğu ekseninde yapının içeriye doğru niş şeklinde bir girintisi bulunmaktadır.

Zemin kat planı doğu-batı ekseninde uzanan bir koridorla iki eşit parçaya bölünmüştür (Görsel 112). Koridorun kuzey-doğu ile kuzey-batı ekseninde üçer adet sütunun olduğu görülmektedir. Koridorun iki yanında farklı amaçlarla kullanılan, farklı büyüklüklerde mekanlar bulunmaktadır. Yapının kuzey ekseninde bulunan ana giriş kapısının tam karşısında üst kata ulaşımı sağlayan merdivenler bulunmaktadır. Yapının batı yönünde; üç adet eşit ölçüde pencere boşluğu, doğu yönünde iki pencere ve dışardan ulaşımı sağlayan bir kapı boşluğu kullanılmıştır. Koridor etrafında bulunan odaların kapıları ahşaptan olup basık kemerli ve etrafında kilit taşının vurgulandığı kesme taştan oluşan süslemeler görülmektedir. Duvar yüzeyleri ve koridorun orta kısmında bulunan sütunların belli yükseklikte yeşil renge boyanmış olduğunu, yerlerin siyah, beyaz iki renkte olmak üzere mermer, tavanının ise beton üstü sıva olduğu ve orta kısmında bekleme alanlarının bulunduğu görülmektedir.

Adalet Sarayı'nın güney-batı ekseninde tam köşe noktada mescid yer almaktadır (Görsel 111). Mescid kapısının sol üst kısmında yer alan 1907 tarihli kitabesi şu şekildedir:

> "Lekesiz, saf ve tertemiz bu güzel mescidi, nakışlı, ziynetli, güzel sözlü ve narin yapısı ile Allah c. c. mübarek kılsın. Dine Hizmeti şiar edinmiş olan Abdülhamid Han Hazretleri'nin feyziyle aydınlandı ve müminlerin gözünü kamaştıran bi ışık oldu. Namazkılanlar, saf, saf farz namazlarını kıldıkça ve yere diz çökerek, Cenab-ı Hak'ka niyazi çün ellerini semaya açtıkça, bu mescidin devleti; arş'ın minberine arkadaş olsun. O çok anlayışlı Şah, adaletle tahtında bin yaşasın. Tarihini, dualarımla birleştirerek mısralara döktüm. Rabb-ı mübin saygı ve ihsan gösteren yeri kıblegâh etsin (1907)[184]

Mescid kare planlı ve tavan ile duvarları boş yer kalmayacak şekilde çinilerle kaplanmıştır. Güney ekseninde mescidin tam orda kısmında çinilerle kaplı olan mihrabın iki yanında ve batı ekseninde eşit ölçülerde toplamda dört adet pencere boşluğu yer almaktadır. Mihrabın üst kısmında Hicri 1325 (1907) tarihi okunmaktadır. Allah, Muhammed ve Ashab isimleri duvarlarda kabartma olarak işlenmiştir. Mescitte bulunan çinilerde; kırmızı, mavi, sarı renklerin yoğunluklu olarak kullanılıp, bitkisel formlar dikkati çekmektedir.

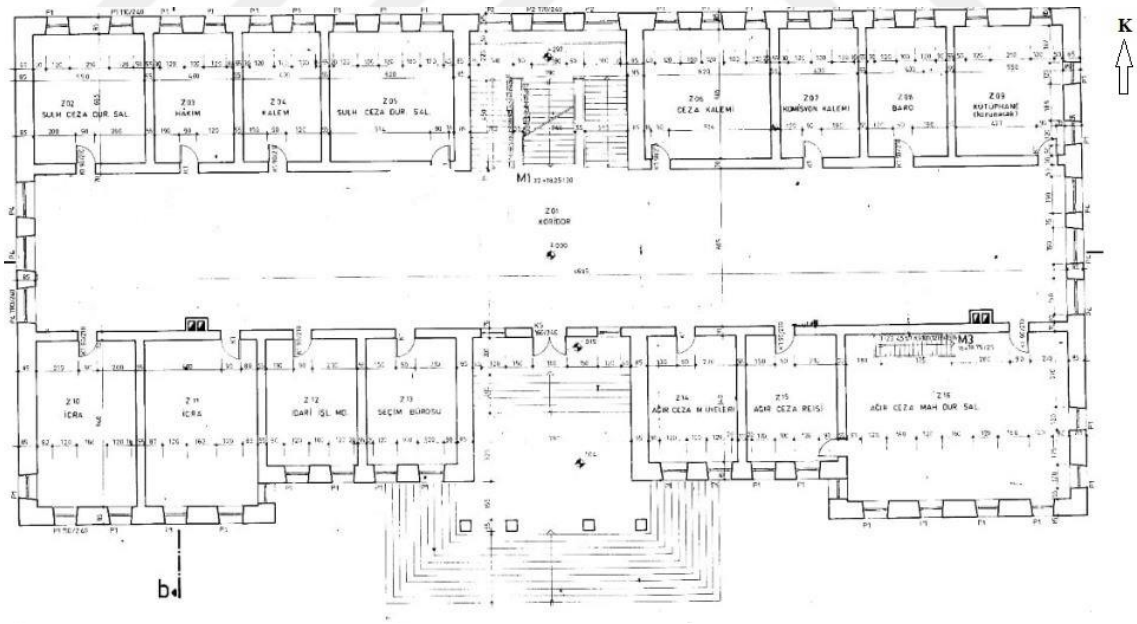

Çizim 49. Adalet Sarayı Zemin Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

[184]Kalyon (2000). **a.g.k**., s.399.

Görsel 111. Adalet Sarayı Zemin Katta Yer Alan Mescid

Görsel 112. Adalet Sarayı Zemin Kat Doğu Ekseni (https://kutahya.adalet.gov.tr/resimlerle-kutahya-adalet-sarayi#resimac-13 Erişim Tarihi 21.09.2021)

Alt katta uygulanan plan düzeninin üst katta da uygulandığı, giriş üst kısmının oda olarak kullanıldığı görülmektedir (Çizim 50). Merdivenlerden üst kata çıkıldığında tam orta eksende piramidal örtülü, iki kademeyle vurgulanmış sekizgen formda aydınlık bölümü yer almaktadır (Görsel 114). Birinci kademesinde altı adet dairesel formda pencereler görülüp, bir üst kademe olan ikinci kademede ise sekiz adet pencere boşluğu görülmektedir. Aydınlık bölümünün orta kısmında kalem işi süslemeler yer almaktadır.

Koridorun orta kısmında mevcut olan bu aydınlık bölümü Kütahya Adalet Sarayı'na özgüdür. Koridor etrafında bulunan odaların kapıları ahşaptan, basık kemerli ve etrafında kilit taşının vurgulandığı kesme taştan oluşan süslemeler yer almaktadır (Görsel 113). Tüm duvar yüzeylerinin belli yükseklikte çiniyle çevrelenmiş olduğu, yerlerde siyah, beyaz iki renkte mermer kaplamanın kullanıldığı ve orta kısmında bekleme alanlarının bulunduğu, tavanının ise ahşap olduğu görülmektedir. Merdiven korkulukları ahşaptan olup, merdiven boşluğunda sahanlık kısmında üç adet büyük ölçülerde dikdörtgen pencere yer almakta ve bu pencere camlarının da ortası düz, etrafında çerçeve şeklinde vitray tarzda süslemeler yer almaktadır (Görsel 115). Hemen alt kısmında yeşil renge boyanmış duvar yüzeyinin olduğu ve bu duvar yüzeyinin pencere altında ve zeminde şerit şeklinde seramiklerle kaplı olduğu dikkati çekmektedir. Adalet Sarayı'nda bulunan odalar koridorun etrafında olduğundan dolayı, yapı koridor düzenine göre planlanan Hükümet Konakları arasındadır. Zemin kat koridorunda bulunan sütunların burada olmadığı, yapının doğu ve batı duvarında üçer adet eşit ölçülerde pencere boşluğunun olduğu görülmektedir.

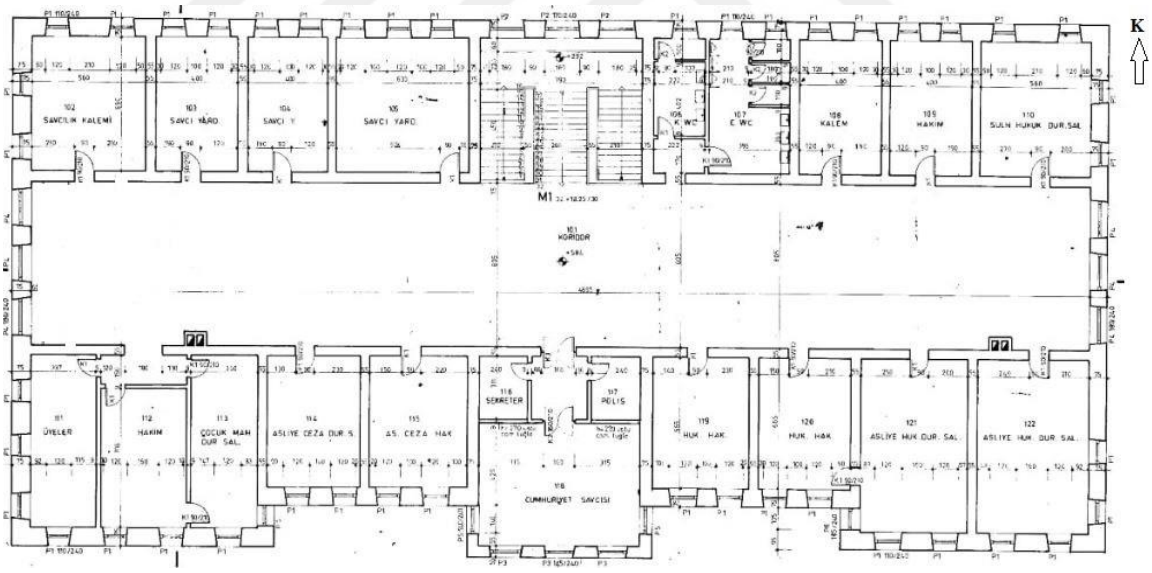

Çizim 50. Adalet Sarayı Birinci Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

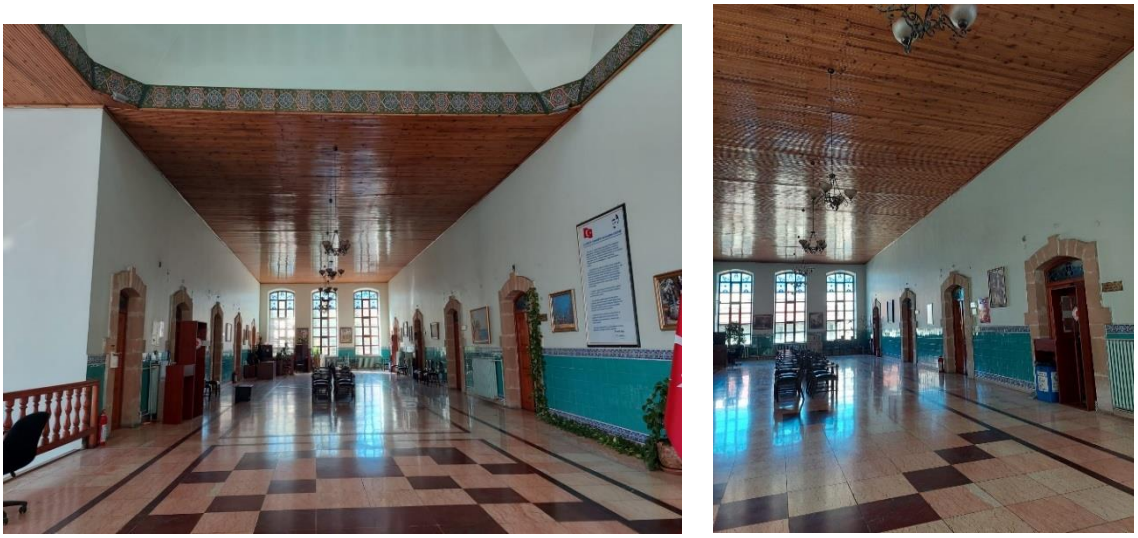

Görsel 113. Adalet Sarayı Birinci Kat İç Görünüşü

Görsel 114. Adalet Sarayı Birinci Kat Planı Aydınlık Bölümü

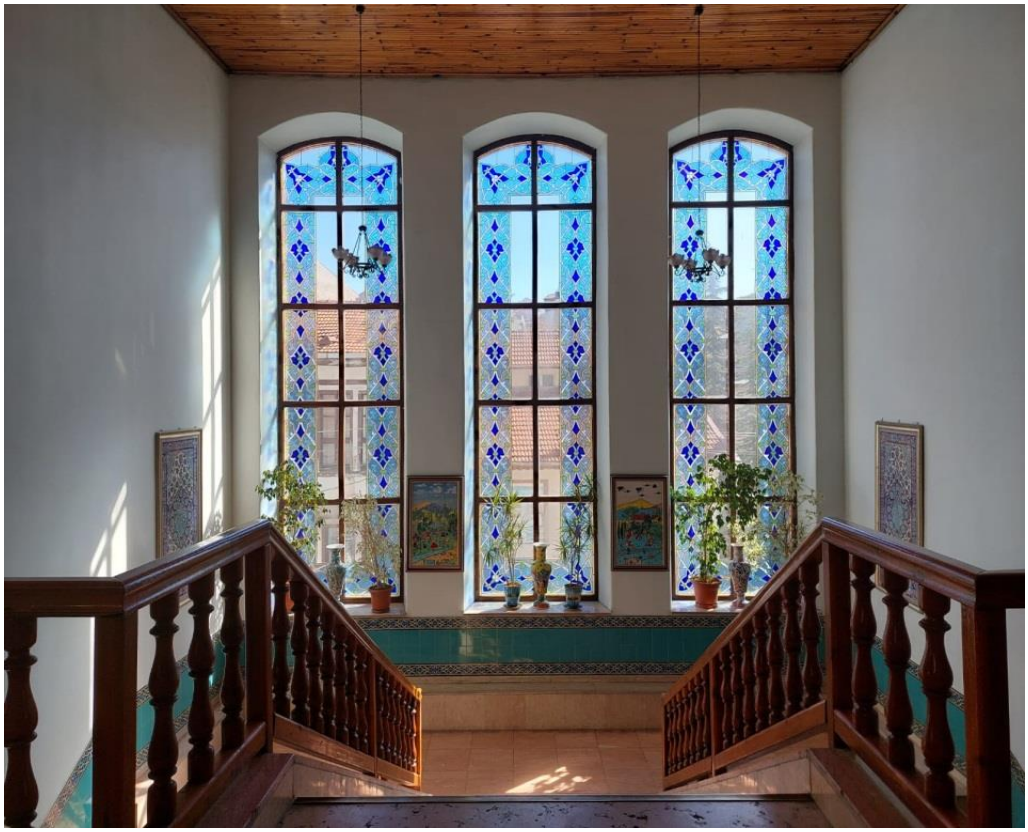

Görsel 115. Adalet Sarayı Birinci Kat Merdiven Görünüşü

Yapının bodrum kat planı incelendiğinde zemin kat düzeninin burada da uygulandığını fakat zemin katta görülen koridorun burada güney-kuzey yönünde duvarla bölünerek odaya dönüştürüldüğü görülmektedir (Çizim 51). Adalet Sarayı'nın doğu ve batı cephesinde dışardan direk bodrum kata girişi sağlayan ufak boyutlu birer adet kapı yer almaktadır. Yapı eğimli bir arazide bulunmasından kaynaklı bodrum katta pencere boşluklarına yer verilmiş olup bu pencereleri yapının dışından görmemiz mümkündür.

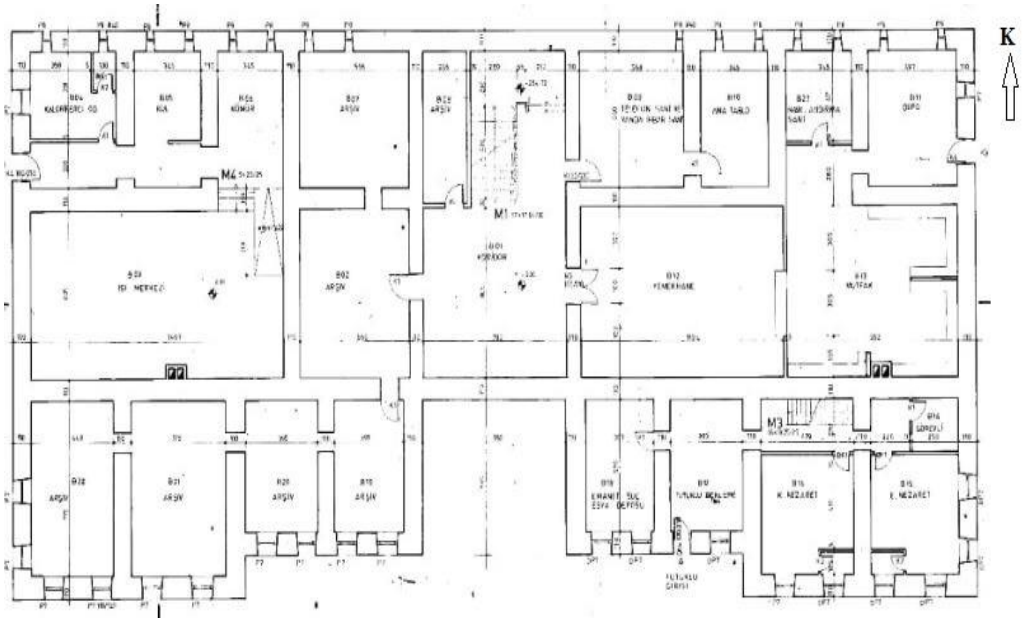

Çizim 51. Adalet Sarayı Bodrum Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Adalet Sarayı kuzey cephesinde aralarında silmelerle katların yatay olarak birbirinden ayrılarak vurgulandığı ve ana girişinin bu cephede yer aldığı görülmektedir (Görsel 116). Yapı girişinin kuzey cephesinin tam orta aksında olduğu ve giriş kapısına avludan başlayan üç taraflı on bir basamaktan oluşan merdivenle sahanlığa ulaşılmaktadır. bBu sahanlıktan giriş kapısına yedi basamaktan oluşan merdivenle çıkılmaktadır (Görsel 117).

Adalet Sarayı orta aksının dışarıya taşkın olup sahanlık bölümünde yer alan dört adet sütunla birinci kat desteklenmektedir. Dışarıya taşkın olan bu bölümün yanlarda birer adet, orta ön kısmında üç adet yuvarlak kemerli açıklıkların bulunduğu ve bu açıklıkların ortada olanının geniş, yanlarda bulunan kemerlerin ise daha dar olduğu ve kemerleri destekleyen sütunların sekizgen formda olduğu görülmektedir. Yuvarlak kemerli kısımlar iki renkli taşlarla belirginleştirilmiş ve kilit taşları vurgulanmıştır. Yapının kuzey cephe orta ekseninde içeriye doğru bir girinti oluşturularak giriş kapısı bu girinti kısmına konumlandırılmıştır (Görsel 118). Giriş kapısı ahşaptan, basık kemerli ve iki renkli taşlarla çevrelenmiş olup iki yanında da birer adet iki renkli taşlarla belirginleştirilmiş basık kemerli pencerenin olduğu görülmektedir. Girinti oluşturan yan duvarlarda da birer adet basık kemerli ve iki renkli taşlarla vurgulanan pencereler yer almaktadır. Girinti kısmının yan duvar yüzeylerinin alt kısmında altıgen (bal peteği) formunda koyu renkli çiniler bulunmakta ve duvarın tavana kadar ki geri kalan yüzeyinde açık renkte

dikdörtgen çiniler yer almaktadır. Girinti kısmında tavan yüzeyinin orta kısmı ve etrafının süslemelerle işlenmiş olduğu görülmektedir.

Kuzey cephesi kuzey-doğu ve kuzey-batı eksende belli mesafelerde cephede yine girintiler bulunmaktadır. Bodrum katının görünen yüzeyinin taş işlemeli olduğu ve bodrum katta yer alan kapı pencerelerin basık kemerli, etraflarının taş işlemeyle çevrelenmiş olduğu görülmektedir. Zemin kat duvar yüzeyi düzgün sıvalı, birinci kat duvar yüzeyinin çiniyle kaplandığı ve birinci kat cephede bulunan çinilerde rumi kıvrımlarıyla bağlı rozetçilerden bordürler bulunmaktadır. Kare levha çiniler birbirine bağlanan koyu kıvrımlarla cepheye örgülü bir etki katar. Her bir levhanın kendi içinde bitkisel desenlere sahip olduğu görülmektedir. Orta eksende sütunlarla desteklenen dışarıya taşkın bölümün birinci katında ortada yer alan pencerenin iki yan tarafında beyaz zeminli iki küçük kartuş bulunmakta ve doğuda bulunan kartuşta 1907, batıda bulunan kartuşta 1909 yazısı yer almaktadır. Zemin kat ve birinci kat pencerelerinde düz çiniler; mavi, sarı kıvrımlı bordürler pencere kenarlarında yer almakta ve yapının bütün köşe kısımları dışarıya taşkınlık yapacak şekilde iki renkli taşlarla belirginleştirilmiştir. Saçak kısmı geniş ve ahşaptan olup çatısında yer alan bacalar ile aydınlık bölümünün iki kademesi de bu cepheden görülebilmektedir.

Görsel 116. Adalet Sarayı Kuzey Cephesi

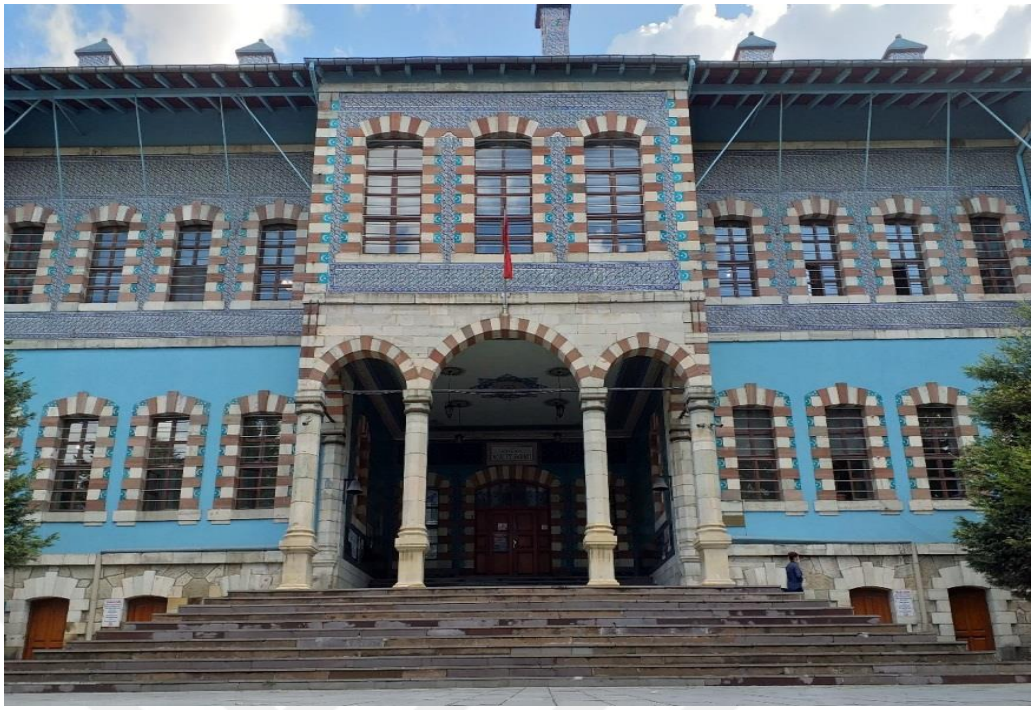

Görsel 117. Adalet Sarayı Kuzey Cephesi Giriş Bölümü

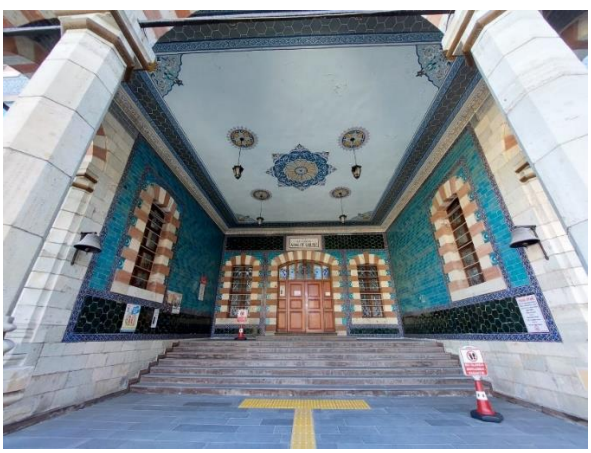

Görsel 118. Adalet Sarayı Kuzey Cephesi Giriş Bölümü

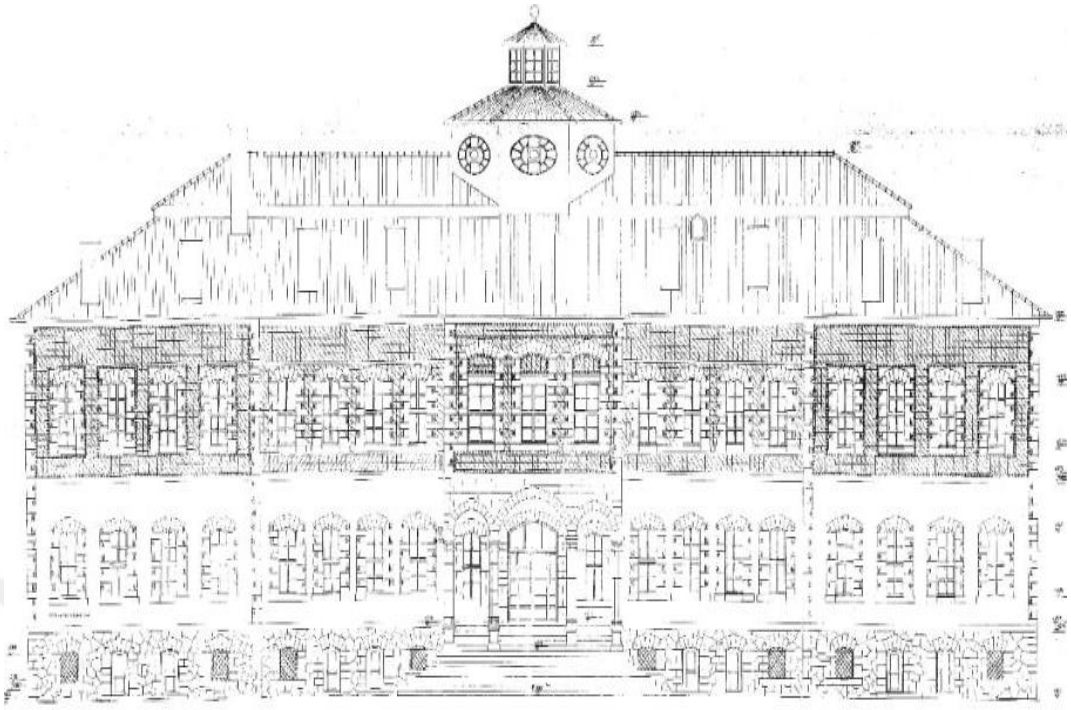

Çizim 52. Adalet Sarayı Kuzey Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Güney cephede aralarında silmelerle katların yatay olarak birbirinden ayrılarak vurgulandığı görülmektedir (Görsel 119). Yapının ikinci girişi de bu cephede orta aksta yer almaktadır. Bu cephede yer alan giriş kapısı ahşap ve önünde iki adet basamak bulunmaktadır. Giriş kapısının basık kemerli ve iki renkli taşlarla çevrelenmiş olduğu, iki yanında birer adet iki renkli taşlarla belirginleştirilmiş basık kemerli pencerenin olduğu görülmektedir. Güney cephe zemin kata bakıldığında güney-doğu ile güney-batı ekseninin birbirinin simetrisi olduğunu, güney-doğu ekseninde yer alan sekiz adet basık kemerli ve iki renkli taşlarla çevrelenmiş pencerenin güney-batı ekseninde de olduğu görülmektedir. Bu simetri yapının birinci katında da karşımıza çıkmaktadır, fakat orta eksende zemin katta bulunan giriş kapısının tam üst kısmında üç adet basık kemerli iki renkli taşlarla çevrelenmiş dikdörtgen formda pencere bulunmaktadır. Bu pencereler diğer pencerelerden zemin kata doğru daha uzun olup camlarında vitray tarz kullanılmıştır. Bodrum katın görünen yüzeyinin taş işlemeli olduğu ve cephe yüzeyinin beton üstü sıvalı, saçak kısmının geniş ve ahşaptan olduğu görülmektedir.

Görsel 119. Adalet Sarayı Güney Cephesi

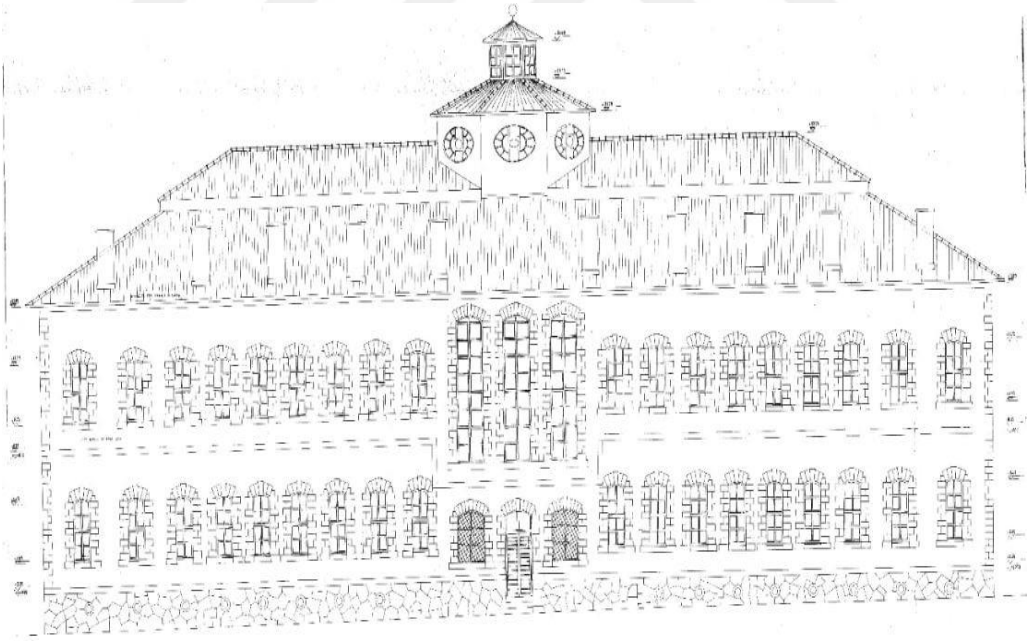

Çizim 53. Adalet Sarayı Güney Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Doğu cephede aralarında silmelerle katların yatay olarak birbirinden ayrılarak vurgulandığı görülmektedir (Görsel 120). Doğu cephe zemin katta orta eksende iki adet basık kemerli dikdörtgen pencere ve iki renkli taşlarla çevrelenmiş ahşaptan bir kapı yer almaktadır. Bu cephede bulunan ahşaptan kapının üstünde ufak boyutlu bir pencerenin yer aldığı ve yüksekliğinin yanındaki pencerelerle aynı olduğu dikkati çekmektedir. Doğu cephe kuzey ekseninde zemin katta bir adet basık kemerli dikdörtgen ve iki renkli taşlarla çevrelenmiş pencere bulunmaktadır. Yapının eğiminden kaynaklı zemin katta yer alan kapıya avludan başlayan merdivenlerle ulaşılmaktadır. Birinci katta orta eksende üç adet, kuzey yönünde üç adet ve güney yönünde iki adet basık kemerli iki renkli taşlarla çevrelenmiş dikdörtgen pencerelerin olduğu görülmektedir. Bodrum kata ulaşımı sağlayan ufak boyutlu ahşap kapı güney eksene yakın olup yanında bir adet basık kemerli taşlarla çevrelenmiş ufak boyutlu pencere bulunmaktadır. Bodrum kat kuzey ekseninde ise iki adet basık kemerli taşlarla çevrelenmiş pencere bulunmaktadır. Cephe duvar yüzeyi beton üstü sıvalı olup saçak kısmının geniş ve ahşaptan olduğu görülmektedir.

Görsel 120. Adalet Sarayı Doğu Cephesi

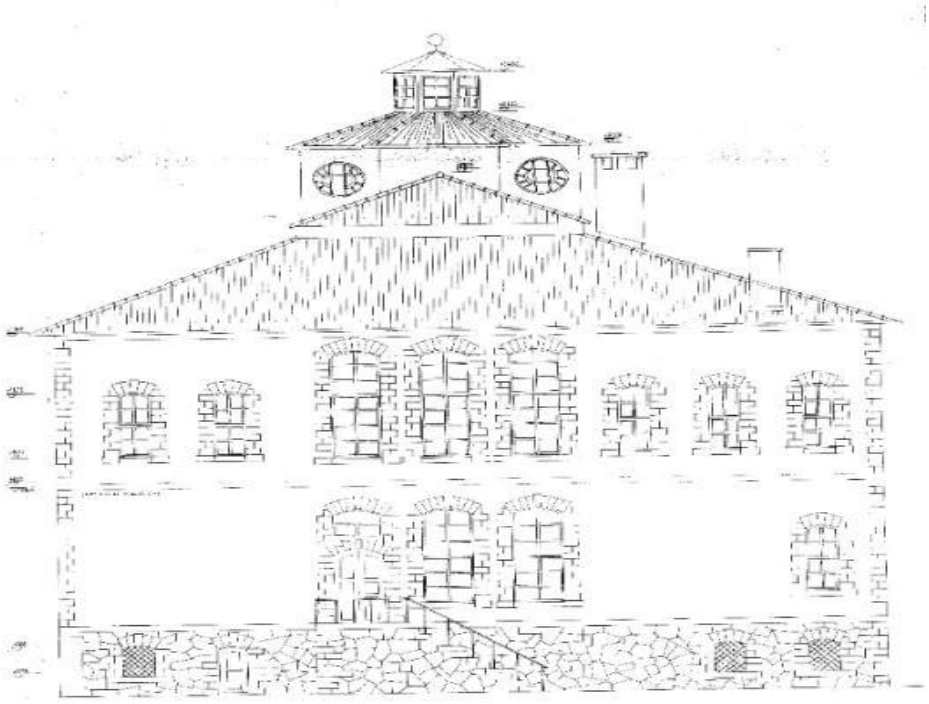

Çizim 54. Adalet Sarayı Doğu Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Batı cephesinde de diğer cephelerde olduğu gibi, aralarında silmelerle katların yatay olarak birbirinden ayrılarak vurgulandığı görülmektedir (Görsel 121). Zemin katta orta eksende üç, iki yan tarafında ise ikişer pencerenin olduğu ve orta eksende yer alan bu pencerelerin diğer pencerelere kıyasla daha büyük olduğu dikkati çekmektedir. Bu durum batı cephe birinci katta da görülmektedir. Her iki katta da yer alan pencereler dikdörtgen şeklinde olup basık kemerli ve iki renkli taşlarla çevrelenmiştir.

Adalet Sarayı'nın eğimli bir arazide konumlandırıldığı, bu cephede kendini en fazla göstermektedir. Bodrum katın görünen yüzeyinin taş işlemeli olduğu ve bodrum kata ulaşımı sağlayan ufak boyutlu bir kapının bu cephede yer aldığı görülmektedir. Batı cephede bodrum kata ulaşımı sağlayan kapının dışında kuzey yönünde iki, güney yönünde bir adet basık kemerli ufak boyutlu taşlarla çevrelenmiş pencere yer almaktadır. Cephe duvar yüzeyi beton üstü sıvalı olup, saçak kısmının geniş ve ahşaptan olduğu görülmektedir.

Görsel 121. Adalet Sarayı Batı Cephesi

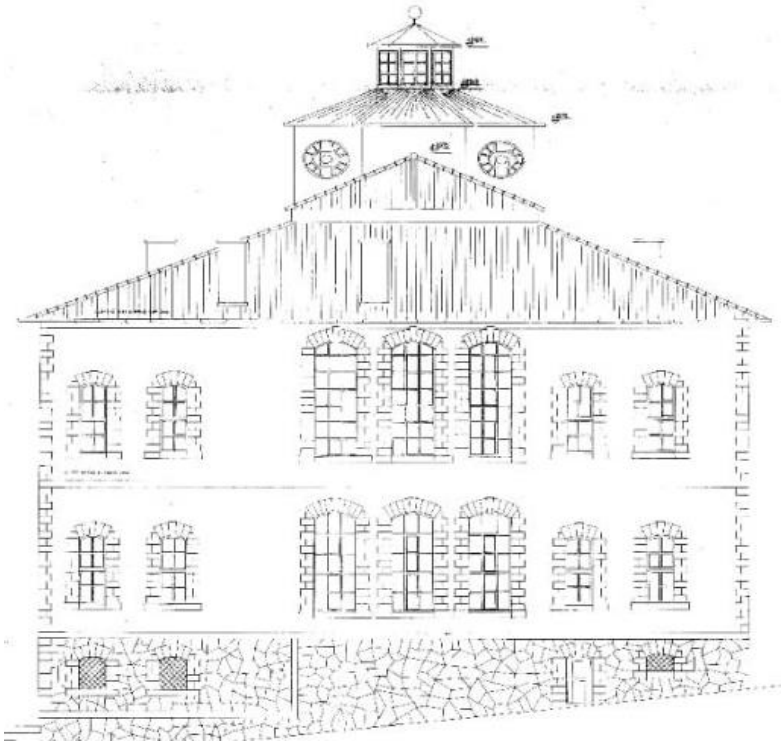

Çizim 55. Adalet Sarayı Batı Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

20.05.2015 yılında Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü tarafından ana bina üst kata çıkış merdivenlerinin tek tarafında küpeşte olduğu ve yüksekliğinin engelli çocuklar için 70 cm, diğerleri için 90 cm olmak üzere iki adet, duvar kısmında da aynı ölçülerde iki adet olması gerektiği vurgulanmış, ana bina üst kata çıkan merdivenlerde çıkıntı olmaması ve 4-5 cm eninde en az 90-100 cm uzunluğunda küpeşte noktalarından başlamak üzere kaymaz şerit uygulanması gereği vurgulanmıştır.

Görsel 122. Adalet Sarayı Onarım Çalışmaları (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 123. Adalet Sarayı (https://kutahya.csb.gov.tr/anit-agaclar-hakkinda-basin-duyurusu-haber-256881 Erişim Tarihi 20.07.2021)

3.3.2. Ziraat Bankası

Bulunduğu Yer: Ziraat Bankası Kütahya Şubesi, Kütahya İli merkezde Cumhuriyet Caddesi ile Ziraat sokağın kesiştiği noktada köşe parselde yer almaktadır.

Tarihçesi: 1929 yılında inşasına başlanan Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası'nın açılışı 31 Ocak 1931 tarihinde gerçekleşmiştir.[185] 4 Mart 1929 tarihli Akşam Gazetesine, Türkiye Ziraat Bankası inşaatının yapım ilânı verilmiş ve şöyle denilmiştir; ''Bankamızın Kütahya Şubesi için bir bina yaptırılacaktır. İnşasına talip olanlar teklif mektuplarını nihayet martın yirminci gününe kadar Umum Müdürlüğe tevdi ve İrsâl eylemeleri icap eder. İnşaata ait şartname mukavelename ve puanlar (20) lira mukabilinde Ankara'da Umum Müdürlük Levazımından, İstanbul'da Galata'da mimar M. Mongeri den ve Kütahya'da şubemizden tedarik edilebilir.'' denilmiştir.[186] Ziraat Bankası binası yapılmadan önce de başka bir binada şubenin faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. I. Ulusal Mimarlık akımının projelere olan etkisi bu binada da görülmektedir. Sanayi-i Nefise Mektebi hocalarından Mimar Giulio Mongeri, hem yetiştirdiği mimarlarla sonraki kuşakların mimarlık anlayışında etkili olmuş, hem de 1900'lerin başında şehirlerin şekillenmesinde sembol olan bazı simge yapıları inşa etmiştir. Batılılaşma hareketine paralel olarak Osmanlı yönetimi tarafından 1856'da Osmanlı Bankası, 1888'de ise Ziraat Bankası kurularak İstanbul'da hizmet binaları inşa edilmiştir. İngiliz sermayesi ve Fransız ortaklarla kurulmuş olan Osmanlı Bankası'nın, Avrupa'da inşa edilen ve Rönesans saraylarından ilham alan banka binalarını örnek alarak tasarlandığı, "Memleket Sandıkları" adı verilen ve çiftçilerin oluşturduğu sermaye ile kurulan Ziraat Bankası'nın ise geleneksel mimari anlayışı sergilediği savunulmaktadır.[187] Anadolu'daki belirli kentlerde 1925-1930 arasında Ziraat Bankası ile İş Bankası'na ait şube binalarının inşa edildiği görülmektedir. 1930 yılına kadar Mongeri'nin tasarlamış olduğu Ziraat Bankası Eskişehir, Adana, Kütahya, Manisa ve Aydın Şube Binaların benzer olarak üç katlı ve bu katlar aynı işlevlere yönelik tasarlanmıştır.[188]

Yapı Tasviri: Ziraat Bankası Kütahya Şube binası bodrum kat üzerine iki katlı olarak inşa edilen, kareye yakın kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı ve kırma çatı örtülü bir yapı olduğu görülmektedir. Zemin katta bankanın iki girişinin olduğu ve ana

[185]F. D. Saban (2019). *Giulio Mongeri'nin Anadolu'daki İzleri: Ziraat Bankası Şube Binaları, Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı, Çukurova Üniversitesi Mimarlık* Dergisi.
[186]M. Türktüzün (2018). *Ziraat Bankası*. Dumlupınar gazetesi. (https://dumlupinargazetesi.com/kose-yazisi/kutahya-ziraat-bankasi 20.05.2021).
[187]Türktüzün (2018), **a.g.k**.
[188] T. Pfeiffer – R. Temel (2020). *Art-Sanat Araştırma makalesi*. İTÜ 14 s.364.

girişinin güney yönünde, ikinci girişinin ise batı yönünde yer aldığı görülmektedir (Çizim 56). Güney yönünde bulunan ana giriş çift taraflı açılan geniş bir ahşap kapıdan sağlanmaktadır. Dış kapıdan içeriye doğru girildiğinde kot farkının olduğu ve bu kot farkından kaynaklı dört adet basamağın bulunduğu görülmektedir.

Ziraat Bankası Kütahya Şubesinin zemin katında müşteri hizmetleri bulunmaktadır. Bu işleve uygun olarak güney ve batı yönünde odalar, merdiven boşluğu, ıslak hacimler gibi mekanlara yer verilmiş, kalan bölümlerin müşterilerin ihtiyaçlarına uygun şekilde düzenlendiği görülmektedir. Orta kısımda bekleme alanının olduğu ve bu bekleme alanının tam üst kısmına gelecek şekilde daha fazla ışıktan yararlanılabilmesi amacıyla sekizgen formlu aydınlık bölümü kullanılmıştır (Görsel 124). Girişin tam karşısında banko ve iki yanında bireysel hizmet sunan bölümleri bulunan bankanın orta kısmında geniş ve aydınlık bir bekleme alanı bulunmaktadır. Girişin hemen sağ tarafında destek odası ve onun yanında bireysel bankacılık hizmeti veren bir oda bulunmakta olup her iki odada da eşit ölçüde pencere boşluğunun olduğu görülmektedir. Girişin sol tarafında üç oda bulunup bunlardan ikisinin eşit ölçüde, diğerinin daha büyük ölçüde olduğu ve güney-batı köşesinde yer alan odanın müdür odası olarak kullanıldığı görülmektedir. Batı yönünde bankanın ikinci giriş kapısı bulunmaktadır. Bu giriş kapısının hemen karşısında katlar arasında geçişi sağlayan merdivenler yer almaktadır. Merdivenlere bankanın diğer bölümlerinden ulaşım için ufak bir hol oluşturulup, bu holden merdivenlerle katlar arasında geçiş sağlanmıştır. Güney cephesinde bulunan giriş kapısından bankaya girildiğinde burada bulunan merdivenler kesinlikle görülmemektedir. Batı yönünde zemin katta ana vezne, depo, batı giriş kapısı, ıslak hacimler ve ticari işlemler yer almaktadır. Bu bölümler, müşteri hizmetleri bölümünden görülmeyecek şekilde bölmeyle bölünerek koridor oluşturulmuştur. Kuzey yönünde sadece bodrum kata ulaşımı sağlayan merdivenlerin olduğu görülmektedir.

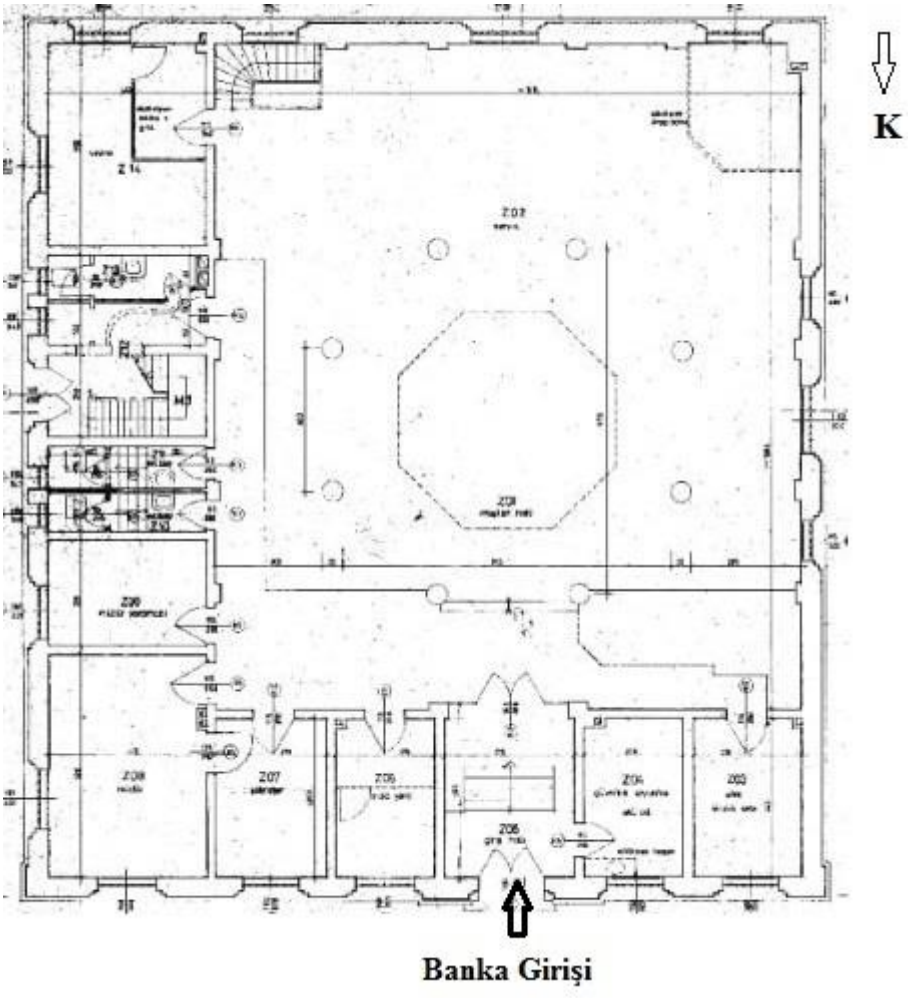

Çizim 56. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Zemin Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 124. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Zemin Katta Bulunan Sekizgen Formlu Aydınlık (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Birinci katta, kat yüksekliğince aydınlık alan etrafına duvar örülmüştür. Aydınlığın etrafına örülen bu duvarda, birinci katın koridorunu aydınlatması amacıyla pencere boşlukları yerleştirilmiştir (Çizim 57). Üst kat güney yönünde toplantı odası ve arşiv bir bölmeyle bölünerek mekan oluşturulmuştur. Bu mekanın oda olarak kullanıldığını ve diğer bölümlerinde açık bir şekilde yer yer koridor oluşturacak şekilde kullanıldığı görülmektedir. Doğu yönünde dikdörtgen formda balkon yer almaktadır.

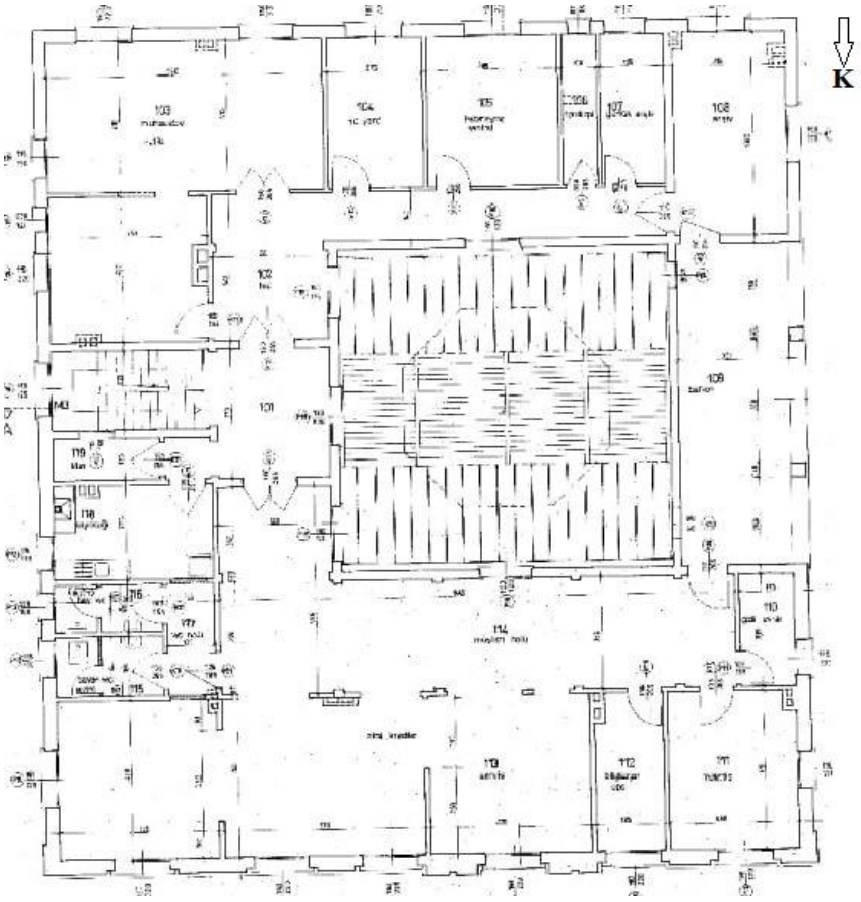

Çizim 57. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Birinci Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Bodrum katta bankanın işlevine yönelik arşiv, kasa, depo, kazan dairesi, yakıt deposu gibi alanların yer almaktadır. Kuzey yönünde dışardan bodrum kata ulaşımı sağlayan çift kapısı olan bir giriş bulunmaktadır (Çizim 58). Ziraat Bankasının meyilli bir arazide yer almasından kaynaklı, güney yönünde dört eşit büyüklükte pencere boşluğu ile doğu ve batı yönünde farklı ölçülerde üçer adet pencere boşluğunun olduğu görülmektedir.

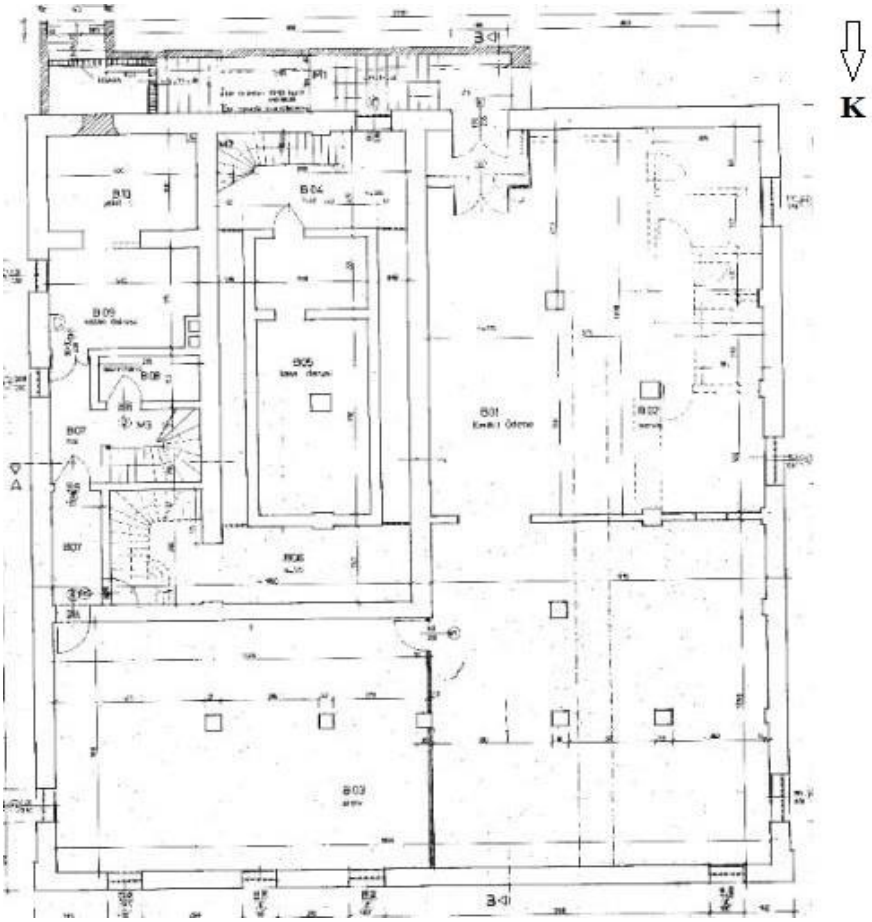

Çizim 58. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Bodrum Kat Planı (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Yapının ön cephesi olan giriş kapısının yer aldığı güney cephesinde, yapının meyilli bir arsa üzerine konumlandığını net bir şekilde görebilmemiz mümkündür (Görsel 125). Ziraat Bankası Kütahya Şubesi bodrum üzeri iki kat olarak inşa edilmiştir. Güney cephe bodrum katta parmaklıklı pencereler görülmektedir. Giriş kapısı güney-doğu eksenine daha yakın ve ahşaptan kapının tam üst kısmında pencere boşluğu yer almaktadır. Kapının üstünde bulunan pencere yüksekliği zemin katta bulunan diğer pencere yükseklikleri ile aynı olup güney-doğu ekseninde iki adet, güney-batı ekseninde üç adet eşit ölçülerde pencere görülmektedir. Bu pencereler köşe kemerli ve parmaklıklarla kaplıdır. Giriş kapısının iki yanında Osmanlı ve Selçuklu Döneminin dekoratif öğeleri kullanılmıştır. Birinci katta yer alan pencerelerin sayısı zemin katta yer alan pencerelerin sayısıyla aynıdır. Fakat birinci katta, banka giriş kapısının üst kısmına denk gelecek şekilde bir adet pencere yerleştirilmiştir. Üst katta yer alan pencerelerde dikdörtgen form ve alt kısımlarında dikdörtgen nişler kullanılmıştır. Üst kat pencere aralarında şerit şeklinde Osmanlı ve Selçuklu dönemine ait öğelerin kullanıldığı görülmektedir. Saçak altı beton sıvalı olan yapı kırma çatı üst örtüyle örtülmüştür.

Görsel 125. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Güney Cephesi

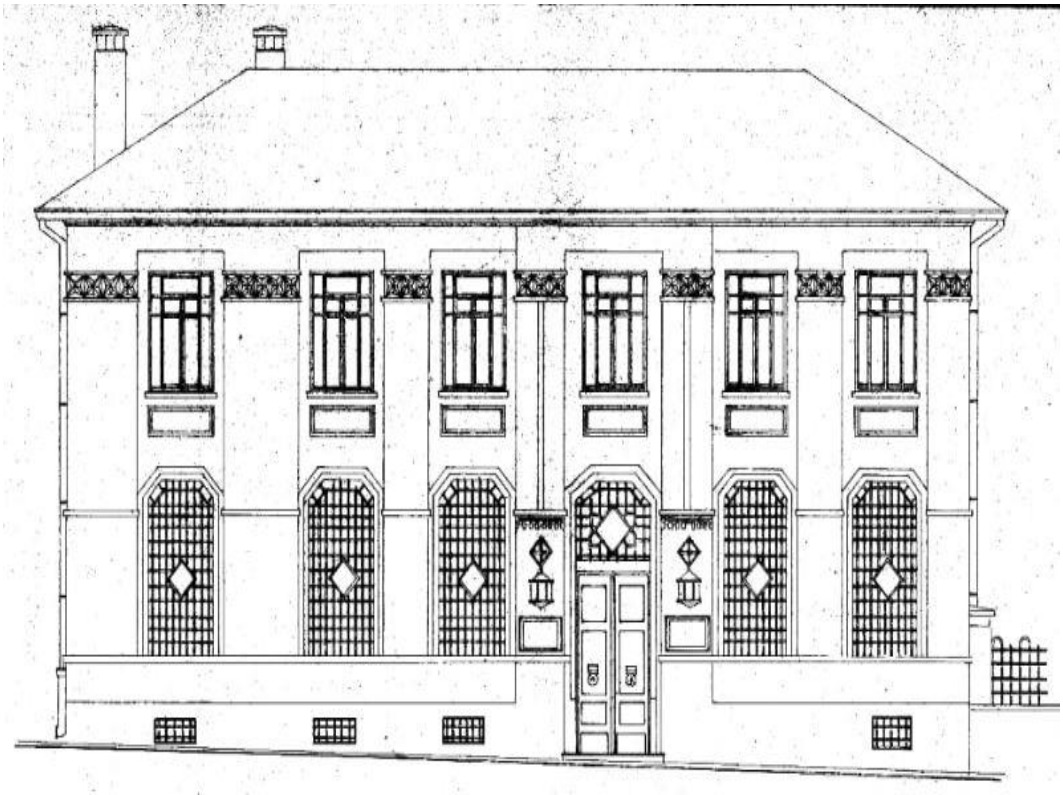

Çizim 59. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Güney Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Kuzey cephede belli aralıklarla basamaklar ve bodrum kata ulaşımı sağlayan rampa yer almaktadır. Zemin katta dört adet aynı ölçülerde pencerenin bulunduğu ve bu pencerelerin güney cephedeki pencereler gibi köşe kemerli, parmaklıklarla kaplı olduğu görülmektedir (Görsel 126). Birinci katta ufak boyutlu iki adet ile daha büyük boyutlu beş adet dikdörtgen formda, toplamda yedi adet pencere ve büyük boyutlu olan pencerelerin alt kısımlarında dikdörtgen nişler kullanılmıştır. Kuzey cephesinde herhangi bir işleme görülmemekle birlikte, cephe beton üstü sıvalıdır.

Görsel 126. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Kuzey Cephesi

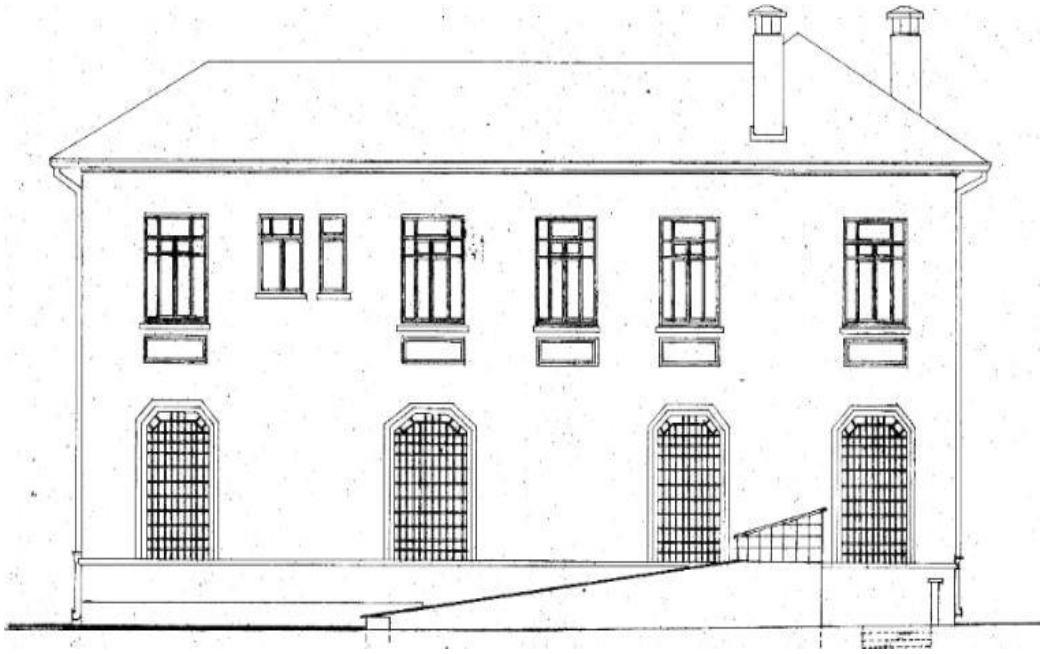

Çizim 60. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Kuzey Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Ziraat Bankası Kütahya Şubesinin batı cephesinde yapının ikinci girişi olan, batı giriş kapısı bulunmaktadır. Yapı meyilli bir arazi üzerine konumlandığından bu cephede de eğimi görmek mümkündür (Görsel 127). Batı giriş kapısının orta eksende olmayıp kuzey-batı eksenine daha yakın olduğu görülmektedir. Ahşaptan olan kapının iki yanında parmaklıklarla örtülü dikdörtgen pencereler görülmektedir. Zemin katta güney-batı ekseninde iki, kuzey-batı ekseninde bir adet, eşit ölçülerde parmaklıklarla örtülü dikdörtgen formda köşe kemerli pencereler görülmektedir. Birinci katta giriş kapısının tam üst kısmında kare bölmeli dikdörtgen bir pencere, güney-batı ekseninde dört adet farklı ölçülerde pencere ve kuzey-batı ekseninde üç adet pencere yer almaktadır. Daha büyük ölçüde olan dört adet pencerenin alt kısımlarında dikdörtgen nişler bulunmaktadır.

Görsel 127. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Batı Cephesi

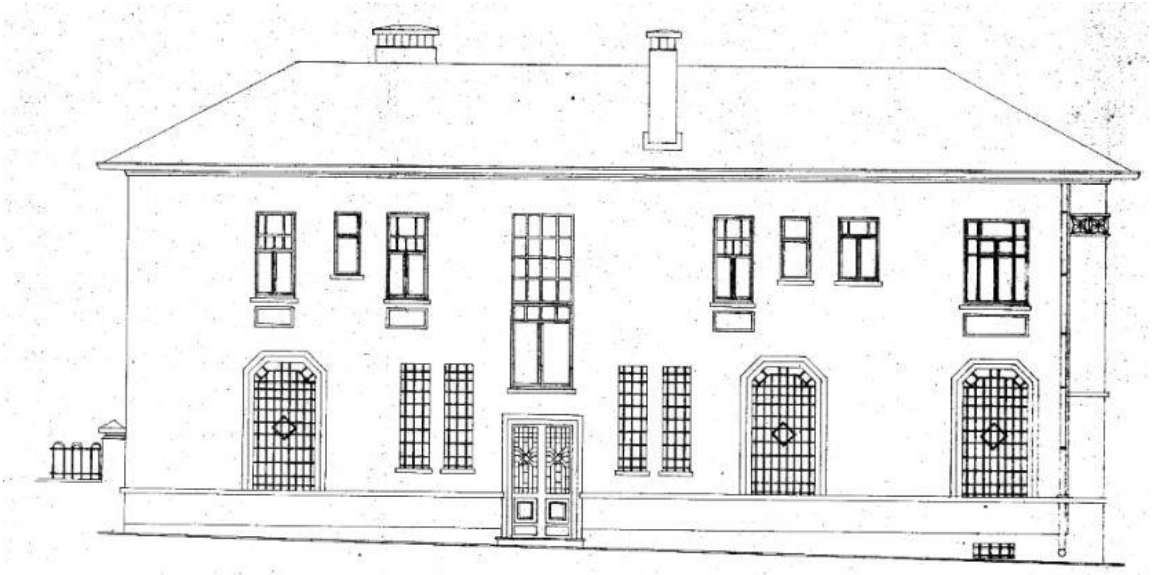

Çizim 61. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Batı Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Doğu cephe güney-doğu köşesinde yer alan ATM'nin cepheye bitişik olmayıp, yapıdan uzaklaştırıldığı görülmektedir. Yapının zemin kat orta ekseninde, iki farklı ölçüde olan üç adet pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerden kuzey-doğu ve güney-doğu yönünde yer alanlarının orta eksende yer alan pencereden daha küçük ölçekli olduğu görülmektedir (Görsel 128). Dikdörtgen formda olan pencereler parmaklıklarla örtülü köşe kemerli formda ve doğu cephe birinci katta orta eksende balkon ile iki adet taşıyıcı kolon bulunmaktadır. Güney-doğu eksende eşit ölçüde ufak boyutlu iki adet pencere, kuzey-doğu eksende bir adet dikdörtgen formda pencere yer almaktadır. Doğu cephesinin beton üstü sıvalı olduğu görülmektedir.

Görsel 128. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Doğu Cephesi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Çizim 62. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası Doğu Cephe Çizimi (Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından edinilen bilgilere göre; 2012 tarihinde bodrum katta bozulmuş sıva yüzeylerinin düzeltilmesi, kapıların değiştirilmesi, koridorun düz tavanının yenilenmesi, döşemenin parke ve seramik olarak yenilenmesi, kasa dairesi yanında bulunan koridorların tuğla duvar örülerek körlenmesine karar verilmiş olup zemin katta da mevcut ıslak hacimlerin tüm iç malzemelerin yenilenmesi, mevcut ticaret işlemler odasının çay ofisi olarak düzenlenmesi, yeni banko düzeni ve oturma düzeni oluşturmak amacıyla alçı plak duvarın ve camlı bölmelerin yapılması kararı alındığı öğrenilmiştir.

Birinci katta mevcut ıslak hacimlerin tüm iç malzemelerin yenilenmesi, yeni banko ve oturma düzeni oluşturmak amacıyla camlı bölmelerin yapılması, traverten seramik kaplı tüm döşeme malzemelerinin girişimci, müdür odası, operasyon odası mahallerinde laminat parke, müşteri hölünde ve diğer tüm mekanlarda porselen seramik olarak yenilenmesi, yapıda bulunan aydınlığın camlarının yenilenmesi, Ziraat Bankası Hizmet Binası'nda ATM'nin yapıya bitişik olması nedeniyle bina karakterini olumsuz etkileyeceğini göz önünde bulundurarak binadan kopuk, başka bir alanda yapılması gerektiği kararı alınmıştır.

3.4. Ulaştırma Yapıları

3.4.1 Alayunt Tren İstasyon Binası

Bulunduğu Yer: Alayunt Tren İstasyon Binası, Kütahya İli merkezde Kütahya-Balıkesir demiryolu hattının Kütahya Yönündeki başlangıç istasyonu ve Alayunt Caddesinde bulunmaktadır. Yapı düz ve oldukça geniş bir arazide konumlandırılmıştır. Doğu cephesi ray hattına paralel, diğer cepheleri bahçe olarak düzenlenmiştir.

Tarihçesi: Osmanlı'da demir yolu kurma ruhsatı ilk defa Abdülaziz döneminde yabancılara verilmiştir. 1856 yılından itibaren başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Almanya ve Amerika'nın da katıldığı pek çok yabancı yatırımcı demiryolu inşa etme ve işletme hakkı için Babı-ı Ali'ye başvurmuştur. Bu ülkelerin Osmanlı topraklarında yapacakları yatırımlardan beklentileri vardır. Bu sayede hem kendi teknolojilerini satacaklar, hem Osmanlı topraklarının yeraltı ve yer üstü zenginliklerinden yararlanacaklar hem de sömürgelerine daha kısa süre de ulaşabileceklerdir.[189] Karşı tarafın ise amacı tamamen farklıdır. Uzak mesafelere ulaşabilmek, ticareti canlandırabilmek, İslam birliğini korumak gibi beklentilerinin olduğu görülür. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki egemen ekonomik ve politik anlayış, ulusal bütünlüğün sağlanması ve ulaşım ağının yaygınlaştırılması yönünde başlatılan çalışmalarla kendisini gösterir. Bu çerçevede özellikle demiryolu politikası öne çıkar.

Ülkenin başlıca yerleşim ve üretim-tüketim merkezlerinin birbirine bağlanmasının, iç pazarda canlanmaya yol açacağı, bunun da ülke ekonomisi üzerinde olumlu etkiler yaratacağı düşünülür. 30 Aralık 1894'te Alayunt Tren İstasyon Binası, Anadolu Demiryolu tarafından Alman Juius Berger şirketi ile mali destekçi olarak Alman Bankalar Sendikası tarafından inşa edilmiştir. II. Sınıf tipi olarak gösterilen bu yolcu binaları, Alayunt, Akşehir, Akhisar, Bilecik ve günümüze ulaşamayan Kütahya istasyon binaları tip projeleri olarak sayılabilir. Bu dönemin belirgin özelliği, 1932 ve 1936 yıllarında hazırlanan 1. ve 2. Beş Yıllık Sanayileşme Planlarında, demir-çelik, kömür ve makine gibi temel sanayilere öncelik verilmesidir. Bu ekonomik yönelim, sanayi için gerekli yükün ucuz yollarla taşınması hedefini de beraberinde getirir, dolaysıyla da demiryolu yatırımlarına ağırlık verilir. Sanayi yatırımlarını ülke geneline yaymak hedefi ulaşım ağı seçimde etkili olur. 1923 yılında yayımlanan bir yasa ile hatların devlet

[189]S. Yarar (2019). *Fotoğrafların Işığında Eski Tavşanlı İstasyon Yolcu Binası ve Diğer Tescilli İstasyon Yapılarının Mimari Özelliklerinin Değerlendirilmesi*. s.388.

tarafından inşa ve işletmesi kararlaştırılır. İlk ihale 1927'de, ikinci ihale ise 1933'te gerçekleştirilir. İlk ihalede yapımcı yabancı, taşeron ise Türk'tür. İkinci ihalede ise ilk kez bir Türk firması yapımcılığı üstlenir. Böylelikle demiryollarının inşa ve işletmesi Devlet Demiryolları ve Limanları İdaresi Umumiye si adlı kuruluşa devredilerek, Devlet Demiryolları dönemi başlatılır.[190]

Yapı Tasviri: Alayunt Tren İstasyon binası iki katlı olarak inşa edilmiştir. Kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı ve içten ahşap oturma sistemi, dıştan beşik çatı örtülü bir yapıdır. İstasyon binası diğer adıyla idari bina olarak bilinmekte ve kuzey yönünde cepheye bitişik olarak inşa edilen ambar binası yer almaktadır (Çizim 63).

İdari bina zemin kat doğu cephesinde, aynı zamanda raylara paralel olan cephesinde dört adet kapı ve iki adet pencere boşluğunun olduğu görülmektedir. İdari binanın girişi doğu yönünden sağlanmaktadır. Güneyden kuzey yönüne doğru yapıda sırasıyla; yatakhane, mescid, bekleme salonu (Görsel 129) ve hareket şefliği yer almaktadır. Batı yönü de doğu yönünün simetriği olup dört adet kapı ve iki adet pencere boşluğu yer almakta, güney yönünden kuzey yönüne doğru sırasıyla; üst kata ulaşımı sağlayan merdivenler (Görsel 130), kamera sistemlerinin yer aldığı oda, hareket şefliğine ait oda ve yapının ikinci üst kat ulaşımı sağlayan merdivenleri bulunmaktadır. Yapının güney yönüne, iki adet eşit ölçülerde pencere boşluğu görülmektedir. Zemin kat kuzey yönünde ambar binasının bitişik olmasından kaynaklı herhangi bir kapı, pencere boşluğu yer almamaktadır. Hareket şefliği odasının zemin kaplaması parke, diğer bölümlerin ise karo mozaiktir. Duvar yüzeyinin zeminden belli yüksekliğe kadar yağlı boyayla boyanmış, yağlı boyadan tavana kadar olan duvar yüzeyinin de sıva üzeri boyayla boyanmış ve tavanın düz sıva üzeri boya olduğu görülmektedir.

[190] *1923- 1940 Dönemi Demiryolları (2006). Türkiye Mühendislik Haberleri Dergisi, 442-443,* s.25.

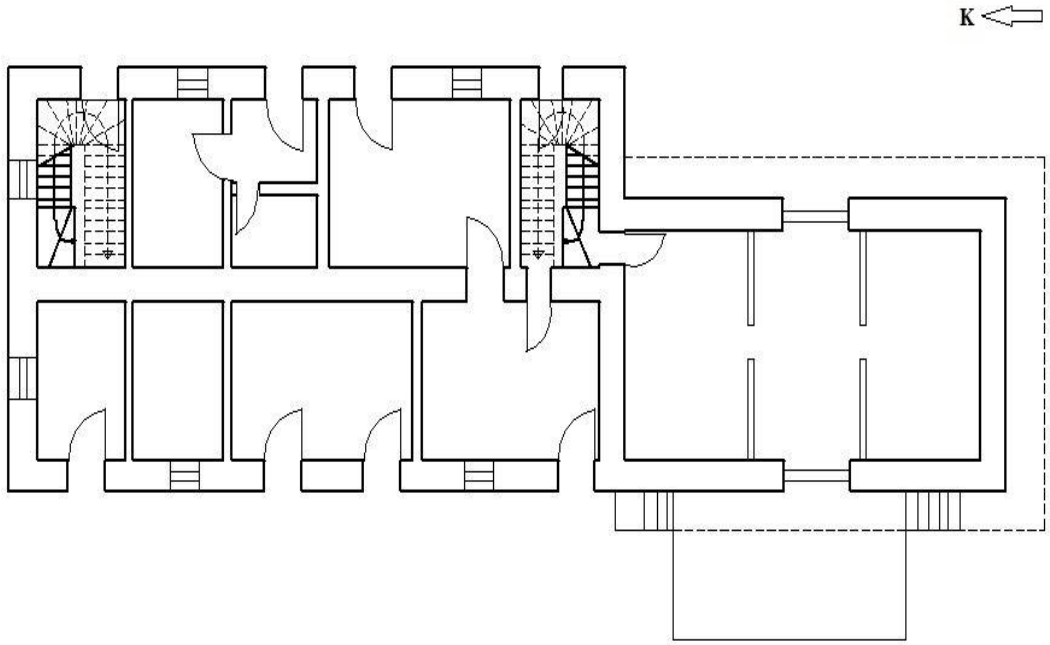

Çizim 63. Alayunt Tren İstasyonu Binası Zemin Kat Planı (Yasin Çağıl (2020). Kütahya-Balıkesir Demiryolu Hattı Üzerindeki İstasyon Yolcu Binaları. Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, s.52 Tarafımca Düzenlenmiştir)

Görsel 129. Alayunt Tren İstasyon Binası İç Görünüş

Görsel 130. Alayunt Tren İstasyon Binası Üst Kata Ulaşımı Sağlayan Merdivenler

İdari binanın üst katı lojman olarak kullanılmaktadır. Doğu yönünde eşit ölçülerde ve eşit aralıklarda altı adet pencere boşluğu görülmektedir. Batı yönü, doğu yönünün simetrisi olup altı adet eşit ölçüde ve eşit aralıklarda pencere boşluğunun olduğu görülmektedir. Güney yönüne de yer alan pencereler üst katta da tekrarlanmıştır. İdari binanın üst katında bulunan odaların kapıları ahşap, zeminlerinde parke, tavanlarında da ahşap kullanılmıştır (Görsel 131).

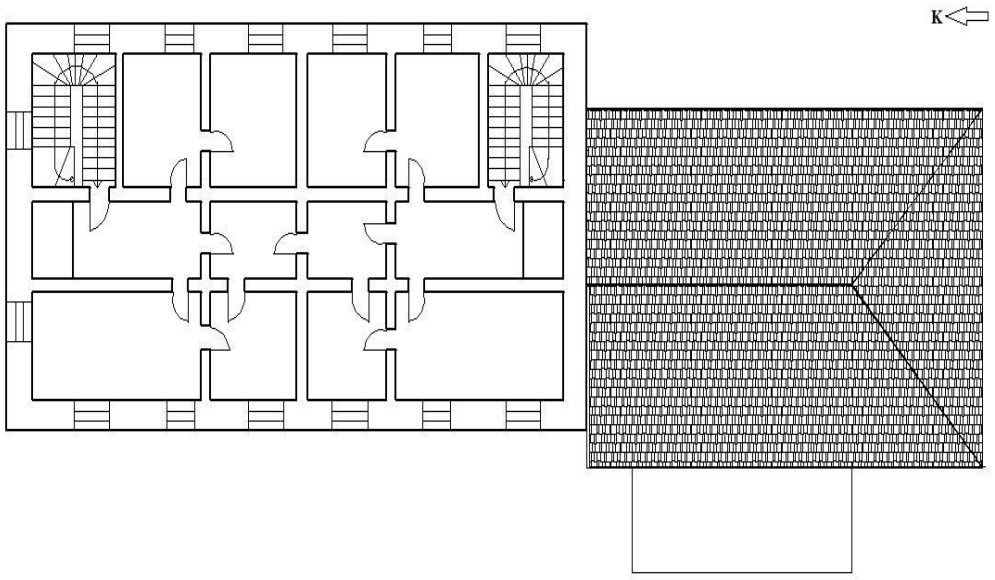

Çizim 64. Alayunt Tren İstasyon Binası Birinci Kat Planı (Tarafımca Hazırlanmıştır)

Görsel 131. Alayunt Tren İstasyon Binası Birinci Katta Bulunan Odalar

Yapının giriş kapısının yer aldığı ve hat cephesi olan doğu cephesinde, girişin zeminle aynı yükseklikte olduğu, herhangi bir merdivenin ya da alçaltının olmadığı, zemin katta iki adet basık kemerli pencere ve dört adet kapının olduğu görülmektedir (Görsel 132). Doğu cephesinde bulunan kapı ve pencere sövelerinin taş kaplı, beyaz renkte ve alınlıklarında bulunan kilit taşıyla cephe hareketlendirilmiştir. Birinci katta eşit ölçülerde altı adet basık kemerli pencerenin olduğu, zemin katta uygulandığı gibi pencere sövelerinin, birinci katta da taş kaplı olarak uygulandığı görülmektedir. Pencere ve kapılar ahşap malzemeden olup kat araları kuzey-güney yönünde dışa taşkın, beyaz renkte yatay silmeyle belirginleştirilmiştir. İstasyon binası, moloz taşlardan yığma tekniğiyle inşa edilmiş ve cepheleri sıva üzeri sarı renkte boyalıdır. Yapının batı cephesi, doğu cephesinin simetriğidir. Batı cephesi yapının aynı zamanda arka cephesi olup bahçe yönünde yer almaktadır (Görsel 133).

Görsel 132. Alayunt Tren İstasyon Binası Doğu Cephe

Görsel 133. Alayunt Tren İstasyon Binası Batı Cephe

İdari binanın güney cephesinde, zemin ve birinci katta ikişer adet eşit ölçülerde, basık kemerli, pencereler yer almaktadır. Bu cephenin çatı katında da iki adet ufak ölçülerde dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Zemin kat pencerelerin etrafının, beyaz renkte kilit taşlarıyla vurgulandığı, birinci katta yer alan pencerelerde kilit taşlarının olmadığı ve katlar arasındaki ayrımın dışa taşkın yatay silmeyle belirginleştirildiği görülmektedir. (Görsel 134). Cephe sıva üzeri sarı renkte boyalıdır.

Görsel 134. Alayunt Tren İstasyon Binası Güney Cephe

İstasyon binasının kuzey cephesinde ambar binasıyla bitişik olmasından kaynaklı bu cephenin sadece birinci katında ufak boyutlu, dikdörtgen formda iki adet pencere kullanılmıştır.

İdari binanın kuzey cephesinde bitişik olarak inşa edilen ambar binası tek katlı ve doğu ile batı yönlerinde iki girişi bulunmaktadır. Ambar binası kat planında, kuzey-güney yönünde cepheye paralel beş adet merdivenle çıkılan giriş platformunun olduğu, yerden yüksekte konumlandırıldığı görülmektedir (Görsel 135). Giriş kapılarında bulunan taş kaplı söveler ve alınlıklarında bulunan kilit taşlarıyla cepheler hareketlendirilmiştir. Kapıları ahşaptan olan Ambar binasının cepheleri sıva üzeri sarı renkte boyalıdır.

Ambar binasının üst örtüsünün dıştan beşik çatı, içten ise ahşap oturma sistemi ile örtülmüş olduğu görülmektedir. Ambar binası diğer pek çok istasyonda olduğu gibi amacı gereği demiryolu platformuna paralel olarak en yakın mesafede inşa edilmiştir. Binasının yapım tekniği yığma taş olmasına rağmen üzeri sıvanmıştır.

Görsel 135. Alayunt Tren İstasyon Binası Ambar Binası Doğu Cephesi

Görsel 136. Alayunt Tren İstasyonu Ambar Binası Batı Cephesi

Görsel 137. Alayunt Tren İstasyon Binası 2017'ye Ait Bir Fotoğraf (http://blog.milliyet.com.tr/alayunt-istasyonu/Blog/?BlogNo=563124 Erişim Tarihi 07.09.2021)

3.5. Günümüze Ulaşamayan Yapılar

3.5.1. Mekteb-i Rüşdiye

Bulunduğu Yer: Mekteb-i Rüşdiye'nin yeriyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Tarihçesi: Mekteb-i Rüşdiye ile ilgili bazı arşiv belgeleri dışında herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır. Ulaşabildiğimiz 24 Haziran 1860 tarihli belgede binanın yapımını zenginlerin karşılaması beklenmiştir.[191] 2 Kasım 1865 tarihli bir başka belgede (Görsel 138) ise inşa masrafları ahali tarafından, teferruatı ve muallim maaşlarının devlet tarafından karşılanmasıyla yapının inşası ile ilgili Kütahya Kaymakamlığının sunduğu teklifin onaylandığı bilgisine ulaşılmaktadır.[192] Bir başka belgeden yola çıkarak 1892 yılında Mekteb-i Rüştiye'nin inşa edilmiş ve kullanıldığı sonucuna ulaşmaktayız. 24 Ocak 1892 yılında ulaşılan belgede hapishane inşaatı tamamlanana kadar Mekteb-i Rüştiyenin hapishane olarak kullanılması isteğinin onaylanmadığı bilgisine ulaşılmaktadır.[193]

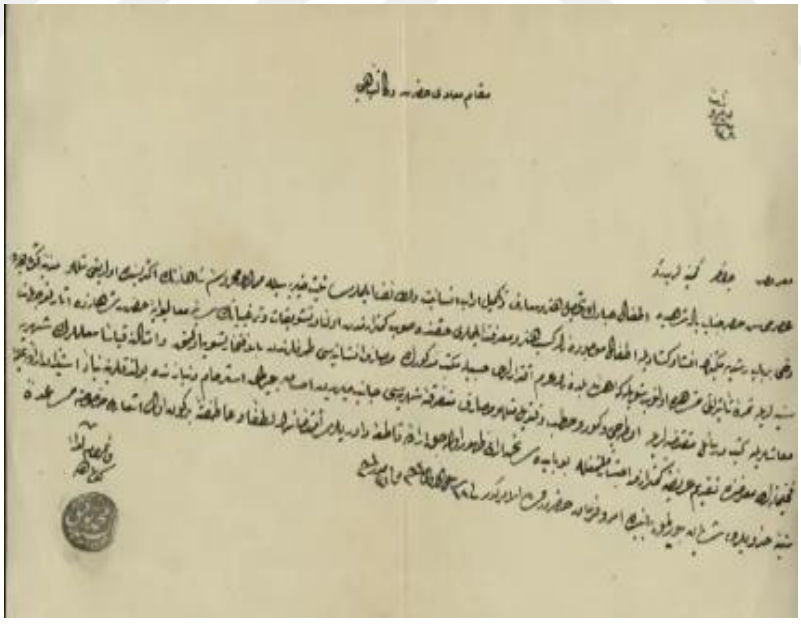

Görsel 138. 2 Kasım 1865 Tarihli Ulaşılan Belge (BOA., MVL., 712/48, 12 Cemazeyilahir 1282)

[191]BOA., A.MKT.NZD., 316/12, 5 Zilhicce 1276.
[192]BOA., MVL., 712/48, 12 Cemazeyilahir 1282.
[193]BOA., DH.MKT., 1914/108,23 Cemazeyilahir 1309.

3.5.2. Hapishane

Bulunduğu Yer: Edinilen bilgilere göre Hapishane, Hükümet Caddesi üzerinde Yeşil Camii yanında yer almaktaymış.

Tarihçesi: Mutasarrıf Ahmet Fuad Paşa'nın inşa ettirdiği hapishanenin 6 Ağustos 1890 tarihindeki bir arşiv belgesinde rayiç ve keşif defterinin tekrar düzenlenmesi istenmiş ve daha sonraki yıllarda inşasına başlanmıştır.[194] 1892 tarihindeki bir belgede de mekteb-i rüşdiye binasının inşaat tamamlanana kadar hapishane olarak faaliyet göstermesi reddedilmiştir.[195] Yapı yangın geçirmiş ve yangından sonra harap olmuştur. 1963-1977 yıllarında belediye başkanı olan Abdurrahman Necati Kara döneminde hapishane yıkılmış ve yerine pazaryeri kurulmuştur.[196] Yeşil Caminin tam arkasında bulunan Cafer Baba Türbesi hapishanenin bir kısmından değerlendirilmiştir (Görsel 140).[197]

Yapı Tasviri: Hapishane kesme taştan inşa edilmiştir. Yapı geçirdiği yangında sonra harap olmuştur. Geçirdiği yangında önceki fotoğraflara bakıldığında orta avlulu ve fevkani olduğu görülmektedir (Görsel 139).

[194]BOA., DH.MKT., 1748/35, 19 Zilhicce 1307.
[195]BOA., DH.MKT., 1914/108,23 Cemazeyilahir 1309.
[196]Kalyon, (2000). **a.g.k.,** s.401.
[197]Altun, (1981). **a.g.k**., s.439.

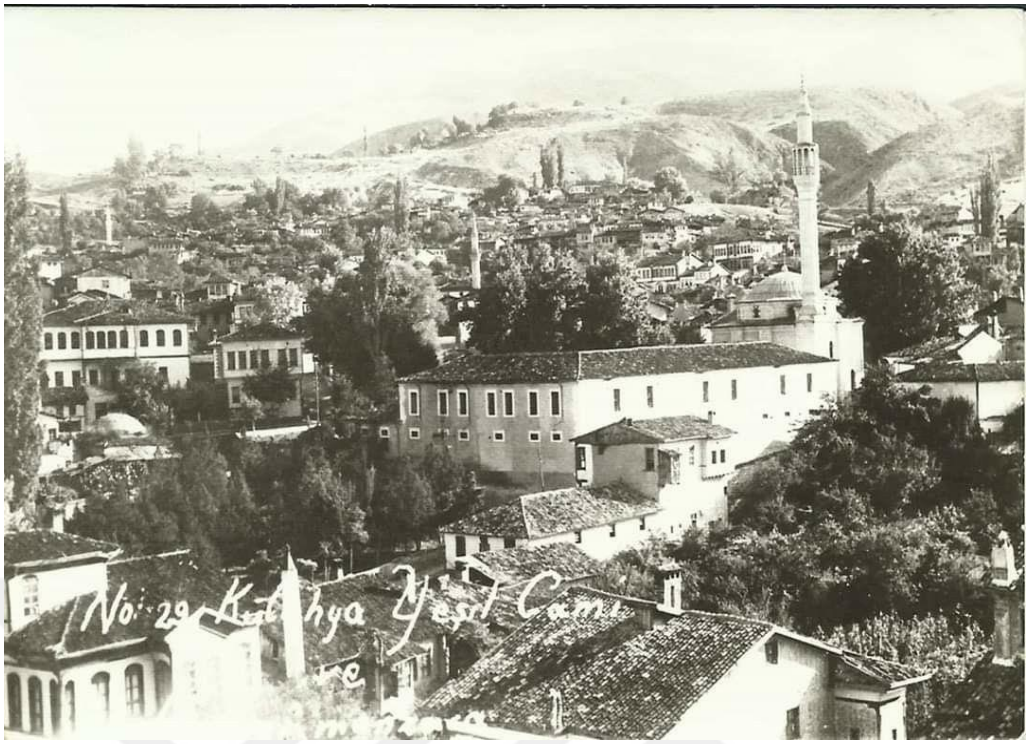

Görsel 139. Eski Hapishane 1960 (https://tr.pinterest.com/pin/120260252537902957/ Erişim Tarihi 14.10.2021)

Görsel 140. Eski Hapishanenin Bir Kısmından Değerlendirilen Cafer Baba Türbesi

3.5.3. Askerlik Şubesi (Daire-i Askeriye)

Bulunduğu Yer: Askerlik Şubesi (Daire-i Askeriye) binası yıktırılıp yerine yenisi yaptırılmış fakat tam olarak nereye yaptırıldığıyla ilgili net bir bilgiye ulaşılmamıştır.

Tarihçesi: Yapı 1899 yılında Kütahya Mutasarrıfı Fuad Paşa döneminde inşa ettirilmiştir. 1978-1985 yılında Albay İhsan Tokkaş döneminde yıktırılıp yenisi inşa ettirilmiştir.[198]

Yapı Tasviri: Askerlik Şubesi (Daire-i Askeriye) binası ile ilgili bilgiye elimizdeki o dönemden kalma tek bir fotoğrafla ulaşabilmekteyiz. Yapının inşa malzemesi olarak kesme-taş kullanıldığı görülmektedir. Giriş kısmının öne doğru taşkın, dört sütundan oluştuğu ve girişin tam üst kısmında, birinci katta balkon olduğu, altta bulunan sütunların izdüşümlerinin de yukarıya doğru sütun şeklinde devam ettiği görülmektedir (Görsel 141).

Yapının üst kat pencerelerinin basık kemerli, alt kat pencerelerinin yuvarlak olduğu ve kat arlarında dışa taşkın silme bulunduğu görülmektedir. Elimizdeki yapının mevcut fotoğrafından saçak kısmının kademeli fakat dışa taşkın olmadığı görülmektedir.

Görsel 141. Eski Askerlik Şubesi (Daire-i Askeriye) Binası (Mustafa Kalyon (2000). Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri. Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, s.392)

[198]Kalyon (2000). **a.g.k**., s.392.

Görsel 142. Eski Askerlik Şubesi (Daire-i Askeriye) Binası Açılış Töreni (Emine Gedik (2015). Arşiv Belgelerine Göre Kütahya Redif Taburu ve Redif Kışlası. Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.259)

3.5.4. Yeni Mahalle Hamamı

Bulunduğu Yer: Yeni Mahalle Hamamı, Kütahya İli merkezde Lala Hüseyin Paşa mahallesinde bulunmaktadır.

Tarihçesi: Yeni Mahalle Hamamının 1890'larda harap durumda olduğu tespit edilmiştir. Yapının tam tarihi bilinmeyip 19. yüzyıl sonuna tarihlendirilmiştir.[199] Yapının günümüze ulaşamadığını Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü de belirtmiştir.

Yapının Tasviri: Yeni Mahalle Hamamının moloz-taştan inşa edilip, bazı kısımlarında da ahşap bağdadi tekniğinin uygulandığı görülmektedir. Yapı Çapraz eksende iki kubbeli alandan oluşmaktadır (Çizim65). Yapı kubbeli bir alan şeklinde olup Kütahya Çinileri yerleştirilmiştir. Soyunmalık bölümü ahşap bağdadi tekniğiyle inşa edilmiştir. Bu bölümden sonra enlemesine beşik tonoz örtülü ılıklık kısmı ve ortasında göbek taşı bulunan, kubbeli sıcaklık bölümü görülmektedir.[200] Yeni Mahalle Hamamının depo ve külhan kısmı bulunmaktadır, ısıtma sorunu olduğundan dolayı kullanılmadığı görülmektedir.

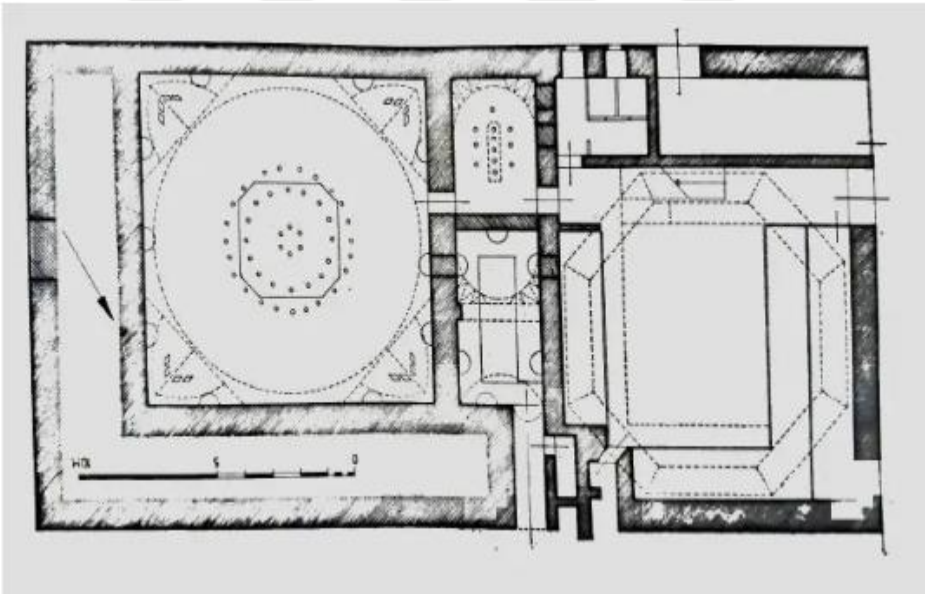

Çizim 65. Yeni Mahalle Hamamı Planı (Ara Altun (1981). Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi'Bir deneme. Atatürk ün Doğumuna 100. Yılı Armağan. s.662)

[199]Altun (1981). **a.g.k**., s.386.
[200]Altun (1981). **a.g.k**., .s.387.

3.5.5. Askerî Mahfel

Bulunduğu Yer: Askerî Mahfelinin yeriyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Tarihçesi: 19. yüzyıl sonlarında inşa edilmiş olan yapı savaş zamanında hastane olarak kullanılmıştır. Yapının elimize ulaşan fotoğraflarından fevkani olduğu görülmektedir.[201]

Yapı Tasviri: Yapının o dönemden kalan fotoğraflarından inşaat malzemesinin kesme-taş olduğu, bina girişinin yüksek bir sahanlığının bulunduğu ve bu sahanlığa iki yan taraftan merdivenlerle ulaşıldığı görülmektedir (Görsel 143). Kapının iki yanındaki duvara yapışık şekilde gözüken sütunlar çatıya kadar devam etmektedir. Girişin hemen üstünde bir balkon bulunmaktadır. Bu balkon girişe saçak görevi yapıp iki yan tarafta bulunan sütunlar tarafından taşınmaktadır. Yapının pencerelerinin yuvarlak kemerli olduğu ve kat aralarının silme ile vurgulandığı görülmektedir (Görsel 144).

Görsel 143. Askerî Mahfel (Mustafa Kalyon (2000). Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri. Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, s.393)

[201]Kalyon (2000). **a.g.k.,** s.392.

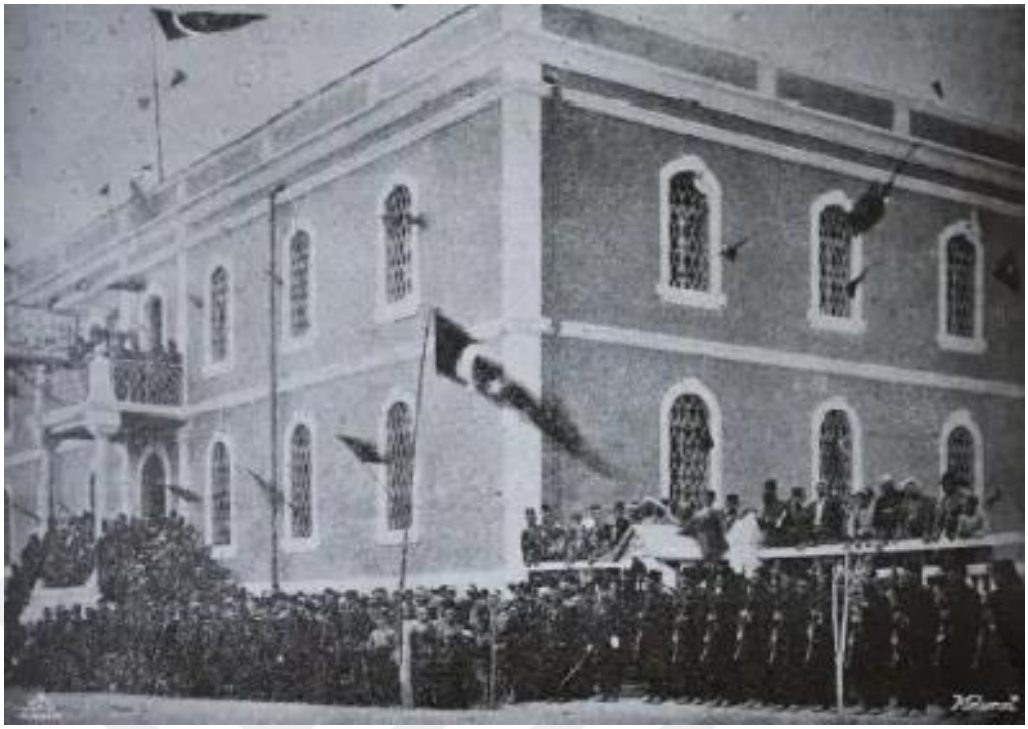

Görsel 144. Askerî Mahfel (Emine Gedik (2015). Arşiv Belgelerine Göre Kütahya Redif Taburu ve Redif Kışlası. Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.261)

3.5.6. Osmanlı Bankası

Bulunduğu Yer: Osmanlı Bankası Kütahya Şubesi, Kütahya İli merkezde Cumhuriyet Caddesinde yer almıştır.

Tarihçesi: Osmanlı Devleti'nde ilk banka kurma girişimi İngilizler tarafından 1836 yılında dile getirilmiştir. Yabancıların banka kurma teklif ve girişimlerinin yanı sıra Osmanlı hükümeti de devletin parasal ihtiyaçları çerçevesinde bir devlet bankası kurma fikrine sahiptir.[202] Osmanlı Devleti'nde bir devlet bankasının kurulması gerekliliği, 19. yüzyılda yaşanan parasal gelişmeler doğrultusunda ortaya çıkmış olup bu gerekliliğin altında temelde iki sebep vardır; bunlardan birincisi devlet gelirleri ile giderleri arasında zaman içerisinde beliren dengesizliği giderecek avans ve kısa vadeli hazine bonolarının düzenlenmesi ihtiyacı, ikincisi ise dış borçların alınmasında ve bunlara ait anapara ve faizlerin ödenmesinde Batılı alacaklıların güvendiği bir sistemin oluşturulması ihtiyacıdır.[203] Yabancı sermayeli olan bu bankanın devlet bankası özelliğine sahip olmasının nedeni; ülkede para ihracının yapılabilmesi ve parasal alana istikrar kazandırabilmektir.[204] Osmanlı Bankası faaliyetine mütevazı biçimde başlamış ve ilk şubesini 13 Haziran 1856'da finans merkezi Galata'da açmıştır. Ertesi ay, önemli ihracat limanı olan İzmir'de, ekim ayında da Beyrut'da birer şube açılmıştır. Yılın sonuna doğru Boğdan'daki Galati'de (Galatz) dördüncü bir şube faaliyete başlamıştır.[205] Osmanlı bankası Kütahya Şubesi (Görsel 145), 37. Şube olarak 1906 yılında kurulmuştur.[206]

Osmanlı Bankasının 30 Ağustos İlkokulunun tam karşısında yer aldığı bilinmektedir. Araştırmalarımızın sonucunla aldığımız bilgilere göre ilk inşa edildiğinde banka olarak kullanılan yapı daha sonraki yıllarda Çiçek Palas oteli olarak kullanılmış olup, otel işlevinden sonra uzun yıllar boş kaldığı ve kullanılmadığı için harabeye dönen yapı yıkılıp yerine apartman inşa edildiği bilgisine ulaşılmıştır. Apartman olarak kullanılan yapı sonraki yıllarda banka işlevi görmeye başlamış olup günümüzde de yapıyı İş Bankası ve Halk bankın arasında kalan ve Deniz Bank olarak kullanılan yapı (Görsel 146) olarak görmemiz mümkündür.

---

[202] K. Bayraktar (2002). *Osmanlı Bankasının Kuruluşu*. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 3, s.2.
[203] A. Sudi-T. Arzu (2002). *Osmanlı Devlet'inin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası'nın Yeri ve Faaliyetleri*. Muhasebeciler ve Finans Tarihi Araştırmacıları Dergisi. Mart Matbaa, sy 3, s.68-69.
[204] E. Eldem (1999). *Osmanlı Bankası Tarihi*. Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul, s.89.
[205] A. Autheman (2002). *Bank-ı Osmanî-i Şahane: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*. Osmanlı Bankası Arşiv Araştırma Merkezi, İstanbul. s.24.
[206]C.Christopher (1994). *The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank. 1890-1914.* International Journal of Middle East Studies, Vol. 26, No. 4, s.610.

Görsel 145. 1926 Osmanlı Bankası Kütahya Şubesi
(https://www.flickr.com/photos/saltonline/19917839811 Erişim Tarihi 13.11.2021)

Görsel 146. Günümüzde Osmanlı Bankasının Yer Aldığı Düşünülen Alan

3.5.7. Sümerbank Kütahya Seramik Fabrikası

Bulunduğu Yer: Sümerbank Kütahya Seramik Fabrikası, Kütahya İli merkezde Tren Garının arkasında, Vefa mahallesinde yer almaktadır.

Tarihçesi: Keramik fabrikası istasyon civarında kurulmuştur. Civarın killi ve keramikçilerin tabiriyle, yağlı olan toprağı tuğla ve kiremit imali için kullanmaktadırlar. Filhakika, kum-çakıl depoların üstünde bulunan 1,5-2 m kalınlığındaki toprak tabakası kiremit ve tuğla imaline gayet elverişli bulunmaktadır. Buda, tesisin burada kurulmasına amil olmuştur.[207]

Nuri Conker ve arkadaşları tarafından inşaat malzemesi şirketi olarak 1926 yılında kurulan bu müessese, 1935 yılında Sümerbank tarafından 94.822 Türk Lirasına satın alınmıştır. O tarihten bu yana Sümerbank Keramik fabrikası olarak çalışmakta olan fabrika her sene gelişmiş ve kar etmiştir. Kömürle ısıtılan ve zikzaklı iki fırını bulunan fabrika 250 işçi ve 19 personele sahiptir. Her mevsim çalışabilecek şekilde kurulan bu tesis, 1967 yılında 450.000 Türk Lirası kar sağlamıştır.[208] Çıkarılan kiremit ve tuğlanın kalitesi Eskişehir ve Sivas fabrikalarından üstündür. Zira toprak kimyevi tertip bakımından gayet elverişlidir. Fabrika Marsilya tipi kiremitler yapmakta olup ebatları Türk normuna göre tertip edilmiştir. Civarda Kaolen de bol olduğundan Porsel sanayii de kurulması mümkün olabilecektir. Fabrikanın 1958 iş yılı istihsal programı 6 milyon kiremit, 4,8 milyon tuğla iken bu programın tahakkukuna imkan hasıl olmayacak gibi görünmektedir. Zira elde yeter derecede işçi bulunmadığından ancak tek vardiya halinde çalışılmaktadır. Zira Sümerbank sosyal yardımlara ehemmiyet verdiği için, işçinin eline geçen para hususi sektörün verdiğinden az olmakta, dolayısıyla işçiye cazip gelmektedir. Hususi sektörden daha ucuza mal eden fabrika, Türkiye'nin hemen her tarafına satış yapmakta olup elde edilen tuğla ve kiremitler Erzurum'a kadar gönderilmektedir.[209] Günümüzde çok bakımsız harabe durumundadır.

[207]A. Ardel-A. Kurtel (2014). *Kütahya ve Civarında Coğrafi Müdahaleler*. Türk Coğrafya Dergisi, 0 (18-19), s.155.
[208] E. Çetintaş (2004). *Cumhuriyet'ten Bu Yana Kütahya'da Sanayi Devrimleri I*. Kütahya 1967 İl Yıllığı Kütahya İl Çevre Durum Raporu, İktisadi Yönü le Kütahya Kitabı, s.3.
[209]Ardel-Kurtel (2014). **a.g.k.,** s.156.

Görsel 147. Sümerbank Kütahya Seramik Fabrikası Yerleşimi

Görsel 148. Sümerbank Kütahya Seramik Fabrikası Günümüze Ulaşan Bir Cephesi

DEĞERLENDİRME

Anmak kökünden türetilen anıt sözcüğü, bir olayı hatırlamak, önemli kişi ya da kişilerin anısını yaşatmak, askeri bir başarıyı, toplumun değer verdiği düşünce ya da ülküyü yüceltmek, simgelemek amacıyla konuyla ilgili bir yere, bir meydana geniş bir alanda görülecek biçimde yerleştirilen yazıt, sütun, ya da mimari yapıyı tanımlar. Batı sanatında Roma döneminden itibaren kentleri süsleyen anıtlar karşımıza çıksa da Anadolu Selçuklu ve Osmanlı sanatında kişinin anısını yasatmak kent ölçeğindeki yapılar ile sağlanmıştır. Cumhuriyet dönemi mimari yapım programının belirlenmesinde, Tanzimat döneminde başlayan Osmanlı toplum hayatına yeni ihtiyaçların, kavramların, kurumların ve buna bağlı yeni bina türlerinin girmesi etken olmuştur. Yapılarda yenileşme hareketi Tanzimat dönemiyle başlamış olup belediye binaları, postane, telgrafhane, tren istasyonları gibi yapılar Osmanlı mimarisinde yer almaya başlamıştır.[210]

Tanzimat'tan itibaren değişen Osmanlı şehirlerinde bir yandan batı anlayışında anıtlar görülmeye başlanırken, asıl farklılaşma kentlerin yeni ihtiyaçlarına cevap verecek; okul, banka, Adalet Sarayı, vb. yapıların anıtsal büyüklükte yapılmaya başlanmasıdır. [211]

Kütahya Kent merkezinde 1847-1930 yılları arasında inşa edilmiş on iki yapı çalışmamızda detaylı olarak incelenmiştir. Aynı tarihler arasında inşa edilmiş günümüze ulaşamayan yedi yapı tespit edilmiştir. Tüm yapılar bulunduğu yer, tarihçe ve yapı tasviri başlıkları altında katalog biçiminde ele alınmıştır. Çalışmamızda eğitim yapıları başlığı altında; Kütahya Lisesi (1884), dini yapılar başlığı altında; Kaditler Cami (1847), Molla Bey Camii ve Kütüphanesi (1847), Mesudiye Camii (Şeyh Salih Tekkesi/Mescidi) (1854), Sadettin Cami (1870), Dilsizoğlu Cami (1876), Şeyh Salih Türbesi (1882), Yeşil Cami (1905), Küpecik Cami (1911-12), kamu yapıları başlığı altında; Adalet Sarayı, (1907), Ziraat Bankası (1929), ulaştırma yapıları başlığı altında; Alayunt Tren İstasyon Binası (1894) ve günümüze ulaşmayan yapılar başlığı altında; Mektep-i Rüştiye, Hapishane, Askerlik Şubesi (Daire-i Askeriye), Yeni Mahalle Hamamı, Askerî Mahfel, Osmanlı Bankası, Sümerbank Kütahya Seramik Fabrikası incelenmiştir (Tablo 1). İncelediğimiz yapılardan; Molla Bey Cami, Mesudiye Cami ve Şeyh Salih Türbesi Balıklı

[210] G. Acar. Tanzimat Dönemi Fikir ve Düşünce Hayatının Mimari Alana Yansıması, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, s.109.
[211] Z. Ertuğrul (2007). Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi Mimarlarından Muzaffer Bey: Eserleri ve Sanat Anlayışı, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, s.205.

caddesinde yan yana konumlandırılmışlardır. Sadettin Cami Kıbrıs Caddesinde, Kaditler Cami Lala Hüseyin Paşa Caddesinde yer alıp birbirlerine yakın oldukları tespit edilmiştir. İncelediğimiz yapıların merkezinde kalacak şekilde, Cumhuriyet Caddesinde Ziraat bankasının yer aldığı görülmektedir. Kütahya'nın tepe noktasında Fuatpaşa Caddesinde Adalet Sarayı, ön tarafında Lise Caddesinde Kütahya Lisesi, çaprazında Hükümet Caddesinde Yeşil Cami ve arka tarafında Müdderris Caddesinde Küpecik Cami ile Spor Caddesinde Dilsizoğlu Caminin yer aldığı tespit edilmiştir. Bu yapılar konum olarak kentin ticaret merkezi olan bölgede yoğunlaşmaktadır. Kent merkezinin dışında Alayunt Caddesinde Alayunt Tren İstasyon Binasının yer almaktadır (Harita 2).

Kütahya Kent merkezinde kamu yapısı olarak inşa edilen Adalet Sarayı, binası, yeni modern yönetim ile bürokrasiye yönelik bir ilerleme ve devletin yeni işlevlerinin gerektirdiği bu yapı, aynı zamanda da devletin gücünü göstermek amacıyla güç merkezi olması amaçlanarak inşa edilmiştir.[212] 1907 yılında inşa edilen ve anıtsal olarak tasarlanan Kütahya Adalet Sarayı binası bodrum üzeri iki katlı olarak inşa edilmiş olup, dönemin tip projelerinden izler taşımaktadır. Yapı bir koridor etrafında sıralanmış odalardan meydana gelen dikdörtgen plan şeması yansıtmaktadır. Anıtsal ölçekteki bu yapının vurgulanmış girişi, ön cephede yoğunlaşan süslemeleri ve dış cephe ile özellikle mescid te çinin yoğun olarak kullanılmasıyla dikkati çekmektedir. Yapı özellikle ikinci kat koridorunu aydınlatan yüksek sekizgen kasnaklı aydınlık bölümü ile öne çıkmaktadır. Bir diğer kamu binası olan Ziraat Bankası, bodrum üzeri iki katlı olarak inşa edilmiştir. Yapının orta aksında aydınlık bölüm bulunmaktadır. Birinci katta yer alan aydınlık bölümünün etrafına duvar örülerek koridor oluşturulduğu ve banka işlevine uygun hale dönüştürüldüğü görülmektedir. Ziraat Bankası Kütahya Şube Binası dönemin ünlü mimarı Giulio Mongeri'nin tasarımı olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Mongeri bu dönemde Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankası tip projelerini tasarlamıştır. Kütahya Ziraat Bankası tıpkı Adana, Aydın, Manisa ve Eskişehir'de yer alan Ziraat Banka Şubeleri ile aynı özellikleri gösteren tip projelerden olup iç mekan düzenlemesi Kütahya şubesine özgüdür.

Osmanlı İmparatorluğunda Düyun-u Umumiye idaresinin kurulması ile Fransız ve Alman şirketlere demir yolu hat yapılması izni verilmiştir. Demiryolu hatlarının inşasına Erken Cumhuriyet döneminde devam edilmiş ve II. Dünya savaşının sonrasına kadar

[212] Y. Avcı (2017). Tanzimat Döneminde Kent Mekanında Devletin Erki ve Temsili, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul, s.46.

Anadolu demir yolu hatları tamamlanmıştır. Çalışmamızda yer alan Aalayunt tren istasyonu dikdörtgen formda, iki katlı olarak tasarlanmış bir tip projedir. İstasyon binasının yanında bitişik olarak ambar binası yer almaktadır. Alayunt Tren İstasyon Binası, Anadolu Demiryolu tarafından Alman Juius Berger şirketi ile mali destekçi olarak Alman Bankalar Sendikası tarafından inşa edilmiştir. Almanların II. Sınıf tipi olarak gösterilen bu yolcu binaları, Alayunt, Akşehir, Akhisar, Bilecik ve günümüze ulaşamayan Kütahya istasyon binaları tip projeleri olarak sayılabilir.

Okul, İstasyon Binası ve Adalet Sarayı'nda dönemin diğer kentlerinde de karşımıza çıkan bir tip proje anlayışı görülmektedir. Ancak en geniş grubumuz olan dini yapılarda Kütahya'ya özgü düzenleme ve gelişim anlayışı karşımıza çıkmaktadır. Bu yapılar içinde Yeşil Cami ve Molla Bey Cami hariç diğerleri minaresiz, tek katlı mescid olarak inşa edilmiştir. Fakat kentin artan nüfusuyla birlikte bu yapıların kısa süre içinde camilere dönüştürüldüğü belgelenmiştir. Bu dönüşümün en önemli iki öğesi, yapılara minare eklenmesi ve var olan yapıların iki katlı hale getirilmesidir. Bu dönüşüm gerçekleştirilirken plan değiştirilmemiş, çatı yükseltilerek ikinci bir kat oluşturulmuştur. Bu mescidlerin tamamı kırma çatıyla örtülüdür. Dini yapı grubu içinde bu işlevle inşa edilen Yeşil Caminde kubbe kullanılmıştır. İncelediğimiz dini yapılardan Sadettin Cami dışındaki camilerde kare ya da dikdörtgen plan tipinin varlığı ve Sadettin Caminin bulunduğu arsadan kaynaklı düzensiz plan tipine sahip olduğu tespit edilmiştir. Sadettin Cami, Kaditler Cami, Küpecik ve Molla Bey Cami iki katlı, diğer camiler tek katlıdır. Tek katlı olan Yeşil Cami ve Şeyh Salih Türbesinin kubbe örtülü olduğu görülmekle birlikte diğer camilerin ahşap örtülü olduğu, Mesudiye Cami ile Molla Bey Caminin ise özel tavanlı olarak adlandırılan bindirme ahşap tavanlı olduğu görülmektedir.

Kütahya Adalet Sarayı ve Yeşil Camii gibi iki önemli yapının bani bilgisine ulaşılmadığı, fakat karşımıza çıkan en önemli bilginin Kütahya'da uzun süre valilik görevinde bulunan Fuad Paşa tarafından inşa ettirildiğidir. Yeşil Camii mimarı Fuad Paşa'dır. Kaditler Cami Halil Kamil Ağa ile Yağcı Halil bin Mehmet, Molla Bey Cami İbrahim Ethem Bey, Mesudiye Camii (Şeyh Salih Tekkesi/Mescidi) Şeyh Salih, Dilsizoğlu Cami Dilsizoğlu Hacı İbrahim, Sadettin Cami halk tarafından toplanan paralar ve inşa sürecinde Hasan Hakkı Beyin yardımlarıyla, Kütahya Lisesi devlet ve halktan toplanan yardımlarla, inşa sürecinde Hacı Yusuf'un maddi desteğiyle inşa ettirilmiş olup Şeyh Salih Türbesinin bani bilgisine ulaşılamamıştır.

Kütahya'da incelediğimiz yapılarda inşa malzemesi olarak tuğla, moloz-taş, kesme-taş, ahşap ve kerpiç kullanılmış olup, çatılarında da kiremit malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Kesme-taş malzemeden inşa edilen yapılar arsında; Adalet Sarayı, Ziraat Bankası, Kütahya Lisesi, Şeyh Salih Türbesi ve Yeşil Cami yer almaktadır. Mesudiye Camii kerpiç malzemeden, Dilsizoğlu Camii ahşap malzemeden, Kaditler Cami, Küpecik Cami, Sadettin Cami ve Molla Bey Cami kesme-taş, moloz-taş ve tuğla malzemelerden inşa edildiği, diğer yapılarda da malzeme birliğinin olmadığı görülmektedir. Camilerin çoğunun çatılı olmasının, ilk inşa edildiklerinde tek katlı bir mescid olarak kullanılmalarından kaynaklı olduğu düşünülebilir. Zamanla daha fazla nüfuza hitap etmek amacıyla yapıya bir kat daha eklenip üst örtüsünün çatı olarak kullanılmasının tercih edildiği düşünülmektedir. Yapılan araştırmalarda Kaditler Caminde yer alan ezan balkonundan kaynaklı, mescidten camiye dönüştürülen yapıya taş minaresi geç dönem eklenmiştir. Yeşil Cami minaresinin taş malzemeden ve köşklü olması diğer incelediğimiz cami minarelerinin ise tuğla malzemeden inşa edilmiş olmaları, minarelerin camilere sonradan eklendiği ve Molla Bey Cami dışında kalan yapıların minare eklenerek camiye dönüştürüldüğü görüşünü bir kez daha destekliyor olmaktadır. Sadettin Caminin düzensiz bir arsa üzerinde yer almasından dolayı yapıda tonoz kullanılması ve Şeyh Salih Türbesi'nde de kubbe ile tonozun kullanılması anıtsallık yaratma isteği olarak görülebilir. Yeşil Cami minaresinin dışında diğer bütün cami minarelerinde turkuaz renkte çini kuşaklar kullanılmış olup Yeşil Camii minaresinde çini kuşağa rastlanmamıştır.

Adalet Sarayı, Kütahya Lisesi, Yeşil, Sadettin, Molla Bey, Kaditler Camilerinde ve Alayunt Tren İstasyon binası pencerelerinin etrafında taş veya çini malzemelerle diş oluşturacak şekilde çevrelendiği veya düz bordürlerle birlikte sınırlandırıldığı görülmektedir.

Çalışmamızda yer alan Adalet Sarayı zemin katında giriş bölümü içeriye girinti olacak şekilde düzenlenmiştir. Bu bölüm üst katlar boyunca çıkma yaparak alttan sütunlarla desteklenmiş ve ön cephe birinci kat duvar yüzeyi çinilerle kaplanmıştır. Adalet Sarayı ve Kütahya Lisesi özellikle ön cepheleriyle süslemenin en yoğun olarak karşımıza çıktığı örneklerdir. Adalet Sarayı giriş bölümünde, pencere kenarlarında ve bacalarda çinilerin kullanılmış olduğu, kullanılan çinilerin büyük çoğunun turkuaz üzerine beyaz Ayyıldız motifinin yer aldığı görülmektedir. Ayyıldız motifinin devlet sembolü olarak kullanılması III. Mustafa döneminde başlamış olup Ayyıldız bayrak

demetleri ise II. Mahmut döneminde görülmüştür.[213] Yapıda yer alan mescid odasının tamamen çini kaplanması ve kullanılan bütün çinilerin buraya özel olarak tasarlanması ünik bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Cephesindeki yoğun çini kullanımına başka bir Adalet Sarayı örneğinde rastlanmamıştır.

Kütahya Lisesinin yüksek bir merdivenle ulaşılan giriş bölümünde sütunlar tarafından taşınan üçgen bir alınlık kullanılmıştır. Ön cephe çatı kısmında eski fotoğraflardan görebileceğimiz üçgen alınlıklı bir bölüm yer almakta olup çıkan yangınlar sonucunda günümüze ulaşmadığı ve bu kısmın muhtemelen devlet arması veya tuğraya ayrılmış bir bölüm olduğu düşünülmektedir. Cephede yer alan sütunlar, üçgen alınlık gibi elemanlar yapı süslemesinin en dikkat çekici öğeleridir.

Yeşil Cami cephelerine kubbenin taşınması amacıyla eklenmiş ve üzerleri kesme-taş malzemeyle kaplanmış olan payandaları, sadece taşıyıcı amaçlı değil süsleme öğesi olarak da öne çıkmaktadır. Kaditler Camii giriş kapısı, alt ve üst katta yer alan mihrabın üst kısmında, Şeyh Salih Türbesinin ön cephesinde, üçgen alınlıkların kullanıldığı görülmektedir. Sadettin Cami ile Molla Bey Külliyesinde yer alan kütüphanenin kapı alınlığında güneşi simgeleyen ışın demetleri yer almaktadır. II. Mahmut döneminde yaygınlaşan ve Sultan Mahmut güneşi olarak adlandırılan bu ışın demetleri Sadettin Cami minber giriş kısmının yuvarlak kemerinde de kullanılmıştır. Yapıların giriş cephesi çoğunlukla ana caddeler üzerinde yer almaktadır. Küçük ölçekli diğer yapılarda giriş cephelerinde sokağa açılan sade ve üzeri sundurmalı giriş kapıları kullanılmıştır. Günümüze ulaşan orijinal mihraplardan Yeşil Camii mihrabında alçı, diğer camilerde yer alan mihraplarda taş malzeme kullanılmıştır. Bütün camilerde ahşap malzemeden yapılmış minberler yer almaktadır.

Tez çalışmamızda ele aldığımız yapılar çoğunlukla Neo-klasik üslup özellikler taşımaktadır. Yapılarda sadelik, tek renk ve dengeli tasarımlar hedeflenmiştir. Ön cephelerde yer alan üçgen alınlıklar, düz sütunlar, katlar arsındaki ayrımı sağlayan silmeler ve bodrum ile diğer katların farklı malzemelerle inşa edilmiş olması gibi özellikler bu dönem Kütahya yapılarının öne çıkan özellikleri olarak sıralanabilir.

[213]Keykubatlı (2020). **a.g.k.,** s.125.

İncelediğimiz camilerden en yoğun bezemenin kullanıldığı örnek Yeşil Camidir. Caminin dış cephesinde yer alan payandalarla cephe süslenmiş olup, caminin içi zeminden kubbeye kadar boş yer kalmayacak şekilde kalem işi, yıldız, edirnekari, malakari süslemelerle bezenmiştir. Mihrap bölümünde oldukça gösterişli altın yaldız, malakari yıldız, bitkisel karakterli kalem işi süslemeler ile çeşitli kabartma bordürler ve mihrap nişinde kandil motifinin kullanıldığı görülmektedir. Diğer cami mihraplarının taş olanları, kalem işi süslemelerle veya Kütahya Çinileriyle kaplanmıştır. Buralarda kullanılan bezemelerde ortak bir süsleme dili karşımıza çıkmaktadır.

1847-1930 yılları arasında Kütahya'da inşa edilen yapılara bakıldığında, Adalet Sarayı, Kütahya Lisesi, Yeşil Cami, Şeyh Salih Türbesi ve Kaditler Caminin günümüzde de kent dokusu içinde de anıtsal özelliklerini koruyabildikleri görülmektedir.

Tablo 1. Günümüze Ulaşan Yapıların Mevcut Durumlar

Adı	İnşaat Tarihi	Bani	Malzeme	Bulunduğu Yer	Örtü Sistemi	Tip Proje Olan Yapılar	Üçgen Alınlık	Işın Demetli Üçgen Alınlık
Kütahya Lisesi	1884	Halk ve Hacı Yusuf	Kesme Taş	Lise Cad.	Kırma Çatı	Var	Var	Yok
Kaditler Cami	1847	Yağcı Halil Bin Mehmed	Kesme Taş	Lala Hüseyin Paşa Cad.	Beşik Çatı	Yok	Var	Yok
Molla Bey Cami ve Kütüphanesi	1847	Yağcı Halil Bin Mehmed	Kesme T. ve Moloz T.	Piriler Mah. Balıklı Cad.	Beşik Çatı	Yok	Yok	Var
Mesudiye Cami	1854	Şeyh Salih	Kerpiç	Piriler Mah. Balıklı Cad.	Beşik Çatı	Yok	Yok	Yok
Sadettin Cami	1870	Hasan Hakkı Bey	Kesme T, Moloz T. ve Tuğla	Kıbrıs, Germiyan Cad.	Kırma Çatı	Yok	Yok	Var
Dilsizoğlu Cami	1876	Dilsizoğlu Hacı İbrahim	Ahşap	Saray Mah. Spor Cad.	Beşik Çatı	Yok	Yok	Yok
Şeyh Salih Türbesi	1882	Bilinmiyor	Kesme Taş	Piriler Mah. Balıklı Cad.	Kubbe ve Tonoz	Yok	Var	Yok
Yeşil Cami	1905	Fuad Paşa	Kesme Taş	Ali Paşa Mah. Hükümet Cad.	Kubbe	Yok	Yok	Yok
Küpecik Cami	1912	Bilinmiyor	Kesme T, Moloz T. ve Tuğla	Küpecik Sk. Müderris Cad.	Beşik Çatı	Yok	Yok	Yok
Adalet Sarayı	1907	Fuad Paşa	Kesme Taş	Fuatpaşa Cad.	Kırma Çatı	Var	Yok	Yok
Ziraat Bankası	1929	Ziraat Bankası	Kesme Taş	Ziraat Sk.Cumhuriyet Cad.	Kırma Çatı	Yok	Yok	Yok
Alayunt Tren İstasyon Binası	1894	Devlet Demir Yolları	Moloz Taş	Alayunt Cad.	Beşik Çatı	Var	Yok	Yok

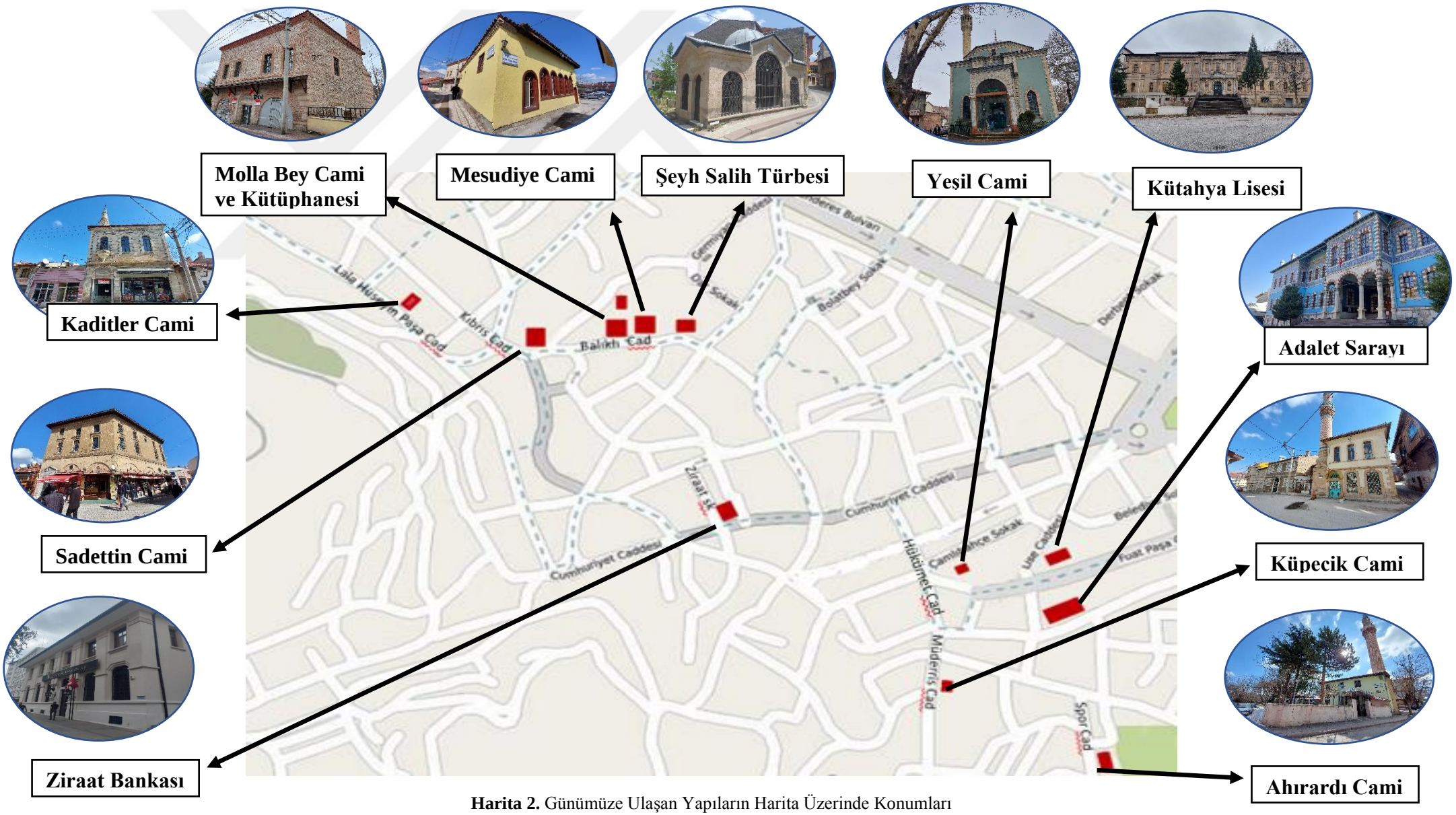

Harita 2. Günümüze Ulaşan Yapıların Harita Üzerinde Konumları

SONUÇ

‘Kütahya Kent Merkezinde 1847-1930 yılları Arasında İnşa Edilmiş Anıtsal Yapılar’ adlı yüksek lisans çalışmasında ele alınan yapıların çoğunlukla Neo-klasik üslup özellikleri yansıttığı görülmektedir. Bu tarih aralığı Osmanlının son döneminde karşımıza çıkan batı mimarisi kaynaklı, mimari çeşitliliğin yansıması olan Neo-klasik, Neo-gotik, Art Nouveau vb. üslupların karşımıza çıktığı dönemi ve bunlara tepki olarak Türk mimarların yarattığı Osmanlı Neoklasizmi de dediğimiz Birinci Ulusal Mimarlık Dönemini kapsamaktadır.

Kütahya’daki bu dönem yapıları içinde mimarlık tarihimizde 1908-1930 yılları arasına tarihlendirdiğimiz Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi Üslubunda bir yapı örneği ile karşılaşmıyoruz. Tarih olarak bu dönem içinde inşa edilmiş Hükümet Konağı Binası, Ziraat Bankası ve Küpecik Cami için tamamıyla Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi yapısı diyemiyoruz. Özellikle Hükümet Konağı olarak inşa edilen günümüzdeki Adalet Sarayı binası, Avrupa tarzında bir neoklasizmden, Osmanlı neoklasizmine geçişi göstermesi açısından öne çıkmaktadır. Yapının planı diğer kentlerdeki örneklere benzerken, asıl farklılık cephelerde kullanılan detaylarda ortaya çıkmaktadır. Bu kadar yoğun çini kullanımı ve özellikle Kuşkondulu çatısı bize mimaride cephelerin nasıl millileştirildiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Çalışma kapsamımız içindeki en anıtsal ölçekli yapı olan Hükümet Konağı, konumlandırıldığı yüksek alan, çini kullanımı ve çatı düzenlemesi ile diğer örneklerden ayrılmaktadır. Yapının zemin katında tüm duvar ve tavan yüzeyi buraya özel üretilmiş çinilerle kaplı bir mescid yer almaktadır. Osmanlı Mimarisinde özellikle iç mekânı tamamen çiniler ile kaplı olduğu pek çok yapı karşımıza çıkmaktadır. Yapı cephelerinde yoğun çini kullanımı ise Osmanlı türbeleri ve bazı küçük boyutlu camilerde sıklıkla görülmektedir. Osmanlıda inşa edilmiş ilk Hükümet Konağı olan Bursa Hükümet Konağından itibaren ve bundan sonra inşa edilecek aynı işlevli yapılarda bu ölçüde çini ile kaplı bir örnek karşımıza çıkmamaktadır. Dolayısıyla Kütahya’nın Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde çini üretimi açısından önemli bir nokta olduğu bu yapıdan okunabilmektedir. Gerçekten de Çanakçı Emin’in atölyesinde devam eden ve günümüze kadar gelen Çiniciliğin Kütahya’nın sembolü olması bu yapı ile simgelenmiştir.

Ele aldığımız dönem içinde; Kütahya kent merkezinde en çok karşılaşılan yapı türü dini mimari olmuştur. Kütahya'nın il merkezi olup bir yıl sonra il merkezinin Bursa'ya taşınmasıyla beraber, 1850 yılında Bursa ve İstanbul'a büyük göçler olmuştur. Bu dönemde özellikle Ermeniler büyük oranda göç etmişlerdir. Bu kadar çok mescid örneğimizin olmasının sebebi; alınan göçlerle mahalle sayısının artması ve özellikle çeşitli dini grup ile cemaatin (Halveti, Nakşibendi, Kadiri ve Mevlevi) Kütahya'da etkili olmasıdır. Minaresiz olarak inşa edildikleri için mescid olarak tanımlanan bu yapılar, daha sonra ihtiyaç duyulduğu için ikinci bir kat ve minare eklenerek değiştirilmişlerdir. İlginç olan bu değişim yapılırken üst örtünün kırma çatı olarak korunmasıdır.

Mescid yapıları içinde Mesudiye ve Molla Bey Camii harimi örten bindirme tavanları ile dikkati çekmektedir. Canan Parla ve Erol Altınsapan'ın 'Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı Yapıları I' adlı kitabında detaylı olarak bindirme tavanlı yapıların örnekleri verilmiştir. Eserde Kütahya'daki bu yapı adları ile karşılaşmamamız, bu yapıların literatürde yer almadığını düşündürmektedir. Dolayısıyla incelenen tarih aralığı ve alan genişletildiğinde bu tarz örneklerin Kütahya için artacağı düşünülmektedir.

Dini yapılar gurubunda yer alan, Yeşil Cami dışındaki bütün camilerin üst örtüsünün kırma çatılı olduğu tespit edilmiştir. Bu durumun ilk inşa edildiklerinde mescid olarak kullanılmalarından ve ahşap üst örtünün uygulanma kolaylığından kaynaklandığı düşünülmektedir. Yeşil Camii minaresinin dışında, araştırmamızın kapsamında yer alan bütün cami minarelerinin kesme-taş kaide üzerine tuğla gövdeli ve çini kuşaklı olduğu, Yeşil Camii minaresinin diğer cami minarelerinden farklı olarak bütününün taş ile şerefe kısmının köşklü ve Kütahya'da tek örnek olduğu görülmektedir. Tuğla malzemeden inşa edilen minareler camiye dönüştürülen mescidlere sonradan eklenmişlerdir.

Kütahya'nın bu dönem yapıları bize; kentlerde karşımıza çıkan yapı tiplerinin nüfusun ihtiyaçlarına göre inşa edildiğini göstermektedir. Ayrıca yapılarda üslupların ezbere ya da birebir uygulanmadığını, her kentin kendi beğenisinin eserlere ve cephe tasarımlarına bir şekilde yansıtıldığını kanıtlamaktadır.

KAYNAKÇA

Abdülkadiroğlu, A. (1995). *Kütahya Yeşil Cami ve Tezyinatından Anlamlı Bir Bölüm*. Diyanet, C.56

Acar, G. (2000). *Tanzimat Dönemi Fikir ve Düşünce Hayatının Mimarî Alana Yansıması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Açıkyıldız, B. (1997). *19.Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Neo-Gotik Üslup*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alidost, E. (2009). *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri*. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 7, Sayı: 13

Altınsapan, E.- Parla, C. (2004). Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı Yapıları I. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları no. 15

Altun, A. (1981). "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi bir deneme". O. Aslanapa-Ş.Yetkin- B. Mereyer (Ed.), *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan*. İstanbul: Formül Matbaası.

Ardel, A.-Kurtel, A. (2014). Kütahya ve Civarında Coğrafi Müdahaleler. *Türk Coğrafya Dergisi*, 0 (18-19).

Arıkan, R. (2010). *Tanzimat Döneminde Kütahya*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ensttitüsü, Tarih Anabilim Dalı.

Avcı, F. (2012). *Kütahya İlinin Turizm Coğrafyası*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı.

Avcı, Y. (2017). Tanzimat Döneminde Kent Mekanında Devletin Erki ve Temsili, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul.

Ayaz, M. E., Özer M., Yeldemez Z. (2010). *Kütahya*. Kütahya: Ekspres Matbaası İl Kültür Turizm Yayınları.

Autheman, A. (2002). *Bank-ı Osmanî-i Şahane: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası.* Çev.: Ali Berktay, Osmanlı Bankası Arşiv Araştırma Merkezi, İstanbul.

Arman, S.- Mereyer, B.- Aslanapa, O. (1981). T.*C. Kütahya İli 100. yıl kutlama komitesi; Kütahya Belediyesi.* İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi, Sanat Tarihi enstitüsü.

Batur, A. (1985). Batılılaşma döneminde Osmanlı Mimarlığı. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 4: 1038-1067.

Batur, A. ve Batur S. (1981). İstanbul'da 19. Yüzyıl Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümayunlar. *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul: İTÜ, c. III.

Bayraktar, K. (2002). Osmanlı Bankasının Kuruluşu. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2.

Bourguignon, J. B. (1834). *d'Anville, Geographie Ancienne Et Historique*. Paris: V. Lecou Libraire, I: 312.

Bozkurt, N. (2018). *Kütahya 1842-1843 (Müslüman Nüfus ve Sosyal Yapı).* Ankara: Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları.

Bridge, N. (2018). *Mimarlık 101*. (Çev. F. Sezer), İstanbul: Say Yayınları.

Christopher, C. (1994). *The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914*. International Journal of Middle East Studies, Vol. 26, No. 4,

Cramer, J. A. (1832). *Geographical and Historical Description of Asia Minor: With a Map*. II. Oxford: Oxford University Press.

Çağıl, Y. (2020). Kütahya-Balıkesir Demiryolu Hattı Üzerindeki İstasyon Yolcu Binaları. Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

Çelik, Z. (1996). *19. Yüzyıl'da Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*. (Çev. S. Deringil). İstanbul: Türk Tarihi Vakıf Yayınları.

Çetintaş, E. (2004). *Cumhuriyet'ten Bu Yana Kütahya'da Sanayi Devrimleri I*. Kütahya 1967 İl Yıllığı Kütahya İl Çevre Durum Raporu, İktisadi Yönü le Kütahya Kitabı.

Dönmez, Y. (1972). *Kütahya Ovası ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Daniel, B., Elzanowski, J., Lawrenz, C., Miller, D., Smith, A., Taylor, J. (2010). *Mimarlık*. (Çev. D. N. Özer). İstanbul: NTV Yayınları.

Eldem, E. (1999). *Osmanlı Bankası Tarihi*. Çev.: Ayşe Berktay, Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul.

Ekrem, K. (2010). *Kütahya Lisesi ve Tarihi Gelişimi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Ertuğrul, E. (2007). Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi Mimarlarından Muzaffer Bey: Eserleri ve Sanat Anlayışı, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

Frampton, K. (2007). *Modern Architecture, A Critical History*. London: Thames &Hudson.

Gedik, E. (2015). *Arşiv Belgelerine Göre Kütahya Redif Taburu ve Redif Kışlası*. Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Gell, P. (1854). *The Revelation Of Our Lord and Saviour Jesus Christ V2. Historically and Critically İnterpreted*. London: Kessinger Legacy Reprints.

Güner, H. (1964). *Kütahya Camileri*. Kütahya: Kütahya İl Matbaası.

Gürsoy, Ü. (2006). *Roma İmparatorluğu Döneminde Kotiaeion Tarihi ve Sikkeleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

Hadidi (1991). *Tevarih-i Âl-i Osman 1299-1523*. (Çev. N. Öztürk). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.

Hoca Sadettin Efendi (1999). *Tacüt-Tevarih.* C. II-IV, (Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu), Ankara: Kültür Bakanlığı Ankara.

İnalcık, H. (2009). *Devlet-i Âliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I: Klasik Dönem (1302 – 1606), Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Işık, M. (2020). *Oryantalizm ve Batı'nın Doğu Algısı*. Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD) sayı 7.

Kalyon, M. (2000). *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri*. Kütahya: Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları.

Kâtip Çelebi (2009). *Kitap-ı Cihannüma Li-Kitab Çelebi*. C.1. (Yay. Haz. F. Sarıcaoğlu). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Tarihi 100 Lise, 1890 *Kütahya Lisesi Merkez/Kütahya*. (http://ogm.meb.gov.tr/yuz-tarihi-lise/1890-KUTAHYA-LISESI.html Erişim Tarihi 07.04.2021).

İpek, E. (2009). *Tarihi Yarımada'da Neoklasik Bir Cephenin Klasik Çağ Estetik Unsurları Çerçevesinde Değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Haliç Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

İlkay Sayan, F. (2010). 'Kütahya Yeni Mahalle Rum (Gavur) Hamamı Restorasyon Önerisi' Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi

Kaçmaz, E. (2010). *Kütahya Lisesi ve Tarihi Gelişimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Kaynar, H. (2000). *"Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekânsal Değişimler Üzerine",* Kebikeç, sy. 10

Keykubatlı, S. (2020) '*Kütahya'da Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarisi'* Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Seminer Çalışması.

Korkmaz, N. (2016) Amasya Camilerinde Ahşap Bindirme Tavan. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi

Metin, N. Y. (2019). *Devlet Kapısı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konaklarının İnşa Süresi ve Mimarisi*. İstanbul: Kitap Evi Yayınları.

Nasır, A. (1991). Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar Üzerine bir Deneme, Basılmamış Doktora Tezi. İTÜ, İstanbul

Ödekan, A. (2009). *Mimarlık ve Sanat Tarihi (1600-1908).* S Akşin (Yay. Yön). Türkiye Tarihi 3 içinde, Osmanlı Devleti 1600- 1908, İstanbul: Cem Yayınevi.

Pınar, İ. (1998). Alman Gezginler Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri: *Kütahya.* İzmir: Akademi Kitabevi.

Pfeiffer, T.Ş-Temel, R. (2020). *Art-Sanat Araştırma makalesi*. İTÜ 14

Pischel, G. (1983). *Sanat Tarihi Ansiklopedisi*. C.1. İstanbul: Görsel Yayınlar.

Saban, F. D. (2019). *Giulio Mongeri'nin Anadolu'daki İzleri: Ziraat Bankası Şube Binaları, Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı, Çukurova Üniversitesi Mimarlık* Dergisi.

Sander, O. (1995). *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Yayınevi.

Saner, T. (1998) 19.Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Oryantalizm, İstanbul, Pera Turizm Yayınları

Sevim, A. (2000). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sevim, A ve Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sözer, M. (1975). *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Sözer, M. (1984). *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı.* İstanbul: İş Bankası Yayınları

Sudi, A-Arzu, T. (2002). Osmanlı Devlet'inin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası'nın Yeri ve Faaliyetleri, Muhasebeciler ve Finans Tarihi Araştırmacıları Dergisi, Mart Matbaa, sy 3

Summerson, J. (1980). *The Classical Language of Architecture*. London: Thames and Hudson.

Şenyurt, O. (2011). *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm*. İstanbul: Doğu Kitabevi.

Şenyurt, O. (2019). *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinin Taşradaki Değişimi ve Dönüşümü.* A. Budak, m. Yılmaz (Ed.). Osmanlı Sanatında Değişim ve Dönüşüm içinde. Konya: Literatürk Academia.

Taylor, B. (1863). Lands Of The Seracen, To: Washington Irving.

Texier, C. (2002). *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. (Çev. A. Suat). Ankara: Enforasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye: (1071-1318).* İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Tüfekçi Sivas, T. (2012). *Frigler Midas'ın Ülkesinde Anıtların Gölgesinde*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Türktüzün, M. (2018). Ziraat Bankası, Dumlupınar gazetesi, köşe yazısı (https://dumlupinargazetesi.com/kose-yazisi/kutahya-ziraat-bankasi Erişim Tarihi 20.05.2021).

Tzonis, A. and Lefaivre,L. (1986). *Classical Architecture The Poetics of Order.* London: The MIT Press.

Uçankuş, H. T. (2002). *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi PHRYGIA*. Ankara: Kültür Rehberi Kültür Bakanlığı.

Umar, N.-C. Can (2019). *Adana Vilayet Hükümet Konakları*, Megaron, S:14-4.

Uzunçarşılı, İ. H. (1932). *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*. İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.

Uzunçarşılı, İ. H. (1949). *Osmanlı Tarihi*. C. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Varlık, M. Ç. (2002). Kütahya. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26: 580-584. Ankara: TDV Yayınları.

Varlık, M. Ç. (1988). *XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri*. Türklük Araştırmaları Dergisi.Sayı:3.İstanbul

Yarar, S. (2019). *Fotoğrafların Işığında Eski Tavşanlı İstasyon Yolcu Binası ve Diğer Tescilli İstasyon Yapılarının Mimari Özelliklerinin Değerlendirilmesi*.

Yazıcı, N. (2007*). Osmanlılar 'da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yetkin, O., Cona, S., Özden, S. (Ed.) (1998). *Kütahya İli Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim.* Kütahya: Ekspres Matbaası.

Yeşil, M. (1937). *Kütahya İlinin Kısa Tarihi. Kısaltılmış Tedkikler Serisi I.* İstanbul: Matbaai Ebuziya.

Yıldız, H. D. (1981-1982). *Kütahya'nın Tarihçesi*. Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya, İstanbul: Formül Matbaası.

Yılmaz, B. (2010). *Batı Anadolu Helenistik Dönem Anta Başlıkları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yenişehiroğlu, F. (1993). *Sanatta Osmanlı İmparatorluğu Fransa Etkileşimi*. Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı

Yücel, H. A. (1994). *Türkiye'de Orta Öğretim. B.* Ankara T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Zeyrek, Soyer, Ö. (2015). *XVIII. Yüzyılda Kütahya Vakıflarının Sosyal ve Ekonomik Hayata Kattıkları.* Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi.

'1923- 1940 Dönemi Demiryolları' (2006) Türkiye Mühendislik Haberleri Dergisi, sayı 442-443

İnternet Kaynakları

http-1: https://tr.travelogues.gr/travelogue.php?view=99&creator=985593&tag=9437

http-2: https://www.tarihlisanat.com/art-nouveau-sezesyonizm-sanat-akimi/ (Erişim Tarihi 03.09.2021)

http-3: https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm (Erişim Tarihi 03.09.2021)

http-4: https://www.sanatinyolculugu.com/neo-gotik-uslup-nedir/ (Erişim Tarihi 03.09.2021)

http-5: https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm (Erişim Tarihi 03.09.2021)

http-6: http://www.evliyalar.net/seyh-salih-efendi/ (Erişim Tarihi 10.11.2021)

http-7: https://www.halveti.net/tr/yeni/Tasavvuf.asp?cid=3&sid=45 (Erişim Tarihi 10.11.2021)

http-8: https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C5%9Eems-suresi/6044/1-10-ayet-tefsiri (Erişim Tarihi 20.11.2021)

http-9: https://www.turanakinci.com/portfolio-view/besiktas-seyh-zafir-turbesi/

(Erişim tarihi 03.09.2021)

http-10: https://tr.wikipedia.org/wiki/Sirkeci_Gar%C4%B1#/media/Dosya:Bahnhofsfront-Istanbul Sirkeci_retouched.jpg (Erişim tarihi 03.09.2021)

http-11: https://istanbultarihi.ist/314-istanbul-mimarisinde-radikal-degisim-evresi-xviii-ve-xix-yuzyillar (Erişim tarihi 03.09.2021)

http-12: https://istanbeautiful.com/tr/istanbul-arkeoloji-muzeleri (Erişim Tarihi 03.09.2021)

http-13: http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=34170&start=25 (Erişim Tarihi 13.11.2021)

http-14: http://www.evliyalar.net/seyh-salih-efendi/ (Erişim Tarihi 10.10.2021)

http-15: https://tr.foursquare.com/v/k%C3%BCpecik camii/5139c004e4b02b1b3d163203?openPhotoId=55545941498ec3af7cf7e8ee (Erişim Tarihi 25.10.2021)

http-16: https://kutahya.adalet.gov.tr/resimlerle-kutahya-adalet-sarayi#resimac-13 (Erişim Tarihi 21.09.2021)

http-17: https://kutahya.csb.gov.tr/anit-agaclar-hakkinda-basin-duyurusu-haber-256881 (Erişim Tarihi 20.07.2021)

http-18: http://blog.milliyet.com.tr/alayunt-istasyonu/Blog/?BlogNo=563124 (Erişim Tarihi 07.09.2021)

http-19: https://tr.pinterest.com/pin/120260252537902957/ (Erişim Tarihi 14.10.2021)

http-20: https://www.flickr.com/photos/saltonline/19917839811 (Erişim Tarihi 13.11.2021)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA., A.MKT.NZD., 316/12, 5 Zilhicce 1276

BOA., MVL., 712/48, 12 Cemazeyilahir 1282

BOA., DH.MKT., 1748/35, 19 Zilhicce 1307

BOA., DH.MKT., 1914/108,23 Cemazeyilahir 1309